

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

147937

RUSYA'NIN ENDÜSTRİLESMESİ: 1861-1913

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Danışman
Prof.Dr. Mehmet ASLANOĞLU

Ayda POLAT

BURSA 2004

İÇİNDEKİLER

Şekiller Listesi.....	1
Tablolar Listesi.....	11
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1	
TEORİDE RUSYA'NIN ENDÜSTRİLEŞMESİ	
1.1. Gerschenkron'un Geç Endüstrileşen Ülkeler Tezi.....	3
1.2. Rostow'un Gelişme Aşamaları Yaklaşımı.....	13
BÖLÜM 2	
RUSYA'DA 1861 ÖNCESİ ENDÜSTRİLEŞME GİRİŞİMLERİ	
BÖLÜM 3	
RUSYA'DA 1861 SONRASI ENDÜSTRİLEŞME POLİTİKALARI	
3.1. Demiryolları.....	32
3.2. Azatlık Yasası ve Tarım.....	51
3.2.1. Rusya'da Yaşanan Tarımsal Krizler.....	65
3.3. Dış Ticaret Politikaları.....	72
3.4. Devlet Politikaları.....	78
3.5. Altın Standardı ve Para Politikası.....	89
BÖLÜM 4	
1861 SONRASINDA RUSYA'NIN ENDÜSTRİ YAPISI	
4.1. 1861-1913 Döneminde Rusya'nın Endüstri Yapısına Genel Bakış.....	106
4.2. 1861-1913 Döneminde Rusya'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı.....	116
4.3. Rusya'nın Endüstri Yapısının Değişimi.....	119
SONUÇ.....	128
KAYNAKÇA.....	133

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 3.1: St.Petersburg ve Odessa Eyaletlerinde Buğday ve Çavdarın Yıllık Fiyatları Arasındaki Farklılıklar	45
Şekil 3.2: Rus Fiyat Endeksi, 1867-1913	98

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1.1:	Harekete Geçme Evresine Ait Bazı Yaklaşık Tarihler	15
Tablo 2.1:	Seçilen Bazı Endüstri Dallarında 1804-1860 Yılları Arasında Girişim Sayısı ve İşgücü Miktarı	25
Tablo 2.2 :	Rusya'da 1831-1860 Arasında Makine Sayısı	26
Tablo 2.3:	Avrupa'da 1840-1888 Döneminde Sabit Buharlı Makine Gücü	27
Tablo 2.4:	Kişi Başına Sanayileşme Düzeyleri, 1750-1860	30
Tablo 3.1:	Rusya'da Demiryolu Ağının Uzunluğu,1838-1913	34
Tablo 3.2:	Bölgelere Göre Rusya'da Tamamlanan Demiryolu Hatlarının Uzunluğu, 1838-1913	36
Tablo 3.3:	Demiryolu Yapımında En Büyük Zirveler	37
Tablo 3.4:	Avrupa Rusya'sında Seçilmiş Demiryollarının Gelişimi	47
Tablo 3.5:	Avrupa Rusya'sında Önemli Tahılların Ticarileşmesi	48
Tablo 3.6:	Rusya'da Pik Demir ve Kömür Üretimi, 1867-1902	49
Tablo 3.7:	1860-1890 Yılları Arasında Köylülerin Ellerindeki Mülklerin Ortalama Büyüklükleri	53
Tablo 3.8:	Rusya'da Kurtarma Ödemeleri	54
Tablo 3.9:	Rusya'da Devlet Gelirleri	55
Tablo 3.10:	Hayat Standartının Ölçülmesi	57
Tablo 3.11:	Çeşitli Dönemlerde Yıllık Ortalama Tarım Makinesi İthalatı	65
Tablo 3.12:	Buğday, Arpa, Yulaf ve Çavdar Üretimi, 1870-1900	68
Tablo 3.13:	Bazı Tahıl Ürünlerinin Üretiminde Meydana Gelen Dalgalanmalar, 1890-1893	69
Tablo 3.14:	Avrupa'da Ortalama Gümrük Tarifesi Oranları	73
Tablo 3.15:	İthalat Değeri Yüzdesi Olarak Tarife Gelirleri	74
Tablo 3.16:	1868 Yılı ile 1891 Yılı Gümrük Vergileri Düzeylerinin Karşılaştırılması	74
Tablo 3.17:	1861-1913 Yılları Arasında Rusya'nın Dış Ticareti	76

Tablo 3.18:	Rusya'nın Çeşitli Yıllarda Tarımsal Mal Dışsatımı	77
Tablo 3.19:	Kişi Başına Düşen Vergi Miktarı	79
Tablo 3.20:	Devlet Bütçesine Ödenen Kişi Başına Vergi Miktarı	80
Tablo 3.21:	Gayri Safi Endüstriyel Üretim Yüzdesi Olarak Vergiler	81
Tablo 3.22:	1903 Devlet Bütçesi Harcamalarının Resmi Dağılımı	83
Tablo 3.23:	Ülkelere Göre Askeri Harcamalarda Meydana Gelen Artışlar ve Bu Harcamaların Ulusal Bütçelerde Kapladığı Paylar	84
Tablo 3.24:	İç Yatırım Fonlarını Talep Edenlerin Sermaye Stoğunda Meydana Gelen Yıllık Değişmeler	86
Tablo 3.25:	Resmi Reeskont Oranları: St Petersburg, Berlin ve Paris	95
Tablo 3.26:	Para Arzı, Reel Milli Gelir, Fiyatlar ve Para Talebinin Yıllık Büyüme Oranları, 1880-1913	99
Tablo 3.27:	Rusya'da Ülkelerin Yabancı Sermaye Dağılımı	102
Tablo 3.28:	Rusya'da Endüstri Alanında Etkinlik Gösteren Anonim Ortaklıkların Sermayelerinde 1890-1915 Yılları Arasında Görülen Artışlar	104
Tablo 4.1:	Rus Endüstrisinin 1887'deki ve 1897'deki Durumunun Karşılaştırılması	109
Tablo 4.2:	Rusya'da Pamuk İpliği ve Pamuklu (Bez) Üretimi	113
Tablo 4.3:	Seçilen Bazı Endüstrilerde 1890-1900 ve 1905-1913 Dönemlerinde Görülen Gelişme Oranları	114
Tablo 4.4:	Rus Endüstrisinde 1901-1914 Yılları Arasında Görülen Yoğunlaşma	115
Tablo 4.5:	Avrupa Rusya'sının 50 Bölgesinde Doğum, Ölüm ve Doğal Nüfus Artış Oranları, 1861-1913	117
Tablo 4.6:	Rusya ve Başlıca Sanayileşmiş Ülkelerin Kentsel Kesim Nüfusları ve Bu Nüfusların Toplam Nüfuslar İçindeki Yüzdesi, 1890-1913	118
Tablo 4.7:	Rusya'nın Temel Büyüme Göstergelerindeki Değişimler	119
Tablo 4.8:	Ülkelere Göre Ortalama Yıllık Endüstriyel Çıktı Büyüme Oranları	120
Tablo 4.9:	Rusya'da Endüstriyel Üretim Endeksi, 1885-1913	121

Tablo 4.10:	Rusya ve Endüstrileşmiş Ülkelerin Enerji Tüketimleri, 1890-1913	122
Tablo 4.11:	Rusya'da Endüstriyel Gelişme Döneminde Temel Göstergeler	123
Tablo 4.12:	Rusya'da Ücretli İşgücü Sayısında Artış, 1860-1913	124
Tablo 4.13:	Rus Sanayinde Buharlı Makine Sayısı	125
Tablo 4.14:	Rusya ve Endüstrileşmiş Ülkelerin Demir/Çelik Üretimleri, 1890-1913	126
Tablo 4.15:	Rusya ve Başlıca Sanayileşmiş Ülkelerin Dünya Sanayi Üretimindeki Payları	127

GİRİŞ

Bu çalışma, endüstrileşme sürecine Sanayi Devrimi'ni yaşayan Batı Avrupa ülkelerine göre daha geç giren Rusya'nın bu sürece girmesini sağlayan dinamiklerin irdelenmesini amaçlamaktadır. Rusya'da endüstrileşme sürecine geçiş tarihi olarak literatürde ortak kabul edilen zaman, 1861 yılıdır. Bu yıl, Rusya'da tarımsal kesimde büyük bir çoğunluğu oluşturan serflerin Çarlık tarafından özgürlüğe kavuşturulmasını sağlayan Azatlık Yasası'nın çıktığı yıldır. Azatlık Yasası'nın Rusya'daki endüstrileşmede oynadığı rol bu çalışmada ele alınacaktır. Literatürde Rusya'nın endüstrileşmesi konusundaki en önemli tartışma, Çarlık devletinin bu konuda bilinçli ve planlı politikalar izleyip izlemediğine ilişkindir. Bu tartışma, çalışmamızın da önemli eksenlerinden birini oluşturmaktadır. Çalışma, bazı yazarların savunduğunun tersine, Rusya'nın, hem içsel dinamikler açısından hem de dünya ölçeğinde sanayileşen ülkelerle karşılaştırmalı olarak, 1890'lı yıllara girildiğinde endüstrileşen bir ekonomi haline geldiğini göstermeyi amaçlamaktadır.

Çalışma dört bölümden oluşmakta ve Rusya'nın endüstrileşme sürecini analiz etmektedir. Birinci bölümde kalkınma literatüründe Rusya'nın bu endüstrileşme sürecine girişini kuramsal olarak irdeleyen iki yaklaşım ele alınmaktadır. Bunlardan biri Alexander Gerschenkron'un "Geç Endüstrileşen Ülkeler Tezi", diğeri ise Rostow'un "Gelişme Aşamaları Yaklaşımı"dır. Bu bölümde öncelikle Gerschenkron'un kuramsal çerçevesi bağlamında Rusya'nın endüstrileşmesinin hangi koşullara bağlı olarak ortaya çıktığı ve bu koşulların nasıl yaratılması gerektiği konusu değerlendirilmektedir. Bu bölümde daha sonra, Rostow'un Gelişme Aşamaları Yaklaşımı tanıtılmakta ve bu aşamalar içerisinde en önemlisi olan harekete geçme aşamasına Rusya'nın hangi zamanda ve hangi koşulları yerine getirerek geçtiği ele alınmaktadır. Son olarak ise, her iki yaklaşım benzer ve farklı yönleriyle karşılaştırılmaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, 1861 sonrasında Rusya'da ortaya çıkan endüstrileşmenin daha önceki dönemlere dayanan köklerinin olup olmadığı araştırılacaktır. Bu bağlamda Büyük Petro ve Çariçe Katerina dönemlerinde ortaya çıkan endüstriyel girişimlerin hem niteliği hem de büyüklüğü değerlendirilecektir. Sözkonusu endüstriyel gelişmenin, devletin bilinçli bir endüstrileşme politikasının

sonucu mu yoksa devletin ve özellikle askeri yapının ihtiyaçlarının bir sonucu mu olduğu tartişılacaktır.

Üçüncü bölümde, Rusya'daki 1861 sonrasındaki endüstrileşmenin planlanmamış piyasa etkisiyle kendiliğinden yaşanan bir süreç olarak ortaya çıkmadığı, tersine devletin izlediğı bilinçli politikaların yada Gerschenkron'un ifadesiyle sistematik unsurların yarattığı bir süreç olduğu görüşü ele alınmaktadır. Bu çerçevede Rusya'da devletin izlediğı politikalar; demiryolu yapımı uygulamaları, 1861 yılında serflerin özgürlüğünü kazanmalarını sağlayan Azatlık Yasası, gümrük tarife politikaları, zorunlu tasarruf politikaları ve Rusya'nın dünya ekonomisiyle bütünleşmesini sağlayan altın standardına geçiş için izlenen para ve maliye politikalarıdır. Bu bölümde sözkonusu politikalar, ekonomide yarattığı sonuçlarla birlikte değerlendirilecektir.

Çalışmanın dördüncü bölümünde ise, Rusya'nın 1861 sonrasında özellikle 1890'lı yıllarda yaşadığı endüstrileşme sürecinin ve ortaya çıkan endüstriyel yapının nicel olarak gösterilmesi amaçlanmıştır. Bu çerçevede, öncelikle istatistiki verilerden de yararlanılarak çeşitli endüstriyel mallardaki üretim artışları karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır. Daha sonra çeşitli demografik veriler, büyüme oranları, enerji tüketim miktarı, dış ticaret verileri, sektörel üretim düzeyleri, ücretli işgücü sayıları, endüstride kullanılan buharlı makine sayısı ve demir, çelik üretim düzeyi açılarından 1861-1913 döneminde Rusya'nın sosyo-ekonomik yapısı ele alınmaktadır.

BÖLÜM 1

TEORİDE RUSYA'NIN ENDÜSTRİLEŞMESİ

1.1 GERSCHENKRON'UN GEÇ ENDÜSTRİLEŞEN ÜLKELER TEZİ

Avrupa'da endüstrileşme süreci, 1700'lü yılların sonunda İngiltere'de Sanayi Devrimi'yle başlayan ve 1900'lü yılların başına kadar bölgenin diğer ülkelerine yayılan bir süreçtir. İngiltere'de serfliğin erken ortadan kaldırılması ile feodal sistemin kalıntılarının silinmesi ve özellikle ticaretin geliştirilmesiyle sermaye birikiminin sağlanması, endüstrileşme sürecini hızlandırmıştır. Bu ülkede yaşanan sanayi devriminden kısa süre sonra ise diğer Avrupa ülkeleri ile A.B.D'de bu sürece dahil olmuştur. Dolayısıyla endüstrileşme için gerekli koşullara diğer ülkelerden daha önce sahip olan İngiltere, ilk endüstrileşen ülke olarak karşımıza çıkarken, bu koşulların neler olduğunu, diğer ülkelerde bu koşulların olmayışının endüstrileşmede neden olduğu gecikmeyi ve hangi faktörlerin bu koşulların yerine geçtiğini irdelemek gerekmektedir. Endüstriyel büyüme için gerekli şartların mevcut olduğu ve bu şartların özellikle serbest piyasa mekanizmasıyla harekete geçerek sanayileşmeyi hızlandırdığı İngiltere, Fransa ve İsviçre gibi ülkeler Alexander Gerschenkron tarafından erken endüstrileşen ülkeler olarak kabul edilirken, mevcut olmayan gerekli şartların yerini sistematik unsurların aldığı ve erken endüstrileşen ülkeleri yakalama isteğiyle devlet müdahalesine başvuran Rusya, Almanya ve Japonya gibi ülkeler ise yine Gerschenkron tarafından geç endüstrileşen ülkeler olarak tasnif edilmektedir.

Alexander Gerschenkron'un tezinde belirttiği gibi; sanayileşme için gerekli koşullar, yerleşmiş mülkiyet hakları, yüksek okur yazar oranları, sürekli gelişen dış ticaret, yeterli maden rezervleri, ileri teknoloji ve tarımsal kesimde ortadan kaldırılan serflik rejimi ile modernleşmenin sağlanmasıdır. Geç endüstrileşen ülkeler ise, özellikle karşılaştıkları siyasi zorluklardan ve endüstrileşme için gerekli koşulların eksikliğinden dolayı endüstriyel hamlelerini ancak 19. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleştirebilmiş olan ülkelerdir.

Ülkeleri, endüstriyel gelişimlerini ayrı zamanlarda tamamlamalarına ve ekonomide endüstrileşmeyi sağlayan kurumların farklı özellikler taşımasına göre birbirinden ayıran Gerschenkron, Geç Endüstrileşen Ülkeler Tezini de bu görüşlerini kanıtlayan üç ayrı ülkeyi ele alarak oluşturmuştur. Gerschenkron'a göre; endüstrileşmenin öncüsü olan İngiltere'de yerli kapitalistlerin sahip olduğu toplam sermaye endüstrileşmenin finansmanında temel rol oynamış ve böylece iktisadi kalkınma özel teşebbüs tarafından gerçekleştirilmiştir. Rusya'ya göre daha erken endüstrileşen, ancak geç endüstrileşen ülkeler içinde yer alan Almanya'da, endüstrileşme sürecinde en önemli rol oynayan kurumlar, özel sektörü teşvik etmeyi başaran genel bankalar olmuştur. Rusya'da ise, devlet finansal kaynakları doğrudan harekete geçirmiş ve bu kaynaklar sayesinde yeni endüstriler yaratılmıştır.¹ Dolayısıyla Geç Endüstrileşen Ülkeler Tezine göre, bir ülkenin ekonomisi ne kadar geri kalmışsa endüstrileşme süreci için gerekli koşulların yerine o kadar çok o ülkeye özgü kurumlar ve kurumsal nitelikler geçmektedir.²

Endüstriyel gelişimini ilk tamamlayan ülke olan İngiltere'nin bu süreçte gösterdiği iktisadi gelişmeleri ana başlıklarıyla ortaya koymak geç endüstrileşen ülkelerin endüstrileşme süreçlerini anlamamızı kolaylaştıracaktır. Ekonomide önemli bir çarpan etkisi yaratan finansal yenilikler İngiltere'de 18. yüzyılın başından itibaren gerçekleşmeye başlamıştır. Örneğin, ülkede Bank of England'ın kurulması ve City of London'ın finans merkezi haline gelmesi endüstrileşmenin kolaylaşmasında büyük rol oynayan sermaye hareketini mümkün kılmış ve İngiltere'de ulusal sermaye piyasası oluşmuştur. Böylece İngiltere harekete geçme aşamasında hiç sermaye ithal etmeden endüstrileşme için gerekli sermayeyi yerli kaynaklardan temin etmiştir.³ İngiltere'nin sahip olduğu kömür madeni ve İngiliz üreticilerin demir endüstrisini geliştirme arayışları ülkede, Batı Avrupa ülkelerinin çoğunda harekete geçmeyi teşvik eden temel etkenlerden biri olan teknolojinin gelişmesini sağlamıştır. İngiltere'nin taşımacılık masraflarının diğer ülkelere göre daha düşük olmasını sağlayan jeopolitik konumu da endüstrileşme sürecinde önemli rol oynamıştır. Ayrıca ülkede gelişen mülkiyet ve

¹ http://nt2.fas.nus.edu.sg/ecs/pub/wp/wp_0208.pdf, (21.11.2003)

² <http://www.antiessays.com/essay.php?eid=1629>, (01.04.2004)

³ R. W. Rostow, *İktisadi Gelişiminin Merhaleleri*, Çev. Erol Güngör, İstanbul: Kalem Yayıncılık, 1980, s. 67

patent hakları, tarımsal kesimde ortadan kaldırılan serflik rejiminin ücretli işgücü piyasasında neden olduğu gelişme ve devletin izlediği piyasayı teşvik edici stratejiler, İngiltere’de sanayileşmenin doğuşunu açıklamaktadır. Dolayısıyla endüstriyel gelişimin önündeki kurumsal engellerin yarattığı gerilimler, ülkenin sahip olduğu jeopolitik konumunun ve doğal kaynakların da etkisiyle daha kolay ortadan kalkmıştır.

18. yüzyılın sonunda İngiltere’de Sanayi Devrimi’nin yaşanmasıyla birlikte endüstriyel ve askeri açıdan İngiltere’yi yakalama gayesi olan Almanya ve Rusya gibi ülkeler endüstrileşmeye yönelik stratejiler benimsemek zorunda kalmışlardır. Gerschenkron’a göre, geç endüstrileşen ülkeler için en büyük itici güç uluslararası rekabet olmuştur. Bu ülkeler bir yandan erken endüstrileşen ülkelerde varolan sermaye, teknoloji ve sağlam finansal yapı gibi endüstrileşme için gerekli koşulları sağlamaya uğraşırken, diğer yandan da ülkelerinde olmayan bu koşulları çeşitli kurumlar veya Gerschenkron’un kavramsal çerçevesindeki deyişle sistematik unsurlarla ikame etmeye çalışmışlardır. Geç Endüstrileşen Ülkeler Tezine göre, ülkeler ne kadar geri kalmışsa sermayenin ve girişimcinin önemli endüstrilere yönlendirilmesi için piyasaya o kadar fazla müdahale gerekmekte, aynı zamanda gerekli sermayenin temin edilebilmesi için de yurtiçi tüketimin azaltılması ve milli tasarrufun arttırılmasına yönelik daha ayrıntılı ve zorlayıcı önlemler alınması gerekli hale gelmektedir.⁴ Dolayısıyla geç endüstrileşen ülkelerde özellikle kıt kaynakları harekete geçirmek için birbirinden farklı kurumlar ortaya çıkmaktadır. Örneğin, Rusya’da finansal kaynakları harekete geçirmede etkin olamayan özel teşebbüsün yerine endüstrileşme gayesini üstlenmek ve devam ettirmek tamamıyla devletin görevi haline gelmiştir.

Gerschenkron’a göre, Rusya’da tam endüstrileşmeyi başlatan temel etken, değişik politikalar uygulayan devlettir. Bu bağlamda Rus hükümeti demiryolları yapımına ve ağır endüstriye yönelik politikalar ile yüksek gümrük tarifeleri ve zorunlu tasarruf politikaları izlemiştir. Dolayısıyla geç endüstrileşen ülkelerde devletin ekonomiye müdahalesinin boyutu geri kalmışlıkla yakından ilgilidir. Bu tür ülkelerde ekonominin geri kalmışlığı ne kadar büyükse, devletin müdahalesi de o denli büyük

⁴ Alexander Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, London: Oxford University Press, 1962, s. 126

olacaktır.⁵ Çünkü bu ülkelerde görece geri kalmışlık, toplumdaki ekonomik gelişme beklentisi ve sürekli durgunluk arasında gelgitlere neden olurken bu gerilim reel politikaya yansiyarak, ekonomik büyüme için gerekli koşulların yerine geçecek kurumsal değişmelerin yaratılmasına neden olmaktadır. Gerschenkron, Rusya'nın tam endüstrileşmesinde gerekli koşulların yerine geçecek temel sistematik unsurları şu şekilde formüle etmiştir:⁶

$Dİ + AEP + GTK + AS + ZT = \text{TAM ENDÜSTRİLEŞME}$

Bu formülasyonda; Dİ = Demiryolu inşasını,

AEP = Ağır endüstri politikasını,

GTK = Gümrük tarife korumasını,

AS = Altın standardını,

ZT = Zorunlu tasarrufu temsil etmektedir.

Gerschenkron, Rusya'da 1861 Azatlık Yasası'nı izleyen dönemi, endüstrileşme süreci için hazırlık dönemi olarak nitelendirmekte ve bu dönemden itibaren endüstrileşmenin Rusya için erken endüstrileşen ülkelere ulaşma kaygısıyla birlikte aynı zamanda temel amaç haline geldiğini vurgulamaktadır. Bu temel amaca ulaşmak için Rusya, ihracatın artmasına, rublenin stabil olmasına, dışardan ucuz ve daha fazla ödünç alınmasının sağlanmasına ve yabancı döviz ihtiyacının karşılanmasına yönelik olarak tedbirler almıştır. Bu önlemler, Rusya'da devletin ekonomiye rasyonel stratejilerle müdahale ettiğini göstermektedir. Bu stratejilerden biri, çalışmanın üçüncü bölümünde ayrıntılarıyla görüleceği gibi, ülkede geriye doğru bağlantılarla demir, çelik, kömür endüstrilerinin gelişimini ve ileriye doğru bağlantılarla endüstriyel mallar ile tarımsal ürünlerin pazarlara ulaşmasını, piyasaların gelişmesini sağlayan demiryolu yapımıdır. Ağır sanayi yalnızca demiryolu yapımının hızlanmasıyla ivme kazanmamış, aynı zamanda devlet tarafından yüksek gümrük tarifeleri yoluyla koruma politikaları izlenmesi ve çeşitli sübvansiyonlar uygulanmasıyla daha da gelişmiştir. Gerschenkron'a göre, bir ülke ne kadar geç endüstrileşirse o kadar sermaye yoğun hale gelmekte ve buna bağlı olarak da o kadar sermaye yoğun mal üretir hale gelmektedir.⁷

⁵ Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, s. 127

⁶ Linda Weiss ve John M. Hobson, *Devletler ve Ekonomik Kalkınma*, Çev. Kıvanç Dündar, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1999, s. 119

⁷ Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, s. 128

Endüstrileşmeye demiryolu yapımına, kömür ve demir madenciliğine yatırım yaparak başlayan İngiltere'den sonra endüstrileşen ülkeler için bu durum zorunlu bir özellik haline gelmiştir.

Müdahaleci devlet yapısının temelini ise devletin izlediği zorunlu tasarruf stratejisi oluşturmaktadır. Devlet zorunlu tasarruf politikasıyla köylü ve proleterya üzerine ağır ve azalan oranlı vergiler koymakta ve zayıf tüketici sınıflarından toplanan vergiler başta demiryolu yapımı olmak üzere endüstrileşme de önemli rol oynayan alanlara yönlendirilmektedir. Böylece devlet, köylülerden sanayi sektörüne yaptığı gelir transferiyle ekonomik gelişmenin sağlanmasına katkıda bulunmaktadır. Ayrıca hem ülkeye yabancı sermaye girişini arttırmak hem de rublenin stabilizesini sağlamak için Rusya'da izlenen sıkı para politikaları neticesinde 1897 yılında altın standardı kabul edilmiştir. Dolayısıyla, Rusya'da devlet hem zorunlu tasarruf politikasıyla elde ettiği yurtiçi fonları hem de yabancı yatırım fonlarını endüstriyel alanlara ya doğrudan ya da dolaylı yollarla endüstriyel alanlara yöneltmiştir.

Rusya'da devletin ekonomiye rasyonel stratejilerle doğrudan müdahale etmesinin yanı sıra zaman zaman alınan kararların planlanmamış piyasa etkileriyle de karşılaşmıştır. Azatlık Yasası'nın getirdiği sonuçlar bunun bir örneği olup, üçüncü bölümde ayrıntılarıyla vurgulanmaktadır. 1861 yılında çıkarılan Azatlık Yasası, Rusya'nın özellikle kırsal kesimindeki toplumsal ve iktisadi geriliği yansıtan ve endüstrileşme sürecini yavaşlatan serflik rejiminin kaldırılmasıdır. Bu yasayla birlikte serflikten kurtulan Rus köylülerine ayrılan toprak payları, köylülerin serf konumunda iken kendi ihtiyaçlarını karşılamak için üretim yaptıkları toprak parçalarından çok daha küçüktü. Bununla birlikte Rus köylülerine ayrılan toprak paylarının yetersizliğine rağmen köylüler eski toprak sahiplerine de kurtarma ödemeleri adı verilen tazminatları ödemek zorunda bırakılmışlardı. Üstelik 1848 yılında Avusturya'da kurtarma ödemeleri toprakların piyasa fiyatının çok altında yapılan hesaplamalarla belirlenirken, Rusya'da ise köylülerin 49 yıl boyunca ödemek zorunda oldukları kurtarma ödemeleri toprakların piyasa fiyatının çok üzerinde belirlenmiştir.

Gerschenkron'a göre; 1861 Azatlık Yasası'yla birlikte köylülere verilen toprakların yetersiz olması, komün sisteminin getirdiği finansal yükümlülüklerin ve devletin zorunlu tasarruf politikasının kırsal kesim üzerinde ağır yük oluşturması,

köylülerin topraklarını terk etmelerine neden olmuş ve böylece sanayi için işgücü kaynağı yaratılmıştır.⁸ Özellikle nakit paraya duyulan ihtiyaç, köylülerin ürünlerini pazarlamalarına yada endüstri sektöründe istihdam edilmelerine neden olmuştur. Buysa kırsal bölgeler ve kentler arasında önemli bir hareketliliğin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Dolayısıyla, Gerschenkron Geç Endüstrileşen Ülkeler Tezinde, 1861 Azatlık Yasası'nın sanayiye ucuz işgücü sağlamak için bilinçli olarak çıkarıldığını öne sürmektedir. Ancak bazı yazarlara göre ise 1861 Azatlık Yasası sonucu ortaya çıkan işgücü kaynağı planlanmamış piyasa etkisinden kaynaklanmaktadır.⁹ 1861 Azatlık Yasası'nın endüstrileşme amaçlı bir yasa olmadığını savunan yazarlar, yasanın temelinin daha çok siyasi ve mali nedenlere dayandığını öne sürmektedir. Devlet, 1861 Azatlık Yasası'yla soyluları aradan çıkararak kollektif vergi toplama aracı yaratmayı amaçlamıştır. Ayrıca Skocpol'e göre, yine serflerin özgürlüklerine kavuşturulmasının temel amacı, ekonomik kalkınmayı sağlamaktan çok, toplumsal enerjiyi devlet ve devletin askeri etkinliğiyle uyumlu bir şekilde kullanmaktır.¹⁰ Bu görüşe karşıt olarak Gerschenkron, köylülerin likidite ihtiyacının ekilebilir arazilerin tahıl topraklarına dönüştürülmesini ve tarımsal kesimde verimliliğin artmasını zorunlu kıldığını vurgulamaktadır. Böylece köylüler devletin izlediği stratejik politikalara dahil edilirken, endüstrileşme sürecine de katkıda bulunmuşlardır.

Rusya'da devlet diğer ülkelerde büyüyen serbest piyasanın gördüğü işlevin de yerini almıştır. Dolayısıyla geç endüstrileşen Rusya'da, endüstrileşme için gerekli olan birçok koşulun yerine devletin izlediği politikaların içerdiği unsurlar geçmiştir. Bu unsurlar zorunlu tasarruf politikası ve serbest piyasa oluşturma politikası ile sınırlı kalmamıştır. Rus hükümetinin demiryollarına olan stratejik ilgisi ve bu bağlamda izlenen genel politikaların özellikleri, devletin sözü edilen alanda da endüstrileşme için gerekli altyapıyı yaratma amacıyla olduğunu kanıtlamaktadır.

Rusya'da devletin izlediği endüstrileşme amaçlı politikalar ve yapılan reformlar, ülkenin modernleşmesinde önemli bir rol oynamıştır. Özellikle Rus maliye bakanı Stolypin'in obsçinaya karşı çıkarmış olduğu yasayla birlikte, köylülerin Batı'daki

⁸ Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, s. 124

⁹ <http://www.antiessays.com/essay.php?eid=1629>, (01.04.2004)

¹⁰ Theda Skocpol, *Devletler ve Toplumsal Devrimler*, Çev. S. Erdem Türközü, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2004, s. 171

benzerleri gibi topraklarını terk ederek şehirlere göç etmesi, Rusya'nın modernleşmesinde ciddi bir adım oluşturmuştur. Daha sonra 1906 ve 1914 yılları arasında Rusya'nın modernleşmesi çok çeşitli yönlerde kendini göstermeye devam etmiştir. Örneğin, 1900'lü yıllarda yaşanan endüstrileşme sürecinde, endüstrileşmeyi finanse eden devletin yerini bu yıllarda büyük ticari bankalar almıştır. Böylece bankaların kredi yaratma politikaları ve girişimcilere yaptıkları yardımlarla ülkede girişimci ve sermaye yetersizliği giderek azalmıştır.

Geç endüstrileşen ülkelerde, Rusya örneğinde olduğu gibi, endüstrileşme süreci erken endüstrileşen ülkelerdeki endüstriyel gelişmeyi kolaylaştıran sistematik unsurların bu ülkelerde yaratılması ya da bulunması ile gerçekleşebilmiştir. Bu unsurlar, endüstrileşme için gerekli olan koşulların yetersizliğinin, özellikle devlet politikaları yoluyla ortadan kaldırılmasıyla giderilmektedir. Önceden varılmayan bu unsurlar hem endüstrileşme sürecinde hem de endüstrileşme gerçekleşikten sonra giderek artan öneme sahip olmaktadır. Örneğin, demiryolları yalnızca ileriye ve geriye doğru bağlantı etkileriyle endüstrileşme sürecinde katkıda bulunmakla kalmamış aynı zamanda endüstrileşmiş ekonominin ihtiyaçlarını da karşılamıştır. Ayrıca Rusya'da endüstrileşme sürecinde tamamlayıcı faktörler kurumsal değişikliklerle eşzamanlı ortaya çıkmıştır. Bu süreçte yapılan tüm kurumsal değişiklikler ile bu değişiklikleri tamamlayan endüstrileşmenin vazgeçilmez faktörleri tüm endüstriler için uyum içinde gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Gerschenkron'a göre, Rusya'da hızlı endüstrileşme sürecinin yaşanmamasının ve ülkenin geç endüstrileşmesinin en önemli nedenlerinden biri, endüstrileşmenin önündeki kurumsal engellerin ortadan kalkması için gerekli sürenin neden olduğu gecikmedir.¹¹ Rusya'nın geç endüstrileşmesinin diğer bir nedeni ise, ekonomik gelişmeyi erteleyen iç piyasa yetersizliğidir. Çünkü Gerschenkron, bir ülke ekonomisi ne kadar geri kalmışsa tarımsal sektörün sanayiye büyüyen piyasa sağlamada da o kadar yetersiz kalacağını öne sürmektedir. Buna rağmen Rusya'da devlet, izlediği politikalarla çoğu zaman piyasayı ikame etmeye çalışmış ve bütçe politikası ile özellikle yetersiz iç piyasaya alternatif olmaya çalışmıştır.

Gerschenkron'a göre, endüstrileşme sürecini geç yaşayan ülke sanayileşme

¹¹ Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, s. 123

hamlesini yaptığı sırada, erken endüstrileşen ülkelere göre daha hızlı ilerler.¹² Geç endüstrileşmiş ülkelerin başarıya ve dolayısıyla bu hıza ulaşması modern teknoloji kullanmalarıyla mümkün olmuştur.¹³ Bu ülkeler ileri teknolojik bilgi ve donanımların tümüne ulaşabilme şansına sahiplerdir. Geç endüstrileşen ülkeler de en ileri teknolojinin kullanılmasını engelleyecek fırsat maliyetlerinin olmaması geriliğin bir avantajı olarak karşımıza çıkmaktadır. Modern teknoloji sayesinde erken endüstrileşen ülkelerle rekabet etme şansı yakalayan ve dünya pazarlarında geniş bir paya sahip olmayı başaran geç endüstrileşmiş ülkeler, bu ülkelere ulaşmak için teknolojinin önemli olduğu endüstrilere yoğunlaşma stratejisini benimsemişlerdir. Örneğin; 19. yüzyılın ikinci yarısında Rusya ve Almanya'da ağır endüstri dallarında kullanılan teknolojiler hızla gelişmiş ve gelişen teknoloji büyük ölçekli girişimleri gerektirdiğinden, bu ülkelerdeki fabrikaların ölçeklerinde de büyümeler meydana gelmiştir. Rusya'da sınıai girişimlerin ölçeklerinde meydana gelen büyüme ve bu girişimlerde istihdam edilen işçi sayıları ayrıntılarıyla dördüncü bölümde ifade edilmektedir. Alexander Gerschenkron savunduğu görüşleriyle, bir ülke ne kadar geç endüstrileşirse o ülkedeki fabrika ölçeğinin ve sermaye çıktı oranının o denli fazla bir büyüklüğü gerektirdiğini vurgulamış olmaktadır. Ancak daha ileri teknoloji daha büyük ölçekli fabrika anlamına gelmesine rağmen, Gerschenkron büyük ölçekli fabrikaların genellikle sorun yaratacağına değinmektedir. Ona göre, büyük ölçekli girişimlerde verimlilik düşüktür. Ayrıca idari ve teknik yeteneklerden yoksun Rusya'da, büyük ölçekli girişimlerde istihdam edilmek üzere gereken nitelikli işgücü bulma sorununun giderek arttığını da vurgulamaktadır.

Erken endüstrileşen ülkelere teknolojiyi elde eden Rusya, modern teknoloji kullanımını arttırdıkça gelişmiş ekonomilerle arasındaki fark giderek kapanmaya başlamıştır. İşgücü yerine sermayenin ikame edilmesi anlamına gelen yoğun sermaye kullanımı, Rus endüstriyel yapısında mevcut olan birçok dezavantajı avantaja dönüştürmüştür. Rusya'da endüstriye olan işgücü akışı yetersiz olduğu gibi aynı zamanda endüstriye akabilen işgücü de eğitimsiz ve düşük verimliliğe sahiptir. Dolayısıyla ülkede uygun işgücünün yokluğu çoğu zaman endüstriyel gelişme önünde

¹² Çağlar Keyder, *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1983, s. 55

¹³ Alexander Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, London: Oxford University Press, 1962, s. 119

bir engel olmuştur. Ancak 19. yüzyıl boyunca Rusya'da üretim teknolojisinin daha sermaye yoğun hale gelmesi, işgücünün gerek niceliksel gerek niteliksel yetersizliğini ortadan kaldırmış ve bu açıdan endüstriyel gelişme için gerekli ortam yaratılmıştır. Özellikle elverişli endüstri branşlarına yapılan yatırımlarla, ülkede sermaye/emek oranları hızla büyümüştür. Rusya, teknoloji transferinde sadece erken endüstrileşen ülkelerden yararlanmamış, aynı zamanda 1860'larda endüstriyel patlamanın yaşandığı Almanya'da ortaya çıkan gelişmelerden de yararlanmıştır. Bu dönemde Rus girişimciler Almanya ve A.B.D'den çok miktarda makine ve teçhizat ithal etmişlerdir. Diğer yandan Rusya'nın endüstrileşme sürecinde teknolojik açıdan elde ettiği bu başarıyı sadece taklit olarak nitelendirmek de doğru olmayacaktır.

Gerschenkron tezinde, geç endüstrileşen Rusya'nın karşı karşıya kaldığı sorunlardan da bahsetmektedir. Örneğin; Rusya'da gelişmiş endüstriyel bölgeler ile geri kalmış tarımsal bölgeler arasında keskin farklılıkların olduğunu savunmuştur.¹⁴ Köylülerden toplanan ağır vergiler Rus köylüsünü kaçınılmaz biçimde ekonomik gelişme politikalarının içine dahil ederken zaman zaman vergi yükümlülüklerinin ağırlığı köylüyü zor duruma düşürmüştür.

Gerschenkron'un Geç Endüstrileşen Ülkeler Tezi, ülkelerin neden geç endüstrileştiğini açıklamak üzerine yoğunlaşmıştır. Endüstrileşme sürecinde Gerschenkron devletin rolünü, endüstrileşmeyi doğrudan teşvik eden ve endüstriyel gelişme için uygun olan çatıyı oluşturma çabası içine giren devlet ile endüstriyel büyümede bir engel olarak ekonominin karşısına çıkan devlet olmak üzere ikiye ayırmıştır.¹⁵ Özellikle geri kalmış ülkelerde devletin rolünün etkin olduğunu vurgulayan Gerschenkron, tezinde devletin endüstrileşme sürecinde genellikle teşvik eden rolünü üstlendiğini vurgulamış ve buna en uygun örnek olarak da Rusya'yı göstermiştir.

Bununla birlikte Gerschenkron'un tezi, aynı zamanda neden ülkelerin finansal yapılarının birbirinden farklı olduğunu da açıklamaya çalışan bir tezdır. Gerschenkron'a göre, bir ülkenin kısa dönemde ne kadar fazla sermayeye gereksinimi varsa, piyasa mekanizması uzun dönemde finansal sermayeyi dağıtmada o denli adaletsiz olacaktır. Bu nedenle özellikle sermaye piyasası gelişmemiş geç endüstrileşen ülkelerde, bankalar

¹⁴ Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, s. 128

¹⁵ http://nt2.fas.nus.edu.sg/ecs/pub/wp/wp_0208.pdf, (21.11.2003)

ve devlet bu görevi üstlenmektedir.¹⁶ Çünkü sermaye hareketliliği endüstrileşme sürecinde sağlanması gereken bir özelliktir. Sermaye piyasasının olmadığı ülkelerde yatırımcılar, tasarruf sahipleri ve kredi veren kurumlar sermayelerini birkaç sektöre hatta birkaç girişime yönlendirmektedir. Dolayısıyla tasarruf sahiplerinin ellerinde bulunan sermaye, ekonomi açısından verimli alanlara yatırılmadığı gibi farklı alanlara da yönlendirilememektedir. Ancak sermaye piyasasının olduğu ekonomilerde yatırımcılar portföylerini çeşitlendirecekler ve sermaye, belirli sektör veya girişimlerde toplanmak yerine gelecekte büyüyecek sektörlerle de yönlenecektir. İngiltere’de endüstrileşme, manüfaktürlerin karlarını yeniden yatırıma yönlendirmeleriyle, Fransa’da yatırım bankalarıyla, Rusya’da ise devletin gayretleriyle finanse edilmiş, piyasanın etkin olmayışı nedeniyle devlet bizzat piyasanın yerine geçerek vergilerden elde edilen gelirler ile yabancı yatırımcılardan ülkeye gelen sermayeyi bankalar ve fabrikalar arasında dağıtmıştır. Ancak bu yolla, Rusya’da endüstrileşme için gerekli olan sermaye hareketliliği sağlanabilmiştir. Dolayısıyla ülkelerin bankalara veya devlete olan ihtiyacı gelişmemişlik düzeyleriyle yakından ilgilidir. Özellikle devlet, bu tür ülkelerde çoğu zaman sermaye kıtlığı sorunundan çok, var olan sermayenin endüstrilere yönlendirilememesi sorununu çözmeye yönelik tedbirler almaktadır.

Gerschenkron’a göre, bir ülke ne kadar geç endüstrileşirse o ülkede endüstrileşmenin başlangıcında yapılan yatırımlar ile çıktı oranında da o denli ani ve büyük sıçramalar yaşanacaktır.¹⁷ Örneğin, 1861 Azatlık Yasası çıktıktan sonraki otuz yıl içinde düşük endüstriyel büyüme oranıyla karşı karşıya kalan Rusya, 1890’lı yıllarda yaşanan endüstriyel patlamadan sonra 1900’lü yıllarda zaman zaman ekonomik bunalımlarla karşılaşmıştır. Daha öz bir deyişle Gerschenkron, Rusya’daki endüstrileşmenin başlangıç tarihi olarak 1890 yılını belirtmektedir. Oysa bu görüşe karşıt olarak, Rus ekonomi tarihinde 1860-1913 dönemini iki ayrı dönem halinde inceleyen Goldsmith, 1860-1883 ve 1883-1913 dönemlerine ait endüstriyel büyüme oranlarının birbirine çok yakın olduğunu iddia etmektedir. Dolayısıyla Goldsmith,

¹⁶ [http:// assets.cambridge.org/0521814138/sample/0521814138ws.pdf](http://assets.cambridge.org/0521814138/sample/0521814138ws.pdf), (15.02.2004)

¹⁷ Olga Crisp, “Russia”, *Patterns of European Industrialization, The Nineteenth Century*, Ed. R. Sylla and G. Toniolo London: Routledge, 1991, s. 261

Rusya'da ani endüstriyel patlamaların olmadığını ve sanayileşmenin 1860'lardan itibaren belli bir istikrarla başladığını vurgulamaktadır.¹⁸

Ülkelerin endüstrileşmesi konusunda temelde tanımlayıcı bir analiz yapan Gerschenkron, tezine Rusya ve Almanya'nın İngiltere'ye göre geri olduklarını kabul ederek başlamaktadır. Ancak Gerschenkron, Rusya, Almanya ve Japonya gibi geç endüstrileşen ülkelerin neden ilk başta geri olduklarını yeterince açıklayamamıştır. Ayrıca, Geç Endüstrileşen Ülkeler Tezinde yazar, endüstrileşmenin doğuşunda uluslararası rekabet dışında etkili olan faktörleri dikkate almamaktadır. Geç endüstrileşen ülkelerin kalkınma sürecinde özellikle savaş ve savaş için hazırlıklar önemli rol oynamasına rağmen Gerschenkron tarafından bu faktör ihmal edilmiştir. Çağlar Keyder'e göre de, Alexander Gerschenkron modelinde dış faktörleri ihmal etmiş ve endüstrileşme hamlesinin gerçekleşmesinde etkin rol oynayan siyasal koşulları ortaya koyamamıştır.¹⁹ Ayrıca Gerschenkron, geri kalmış bir ülkenin siyasal ekonomik yapısını büyük ölçüde etkileyen ülkelerarası eşitsiz ilişkilere, başka bir deyişle ülkenin geri kalmasında dışsal koşulların önemine analizinde hiç yer vermemiştir.²⁰ Öte yandan Geç Endüstrileşen Ülkeler Tezinde devlet faktörü erken endüstrileşen ülkelerde önemli bir rol oynamazken, geç endüstrileşen ülkelerin kalkınmasında önemli bir rol oynamaktadır. Ancak bazı yazarlara göre, devlet, yalnızca geç endüstrileşen ülkelerin endüstrileşme sürecinde etkin olmamış, örneğin İngiltere gibi erken endüstrileşen bir ülkede de kalkınma sürecinde olumlu katkılar da bulunmuştur.²¹

1.2. ROSTOW'UN GELİŞME AŞAMALARI YAKLAŞIMI

İktisadi gelişme kuramlarında önemli bir yer teşkil eden Rostow'un Gelişme Aşamaları Yaklaşımı, içinde Rusya'nın endüstriye geçiş konusuna ayrı bir yer verdiği için, Gerschenkron'un tezi gibi ele alınmaya değer gözükmektedir. Ekonomilerin geçirdiği endüstrileşme süreçlerini kendilerine ait niteliksel özellikleriyle ve birbirlerine

¹⁸ Crisp, "Russia", *Patterns of European Industrialization, The Nineteenth Century*, s. 262

¹⁹ Keyder, s. 60

²⁰ Keyder, s.59

²¹ Weiss ve Hobson, s. 116

benzerlikleriyle irdelemeyi amaçlayan Rostow, toplumların iktisadi gelişme evrelerini geleneksel toplum, hazırlık aşamasındaki toplum, harekete geçme (take off) aşamasındaki toplum, olgunlaşma yolundaki toplum ve kitle tüketim çağındaki toplum olmak üzere beş ayrı evreye ayırmaktadır.

Rostow'a göre, bütün ülkeler tarihsel olarak bu beş aşamadan birinde yer almaktadır ve her toplum zaman içinde bu aşamalardan mutlaka geçecektir. Ülkeler geleneksel toplum dönemindeyken birbirinden farklı özellikler göstermektedir. Ekonomik gelişmelerin sınırlı üretim yapısı içinde gerçekleştiği geleneksel toplumda hem tarımsal hem de endüstriyel üretim, modern tekniğin eksikliğinden dolayı sınırlıdır. Kaynaklar büyük ölçüde tarımsal kesime ayrılmıştır. Toplumda devletten çok aile ve klan ilişkileri egemendir. Endüstrileşmenin başlaması için gerekli şartların hazırlandığı hazırlık aşamasındaki toplumda, tasarrufları harekete geçiren ve riski göze alan girişimci sınıfı oluşmaya başlamaktadır. Bu dönemde bankalar gelişir ve iç ve dış ticarete hareketlenme ortaya çıkar. Rostow'a göre, geleneksel toplumda hazırlık koşullarının ortaya çıkması, toplumun içinden gelen dinamiklerden daha çok, ileri toplumların geleneksel topluma müdahalelerinin bir sonucu olmuştur. Ona göre, hazırlık aşamasının en önemli koşulu ekonomik olmaktan çok siyasal bir nitelik taşımaktadır. Bu koşul, toplumsal yapıda merkezîyetçi ve ulusal bir devletin kurulmasıdır.²² Modern iktisadi faaliyetlerin yanı sıra devam eden geleneksel üretim tekniğiyle bu evrede ekonomiler ikili bir yapı sergilemektedirler.

Endüstrileşmenin önündeki engellerin kuvvetli uyarıcılarla ortadan kalktığı harekete geçme evresi, Rostow tarafından endüstrileşen ülkelerin tarihindeki en büyük evre olarak değerlendirilmektedir. Harekete geçme aşamasındaki toplumlarda yeni sanayi kolları gelişmekte ve gelişen bu sanayi kollarından elde edilen hasılat ise yeniden yatırıma aktarılmaktadır. Yeni sanayi dallarının ortaya çıkması aynı zamanda bazı ülkelerde uyarıcı kuvvet rolünü de üstlenmiştir. Örneğin; İngiltere ve Fransa pazarlarının 1860'lı yıllarda İsveç kerestelerine açılması İsveç'te harekete geçme evresi için uyarıcı kuvvetin kereste ihracı olduğunu göstermektedir. 1890-1914 yılları arasında kalkış sürecini yaşayan Rusya'da ise uyarıcı kuvvet, sermaye ithalinde ve ihrac fiyatlarında meydana gelen yükseliştir. Ancak Rostow'a göre, harekete geçme evresinde

²² Rostow, s. 62

endüstriyel gelişme için yalnızca uyarıcı kuvvetin ortaya çıkması yeterli olmamakta, aynı zamanda bu uyarıcı kuvvete karşı ülkenin olumlu ve düzenli bir tepki vermesi gerekmektedir.²³ Endüstriyel gelişmeye karşı çıkan tüm engellerin ve direnişlerin ortadan kalktığı bu evrede, tarımsal ürünlerin ticarileşmesiyle sanayi sektöründe olduğu gibi tarım sektöründe de ileri teknoloji kullanımı yaygınlaşmaktadır. Ayrıca bir yandan kentlerde yaşayanların oranı artarken, diğer yandan da gelir dağılımı, toplumda verimli harcamalarda bulunmayan gruplardan yeni gelişmeye başlayan modern kesimin girişimcileri yönüne doğru el değiştirir.

Rostow'un yaklaşımında harekete geçme aşamasında, toplumların üç koşulu yerine getirmesi gerekmektedir. Bunlardan ilki, verimli yatırımların hızında, ulusal gelirin %5 civarı ile %10 civarı arasındaki bir oranda yükselmenin sağlanmasıdır. Böylece sürükleyici endüstri kollarının değerinin artışı sağlanmış olacaktır.²⁴ İkinci koşul, ekonomide yükselen bir hızla gelişen bir yada birkaç imalat kesiminin ortaya çıkmasıdır. Son koşul ise, modern kesimde gelişmeyi uyaran ve harekete geçme aşamasının dış ticarete yaratacağı tasarrufları yerinde kullanabilecek, ayrıca da gelişmeyi süreklileştirecek siyasal ve yönetsel bir yapının kurulmasıdır.

Tablo 1.1: Harekete Geçme Evresine Ait Bazı Yaklaşık Tarihler

<i>Memleket</i>	<i>Harekete Geçme</i>	<i>Memleket</i>	<i>Harekete Geçme</i>
<i>İngiltere</i>	1783-1802	<i>İsveç</i>	1868-1890
<i>Fransa</i>	1830-1860	<i>Japonya</i>	1878-1900
<i>Belçika</i>	1833-1860	<i>Rusya</i>	1890-1914
<i>A.B.D</i>	1843-1860	<i>Kanada</i>	1896-1914
<i>Almanya</i>	1850-1873		

Kaynak: R. W. Rostow, *İktisadi Gelişimin Merhaleleri*, Çev. Erol Güngör, İstanbul: KalemYayıncılık, 1980, s. 64

Bazı ülkelerin harekete geçme evreleri ile ilgili yaklaşık tarihleri gösteren Tablo 1.1; Rusya'nın İngiltere, Fransa, A.B.D gibi ülkelere göre daha geç kalkış sürecini yaşadığını göstermektedir. İngiltere'nin harekete geçme evresi 1783, Fransa'nın 1830

²³ Rostow, s. 63

²⁴ Ercan Dülgeroğlu, *Kalkınma Ekonomisi*, Bursa: Vipaş, 2000, s.46

yılında gerçekleşirken, Rusya'nın harekete geçme evresi ise 1890'da meydana gelmiştir. Rostow'a göre yalnızca harekete geçme evresi değil ülkelerin tüm iktisadi gelişme evrelerine geçiş zamanları birbirinden farklıdır. Daha önce yavaş bir endüstriyel gelişme gösteren Rusya'da, 1861 Azatlık Yasası'ndan itibaren harekete geçme hazırlıkları hızlanmıştır. Bu hızlanma hem iktisadi alanda modern sanayinin kurulmasıyla hem de siyasi ve sosyal dönüşümlerin yaşanmasıyla gerçekleşmiştir. Daha öncede belirtildiği gibi, harekete geçme aşamasında Rostow kendi deyişiyle en önemli "uyarıcı kuvvetlerden" biri olarak ihracat fiyatlarındaki artışı göstermekteydi. Nitekim Tablo 1.1'de de görüldüğü gibi, hemen hemen aynı dönemlerde kalkınma sürecini yaşayan Rusya ve Kanada'nın harekete geçme aşamasında tahıl fiyatlarının artışı önemli rol oynamıştır.²⁵

Harekete geçme aşamasından sonra, bu evrede ortaya çıkan sınıai faaliyetlerin daha ötesine geçildiği ve en ileri teknolojinin hemen hemen ülkenin tüm kaynaklarına uygulandığı dönem olan olgunluğa gidiş aşamasına geçilmektedir. Rostow, olgunluğa gidiş aşamasını; yeni sanayi kollarının hızla yükseldiği, daha önceden ithal edilen malların yurt içinde üretilmeye başlandığı ve yeni ihraç mallarının ortaya çıktığı bir dönem olarak tanımlamaktadır. Bu aşamada ayrıca tarımsal kesimdeki işgücü oranı %40'lardan %20'ye kadar düşer ve ekonomideki nitelikli işgücü oranı da giderek büyür.²⁶ İktisadi gelişme sürecinde en son aşama ise, ülkenin kaynaklarının daha çok tüketim mallarına ve hizmet sektörüne yönlendirildiği kitle tüketimi çağıdır. Daha önceki aşama tamamlandıkça toplum, arzdan çok taleple ve en geniş anlamıyla refahla ilgilenmeye başlar.²⁷

Rostow, belirli ülkelerin harekete geçme aşamasıyla ilgili öne sürdüğü kesin hipotezler nedeniyle eleştirilmiştir. Ayrıca endüstrileşme öncesi ekonomilerin birbirinden farklı özellikler gösterdiği ve Rostow'un vardığı genellemelerin evrensel olamayacağı noktasında da eleştiri almıştır.²⁸ Ancak modelinde siyasal ve kurumsal değişimleri göz ardı eden Gerschenkron ile karşılaştırıldığında, endüstrileşme sürecinde

²⁵ Rostow, s. 105

²⁶ Rostow, s. 62

²⁷ Rostow, s. 64

²⁸ Keyder, s. 60

meydana gelen iktisadi gelişmelerin yanı sıra siyasi ve sosyal değişimleri de irdelemesi dikkate değer gözükmemektedir.

Daha öncede belirtildiği gibi, Rostow geleneksel aşamadaki bir toplumsal yapıya, gelişmiş bir ülkenin dıştan müdahalesinin, onu sarsarak eski kültür içinden çağdaş bir topluma geçişi hızlandırabileceğini öne sürmüştür. Ancak aynı dış müdahalenin ülkenin geri kalmışlığının bir nedeni olabileceği de savunulmaktadır.²⁹

Diğer yandan Rostow, harekete geçme aşamasında verimli yatırımların artması ve imalat kesiminin gelişmesi koşullarının yanı sıra bu gelişmelerle uyumlu olarak siyasal ve yönetsel bir yapının kurulması koşulunun da zorunlu olduğunu vurgulamaktaydı. Ancak toplumsal yapıda belirtilen bu değişikliklerin nasıl ortaya çıkabileceği konusunda Rostow'un yaklaşımında herhangi bir düşüncenin geliştirilmediği gözlenmektedir. Oysa belirtilen koşulların sadece gerçekleşeceği zorunluluğu üzerinde durmak, fakat bu koşulların nasıl gerçekleşeceğini açıklayamamak, Rostow'un yaklaşımının en eksik yönüdür. Ele aldığımız ilk tezin savunucusu Gerschenkron ise, tam endüstrileşme sürecini formüle ederken bu koşulların nasıl gerçekleşeceğini açıklamaktaydı.

Gerschenkron'a göre, 1890'lı yıllarda endüstriyel patlama yaşayan ve geç endüstrileşmiş ülke olarak nitelendirilen Rusya, Rostow tarafından da aynı dönemde harekete geçme aşamasını yaşayan bir ülke olarak ele alınmaktadır. Rusya endüstrileşme sürecini İngiltere'den yaklaşık 100, Fransa'dan 60 yıl sonra yaşamıştır. Gerschenkron'un Rusya'nın geç endüstrileşmesi analiziyle Rostow'un Rusya'nın harekete geçme aşamasına girişiyle ilgili görüşleri karşılaştırıldığında, temel bir yaklaşım ayrımı olmakla birlikte bazı benzerlikler de görülmektedir. Temel ayrım daha öncede belirtildiği gibi, harekete geçme aşamasına geçiş yada geç endüstrileşmeye geçiş koşullarının nasıl gerçekleşeceğinin Rostow'da tartışılmazken, Gerschenkron'da ayrıntılı olarak çözümlenmesidir. İki yaklaşımdaki benzerliklere bakıldığında ise, şunları belirtmek olanaklıdır. Gerschenkron, Rusya'nın tam endüstrileşmesinde gerekli koşulları formüle ederken, demiryolları inşasının önemini vurgulamıştır. Rostow'a göre de, 1890'lı yıllarda harekete geçme aşamasını yaşayan Rusya'da bu gelişmeyi sağlayan

²⁹ Tamer İşgüden, "Gelişme Kuramları", *Gelişme İktisadı*, Der. T. İşgüden ve diğerleri, İstanbul: Beta Yayınları, 1995, s. 151

temel faktör demiryollarıdır. Ayrıca her iki yazar da Rusya'nın endüstriyel gelişiminde yabancı sermayenin önemini belirtmiş, yurt içi tasarrufun yetersizliğinden bahsetmiştir. Dolayısıyla hem Gerschenkron'un Geç Endüstrileşen Ülkeler Tezinde ele alınan görüşler hem de Rostow'un Gelişme Aşamaları Yaklaşımı'nda üçüncü evre olan harekete geçme yada başka bir deyişle kalkış aşamasında vurgulanan görüşler ışığında, Rusya'nın 1890 yılından itibaren endüstrileşen bir ülke olduğunu söylemek mümkündür.

BÖLÜM 2

RUSYA'DA 1861 ÖNCESİ ENDÜSTRİLEŞME GİRİŞİMLERİ

Rusya'da endüstrileşmenin 1861 Azatlık Yasası'ndan sonra hız kazandığı ve bu ülkeyi sanayileşen ülkeler grubuna soktuğu üçüncü bölümde ele alınacaktır. Ancak 1861 sonrasının bu endüstrileşmesi birdenbire mi ortaya çıkmıştır? 1861 öncesinin temellerinin olmadığı bir endüstrileşme midir sorusu tartışmaya değer gözükmektedir. Rusya'da 1861 öncesinde sanayi, nüfusun çok büyük bir kısmını serflerin oluşturduğu görece yoksul bir tarım toplumunun içinde gelişti. Bu yapının doğal bir sonucu olarak Rus sanayi mallarına karşı iç talep düşük kalmaktaydı. Ayrıca varolan serflik yapısını öne çıkaran feodal koşullar, ücretli işgücünün sanayi alanına girişini zorlaştırdı. 1861 öncesinde Rusya'da ekonominin temelini endüstriyel yapıdan çok geçimlik tarım üretimi ve büyük ölçüde kendine yeterli malikaneler oluşturmaktaydı.

Rusya'nın modernleşmesine paralel olarak sanayileşme alanındaki ilk gelişmeler Büyük Petro dönemine rastlamaktadır. Büyük Petro'nun ölüm yıldönümü olan 1725'e kadar süren son 25 yılında Rusya'da manüfaktür üretimde önemli gelişmeler ortaya çıkmıştır. Büyük Petro'nun endüstriye önem vermesinin en önemli nedeni, Rusya'nın askeri gücüne verdiği önemdi. Bu amaçla onun döneminde devlet, askeri gereksinimleri karşılamak amacıyla birçok sanayi kuruluşunun temellerini attı ve bunları bizzat kendi işletti. Bu çerçevede top dökümevleri ve silah sanayi kuruldu. Ayrıca demir ve bakır madenciliği alanında da çok önemli gelişmeler sağlandı. Özellikle askerlerin üniforma ihtiyacını sağlamak amacıyla da yünlü dokuma fabrikaları açıldı. Ayrıca donanmanın yelken bezi ve halat gibi ihtiyaçlarını karşılamak için ise devlet tarafından işletilen sanayi kuruluşları oluşturuldu.¹¹¹

Büyük Petro'nun sözkonusu sanayi politikası bir tür merkantilizmi hatırlatmaktaydı. Bu çerçevede devlet, Rus ekonomisinin gereksinim duyduğu cam, kadife, yünlü ve ipekli dokuma gibi imalat ürünlerinin yurtiçinde üretilmesi yoluyla dışa bağımlılığı azaltma yönünde yerli endüstrileri destekledi. Devlet bu endüstrilere merkantilist çerçevedeki bütün yardımları ve sübvansiyonları uyguladı. Bu bağlamda 1724 gümrük yasasıyla son derece korumacı bir gümrük politikası yürüttü. Bu gümrük

tarife politikasıyla ülke içinde üretimi desteklenen birçok mala, değer üzerinden %50'den %75'e kadar varan artan oranlı vergiler kondu.³⁰

Rusya'da sanayinin Büyük Petro dönemindeki gelişmesi bir zorla endüstrileşme niteliği göstermekteydi. Sayılar tartışmalı olmakla birlikte 1689'da yani Büyük Petro'nun Çar olarak başa geçtiği yılda yaklaşık 21 kadar manüfaktür bulunuyordu. Büyük Petro'nun döneminde ise, kurulan fabrikaların sayısı 200'e ulaşmıştı.³¹ Bu fabrikaların 40'ı silah ve demir işleme, 15'i ise öteki metalleri işlemekle ilgili fabrikalardı. Geri kalan fabrikaların 23'ü kereste işleme, 15'i yünlü dokuma ve 13'ü ise deri işleme alanında faaliyet göstermekteydi. Bu fabrikaların yaklaşık yarısı devletçe kurulmuştu.³² Ayrıca yine devlet tarafından yeni sektörlerin doğmasını sağlayan sübvansiyonlar verilerek sanayinin gelişmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Bölümün başında da belirtildiği gibi, Büyük Petro döneminde kurulan bu endüstrilerin bileşimi, temel motivasyonun devlet ihtiyaçlarını karşılamada yattığını gösteriyor. Rusya'nın mümkün olduğu kadar kendi kendine yetebilen ve ihracatın ithalatı karşılayabildiği bir ülke konumuna getirilmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Kurulan fabrikaların çok azı ise soylu sınıfın lüks mal tüketim talebini karşılamaya yönelikti. Serflik rejiminin geçerli olduğu Rus ekonomisinde tarımsal verimlilik yükseltilemediği için kitle tüketimine yönelik bir iç pazar oluşumunu yaratacak bir talep artışı gerçekleşemedi.

Örneğin askeri endüstri için önemli bir ürün olan demir alanında Büyük Petro döneminde önemli gelişmeler olmuştur. 1700 yılında Rusya bir demir ithalatçısı iken 1716'da net bir demir ihracatçısı konumuna gelmiştir. 1700-1720 yılları arasında pik demir üretimi dört katına ulaşmıştır.³³ 1718 yılında Rusya'nın pik demir üretimi 6,5 milyon pud* iken 1767'de üretim miktarı 9,5 milyon pud'a yükselmiştir.³⁴ 1725'de Urallar'da 76'ya yakın demir çelik fabrikası işletilmekteydi ve bu kuruluşların 1725'de

³⁰ M. E. Falkus, *Rusya'nın Endüstrileşmesi 1700-1914*, Çev. Alaeddin Şenel, Ankara: V Yayınları, 1986, s. 31

³¹ Jacques Pirene, *Büyük Dünya Tarihi*, Çev. Nihal Önal ve Beslan Cankat, 2.Cilt, İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1967, s.722

³² Falkus, s. 32

³³ Stephen J. Lee, *Avrupa Tarihinden Kesitler 1494-1789*, Çev. Ertürk Demirel, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2002, s. 213

³⁴ V. İ. Lenin, *Kapitalizmin Gelişmesi*, Çev. Seyhan Erdoğan, Ankara: Sol Yayınları, 1988, s. 423

*1 pud: 16.3 kg, tutan bir Rus ağırlık ölçü birimidir.

yıllık üretim tutarı yaklaşık 800.000 pud pik demire ulaşmıştı.³⁵ Böylece 15 ila 20 yıl içerisinde kurulan demir üretim tesisleriyle gerçekleştirilen bu demir üretimiyle, 220.000 kişilik bir ordunun ihtiyaçlarının karşılanabileceği bir üretim miktarına ulaşılmış olunuyordu. Büyük Petro sonrasında 1740 yılında, Rusya’da pik demir üretimi 31,975 metrik tona ulaşmıştır. Bu rakam Fransa’nın 25,979, İngiltere’nin 20,017 bin, Almanya’nın ise 17,691 metrik ton olan pik demir üretim miktarlarıyla karşılaştırıldığında, Rusya’nın bu alanda dünyanın en büyük üreticisi haline geldiği söylenebilir.³⁶

Büyük Petro dönemindeki bu sınırlı sanayileşme girişiminin yarattığı işgücü ihtiyacı serflik sistemi içinde çözümlenmeye çalışıldı. 1721 yılında çıkarılan bir yasayla sanayicilere işyerlerinde kullanılmak üzere gereken serfleri, buldukları köyü satın alma yoluyla işgücü konumuna getirme hakkı verildi. Bu serfler artık işletmenin mülkü sayıldılar ve işletmenin el değiştirmesi durumunda bile serfler aynı yerde çalışmayı sürdürmek zorundaydılar. Bu yeni işgücü kategorisine “işletme serfleri” denmektedir.

Büyük Petro’nun 1725 yılında ölümüyle II.Katerina’nın 1762’de tahta çıkması arasındaki dönemde endüstri alanında önemli bir gelişme olduğu söylenemez. II.Katerina döneminde özellikle tüketim malları sanayilerinde kapitalist bir gelişmenin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu alanda ortaya çıkan işletmeler, “işletme serfi” yerine kiralık işgücü kullanma yolunu seçtiler. Bu “gönüllü işgücü”, toprak sahiplerine olan çalışma yükümlülüklerini (barsçina) çalışarak ödemek yerine para yada mal biçiminde (obrok) veren serflerden sağlanıyordu. Bu serfler toprak sahiplerine olan yükümlülüklerini onların işyerlerinde çalışarak elde ettiği ücretleriyle ödediler.³⁷ Ekonomik girişimi mümkün olduğunca özgürleştirmek isteyen II.Katerina’nın döneminde izlenen liberalleştirme politikaları sınai işletmelerin ve üretimin artmasına neden olmuştur. 1762’de Rusya’da bulunan sınai girişimlerin sayısı 600-700 civarında iken II.Katerina’nın hükümdarlığının sonunda sınai girişimlerin sayısı 2000’i aşmıştır.³⁸ Bu işletmelerde çalışanların sayısı da 81.780’e ve üretilen malların değeri ise 8.7

³⁵ Falkus, s. 33

³⁶ Alexander Baykov, “The Economic Development of Russia”, *The Economic History Review*, V.7, No. 2, (1954), s. 139

³⁷ Falkus, s. 40

³⁸ İsaabel de Madariaga, *Çariçe Katerina*, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Sabah Kitapları, 1996, s. 148

milyon rubleye ulaşmıştı.³⁹ Özellikle pamuklu, ipekli, yünlü dokumacılık, deri ve tarımsal ürünleri işleme endüstrileri gelişmişti.

Bu dönemde çalışan işgücü açısından sanayi yapısı oldukça karmaşık bir görünümdeydi. Bu karmaşık endüstri yapısının içinde; devlet köylülerinin çalıştırıldığı mülkiyeti devlete ait imalathaneler, sadece serf emeği kullanan toprak sahiplerinin işletmeleri, ücretli çalışan obrok yükümlüsü serfler ve “işletme serfleri” çalıştıran fabrikalar ile kırsal kesimde yer alan çok sayıda elzanaatlarına yönelik imalathaneler bulunmaktaydı. Dolayısıyla kapitalist girişimler ortaya çıkmakla beraber bu dönemde devlet girişimleri de varlığını sürdürmekteydi. Genel olarak aynı dönemde Rusya’da sermaye ve işgücü kıtlığının sanayileşme önünde en büyük engel olduğu söylenebilir.

1830 yılına gelinceye dek Rusya’daki endüstri temelde düşük gümrük vergisi uygulamasının bir sonucu olarak, Batı Avrupa’nın Sanayi Devrimi’ni tamamlamış ülkelerinin yoğun rekabeti karşısında görece olarak geri bir konumda kalmıştır. Örneğin, 1782 yılında düzenlenen gümrük tarifeleri, ithal ve ihraç mallarıyla hammaddeler üzerindeki gümrük resmini indirmiştir. Rusya’da seri üretime dayalı ve mekanik güce dayanan sanayileşme asıl olarak 1830’lu yıllarda ortaya çıkmıştır. Örneğin, tekstil üretiminde Rusya’da 1850 yılında mekanik olarak çalışan, seri üretime dayalı 25 tekstil fabrikası bulunmaktaydı.⁴⁰ Yine Çarlık dönemi istatistiklerinden çıkartılan bilgiler ışığında 1820-1840 yılları arasındaki yirmi yıllık sürede Rusya’nın makine ithalatı dokuz kat büyümüştür. Aynı şekilde 1824-1847 yılları arasında makine ithalatına ödenen değer toplamı 17.4 milyon rubleyi bulmuşken, sadece 1850 yılında bu rakam 2.315.000 rubleye ulaşmıştır. İthalatı yapılan makineler arasında en önemli payı tekstil sanayi ile ilgili olanlar oluşturmaktadır. Nitekim 1850 yılında İngiltere’nin tekstil makinesi ihracatının %26 dolayındaki bir kısmı Rusya’ya gitmiştir.⁴¹ 1830 sonrası Rusya’da bir endüstri devrimi yaşandığı görüşü tartışmalı olmakla birlikte tekstil gibi bazı endüstri dallarının hızlı bir gelişme göstermiş olduğu kabul edilmektedir. Bu çerçevede, Rus pamuklu sanayi 1840’lı yıllarda 700.000’lik bir iş kapasitesine ulaşmıştır. Örneğin, bu rakam Prusya’daki 150.000 işlik kapasiteyle karşılaştırıldığında,

³⁹ Falkus, s. 41

⁴⁰ Nazif Kuyucuklu, *İktisadi Olaylar Tarihi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayını, 1982, s. 172

⁴¹ Kuyucuklu, s. 172

Rusya'nın bu endüstri dalında oldukça önemli bir düzeyde olduğu söylenebilir.⁴² 1860 yılında ise Rusya'da pamuklu dokumacılık endüstrisinde faaliyet gösteren fabrikalarda iş kapasitesi 1.150.000'e çıkarken, bu fabrikalarda kullanılan makinelerin beygirgücü kapasitesi ise 9.725'e yükselmiştir.⁴³ 1840'larda pamuklu iplik eğirme fabrikalarında ortaya çıkan artış, bu alandaki üretim ve ithalat yapısını da değiştirmiştir. Bu bağlamda 1845'te iplik ithalatı azalmış ve ham pamuk ithalatı ilk kez iplik ithalatını aşmıştır. Bunun bir sonucu olarak, 1850'lerde tekstil sanayinde büyük ölçüde yerli pamuk ipliği kullanılmaya başlanmıştır. Nitekim 1831-1840 yılları arasında pamuk ipliği ithalatı 574.000 pud iken 1841-1850 yılları arasında bu ithalat rakamı 471.000 pud'a inmiş, 1851-1860 yılları arasında ise pamuk ipliği ithalatı çok önemli bir düşüş göstererek 167.000 pud olmuştur.⁴⁴ Rusya'da ham pamuk ithalatı ise, 1829 yılında 2.19 milyon pud iken 1850 yılına gelindiğinde %88 artmıştır. Bu oran, aynı dönemde ham pamuk ithalatı %84 artan İngiltere'nin artış oranının üstünde olmuştur.⁴⁵ Tekstil sanayindeki eğirme aşaması fabrikalaşmış buna bağlı olarak da dokuma ve baskı aşamaları da mekanikleşmiştir. Ancak dokumadaki mekanizasyonun yayılışı görece olarak yavaş olmuştur. Dokuma genelde eviçi üretim şeklinde gerçekleşmekteydi ve 1859'da bu alandaki toplam üretimin sadece beşte biri mekanik temele dayalı olarak yapılmaktaydı.⁴⁶

Rusya'da 1804-1860 yılları arasındaki endüstrideki genel gelişme, öne çıkan bazı imalat alanlarındaki fabrikaların ve buralarda çalışan işgücü sayısını gösteren Tablo 2.1 yardımıyla izlenebilir. Bu dönemin öncesinde örneğin, 1767 yılında Rusya'da pamuklu dokuma endüstrisinde faaliyet gösteren fabrika sayısı ancak 7 iken, istihdam edilen işgücü sayısı ise 491 kişiyi bulmaktaydı.⁴⁷ Tablo 2.1'de görüldüğü gibi, örneğin pamuklu dokuma alanında 1804'te 199 işletme varken ve burada 8.181 işçi istihdam edilmekteyken 1860 yılında pamuklu dokuma alanındaki işletme sayısı 1.200'e ve bu alanda çalışan işçi sayısı 152.236'ya yükselmiştir. Yine Osmanlı İmparatorluğu gibi

⁴² Kuyucuklu, s. 172

⁴³ Alexander Gerschenkron, "The Beginnings of Russian Industrialization?", *Soviet Studies*, V. 21, No. 4, (April 1970), s. 511

⁴⁴ Falkus, s. 51

⁴⁵ Gerschenkron, *Soviet Studies*, s. 512

⁴⁶ Kuyucuklu, s. 177

⁴⁷ Herbert J. Ellison, "Economic Modernization in Imperial Russia: Purposes and Achievements", *The Journal of Economic History*, V. 25, No. 4, (December 1965), s. 526

birçok ülkede gerçekleştirilmesi başarısız olmuş şeker pancarından şeker işleme sanayi alanında da önemli gelişmeler olmuş ve bu çerçevede ilk şeker işleme fabrikası 1802 yılında Tula'da devlet desteğiyle kurulmuştur. Bu fabrikanın sahibi devletten 20.000 ruble ödünç almıştır.⁴⁸ 1804'te şeker işleme sanayinde 10 işletme bulunmaktayken bu sayı 1860'da çok önemli bir artışla 467'ye yükselmiş, aynı dönemde bu alanda çalışan işçi sayısı ise 108'den 64.763'e çıkmıştır. Bir başka açıdan bakıldığında Ukrayna bölgesinde bulunan şeker fabrikalarındaki üretim düzeyi 1844'de 484.000 pud civarındayken 1860'da 1.300.000 pud'a yükselmiştir.⁴⁹ Tabloya genel olarak bakıldığında, 1804'te öne çıkan endüstri dallarında 2400 dolayında işletme ve yaklaşık 95.000 çalışan işgücü varken 1860'da işyeri sayısı 15.338'e, çalışan işgücü sayısı ise 565.100'e çıkmıştır. Ancak 1804-1860 yılları arasında madencilik endüstrisinde işgücü sayısı, diğer sektörlerle karşılaştırıldığında çok daha yavaş bir hızla artmıştır. Aynı dönemde madencilik endüstrisinde çalışanların sayısı 82.000'den 245.000'e yükselmiş ve bu işçilerin toplam işçiler arasındaki oranı %50 iken %30'a gerilemiştir.

⁴⁸ Ellison, s. 527

⁴⁹ Falkus, s. 53

Tablo 2.1: Seçilen Bazı Endüstri Dallarında 1804-1860 Yılları Arasında Girişim Sayısı ve İşgücü Miktarı

<i>Üretilen Malın Türü</i>	<i>Girişim Sayısı</i>			<i>İşçi Miktarı</i>		
	<i>1804</i>	<i>1830</i>	<i>1860</i>	<i>1804</i>	<i>1830</i>	<i>1860</i>
<i>1. Yünlü dokumalar</i>	157	389	706	28.689	67.241	120.025
<i>2. Pamuklu dokumalar</i>	199	538	1.200	8.181	76.228	152.236
<i>3. Keten dokumalar</i>	285	190	117	23.711	26.845	17.284
<i>4. İpek imalatı</i>	365	234	393	9.161	14.019	14.287
<i>5. Kağıt</i>	64	111	207	5.957	10.260	12.804
<i>6. Deri</i>	843	1.619	2.515	6.304	10.547	14.151
<i>7. Mumyağı, sabun, aydınlanma mumu, balmumu</i>	269	1.031	1.827	687	6.252	12.122
<i>8. Şeker</i>	10	57	467	108	1.687	64.763
<i>9. Demir çelik</i>	28	198	693	4.121	19.889	54.832
<i>10. Bakır</i>	37	113	161	546	3.103	8.504

Kaynak: M. E. Falkus, **Rusya'nın Endüstrileşmesi 1700-1914**, Çev. Alaeddin Şenel, Ankara: V Yayınları, 1986, s. 45

Rusya'da endüstrileşmenin düzeyini gösteren göstergelerinden biri de anonim ortaklıkların sayısıdır. Bu açıdan bakıldığında, 1822-1855 yılları arasında kurulan anonim ortaklık sayısı ancak 32'yi bulabilmiştir. Fakat 1856'dan 1859'a kadar bu ortaklıkların sayısının artış hızında önemli bir yükseliş ortaya çıkmış ve 79 yeni anonim ortaklık kurulmuştur.⁵⁰

⁵⁰ Falkus, s. 46

Endüstrileşmenin bir başka yansıması da makineleşme düzeyidir. Tablo 2.2'den görüldüğü gibi, Rusya'da 1851-1860 yılları arasında hem yerli üretim makine sayısında hem de ithal malı makinelerde önemli artışlar olmuştur. Örneğin, 1831-1840 yılları arasındaki yerli üretim makine sayısı 2.750.000 iken 1851-1860 yılları arasında bu sayı 36.433.000'e yükselmiştir.

Tablo 2.2 : Rusya'da 1831-1860 Arasında Makine Sayısı

(gümüş ruble olarak toplam değerleri bine yuvarlanmış rakamlarla)

<i>Yıllar</i>	<i>İthal Malı Makineler</i>	<i>Yerli Üretim</i>	<i>Toplam</i>
1831-1840	4.111.000	2.750.000	6.861.000
1841-1850	11.747.000	4.860.000	16.607.000
1851-1860	48.080.000	36.433.000	84.513.000

Kaynak: M. E. Falkus, *Rusya'nın Endüstrileşmesi 1700-1914*, Çev. Alaeddin Şenel, Ankara: V Yayınları, 1986, s. 46

Rusya'daki kentli nüfusun toplam nüfusa oranı 1800'li yıllarda giderek artmış olmakla birlikte, bu artış oranı endüstri devrimini gerçekleştirmiş ülkelerdeki kentsel nüfus oranıyla karşılaştırıldığında, görece olarak yine de düşüktür. 1800 yılında Rusya'nın kentsel nüfusu toplam nüfusun yaklaşık %3.5'ünü oluşturmaktaydı.⁵¹ Bu oran 1811'de %6.6'ya, 1838'de ise ancak %9.3'e çıkabilmiştir.⁵² Oysa aynı dönemde İngiltere'de toplam nüfusun %20'den fazlası kentlerde yaşamaktaydı.⁵³

Rusya'da 1830'larda bir endüstri devriminin yaşanmadığının göstergesi olarak dokuma sanayinde olduğu gibi şeker pancarından şeker işleme sanayinde ve demir-çelik sanayinde de mekanizasyonun düşük düzeyde kalmış olması gösterilebilir. Örneğin, 1848 yılında şeker pancarından şeker işleme sanayinde buhar makinesi gücüne dayalı

⁵¹ Baykov, s. 138

⁵² Falkus, s. 47

⁵³ Baykov, s. 138

üretim toplam üretimin ancak %44'üne ulaşmaktaydı. Oysa bu oran 1861'de %85'e ulaşacaktır. Aynı şekilde, 1861 Azatlık Yasası öncesinde, Rusya'daki demir-çelik sanayinde kullanılan enerjinin %88'i su çarklarından elde edilirken ancak %12'si buhar makinesinden elde edilebilmiştir. Oysa 1882'de bu alanda kullanılan enerjinin %63'ü buhar makinesine dayanacaktır.⁵⁴ Rusya'da endüstride uygulanan mekanizasyonun düzeyine genel olarak bakıldığında ise aşağıdaki tablodan da görülebileceği gibi kullanılan sabit buharlı makine gücü 1840'da 10 bin beygir gücü iken 1860'da ancak 60 bin beygir gücüne çıkmıştır. Oysa endüstri devrimini gerçekleştiren ülkelerden örneğin İngiltere'nin 1840'da sanayide kullandığı sabit buharlı makine gücü 350 bin beygir gücü iken bu sayı 1860'da 700 bine ulaşmış, Fransa'nın ise 1840'da kullandığı sabit buharlı makine gücü 34 bin beygir gücü iken 1860'da 178 bine ulaşmıştır.

Tablo 2.3: Avrupa'da 1840-1888 Döneminde Sabit Buharlı Makine Gücü
(bin beygir gücü olarak)

<i>Ülkeler</i>	<i>1840</i>	<i>1850</i>	<i>1860</i>
<i>İngiltere</i>	350	500	700
<i>Fransa</i>	34	67	178
<i>Almanya</i>	20	40	200
<i>Avusturya</i>	2	9	36
<i>Rusya</i>	10	35	60
<i>Avrupa Toplamı</i>	450	720	1.350

Kaynak: Jean Pierre Rioux , **La Revolution Industrielle 1780-1880**, Paris: Editions du Seuil, 1971, s. 67

⁵⁴ Kuyucuklu, s. 177

Rusya'da 1861 öncesinde sanayide meydana gelen gelişmelerin bir endüstri devrimine dönüşmemesinin önemli nedeni, genelde devletin bu alanda bilinçli politikalar izlememesiyken, özelde uygulanan liberal gümrük tarife politikasıdır. Gümrük tarifeleri politikası ancak 1860 sonrasında uygulamaya konulabilmiştir. Üçüncü bölümde ele alınacağı gibi, 1877'de gümrük tarifelerinin yükseltilmesi uygulaması 1891'de alınan kararlar en yüksek düzeyine çıkartılarak, ülke içi endüstrinin korunmasına yönelik bir nitelik kazanmıştır.

1850'li yıllarda Rusya'nın ihracatının beşte birini tahıl oluşturmaktaydı. Ancak özellikle pamuklu dokumacılık endüstrisinin gelişmesiyle birlikte diğer endüstriyel malların üretimlerinin de artması, ihracat ürünleri içine tahılın yanı sıra sanayi mallarının da girmesini sağlamıştır. Rusya'nın dünya ticaretindeki payı aslında sık sık değişmemesine rağmen 1801-1860 yılları arasında toplam dış ticareti 3,5 kat artmıştı. Rus dış ticaretinin üçte birini İngiltere ile yaptığı ticaret oluştururken, ticaretin geri kalanı büyük ölçüde Almanya, Fransa ve Çin ile gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Rusya'nın ithalatının üçte birini ham pamuk, yün ve ipek oluşturmakta, ancak ülkede yerli dokumacılık endüstrisinin gelişmesiyle bu alandaki ithalat daha çok hammaddeye yönelik olmuştur.⁵⁵

Ekonomide yarattığı ileri ve geri bağlantı etkileriyle önemli bir yeri olan demiryolu yapımında ise Rusya'da 1857 yılı öncesinde önemli bir gelişme gözlenmemektedir. İlk demiryolu 1837'de tamamlanmıştır. 1857 yılına kadar Rusya'da demiryolu yapımı devletin bu konuda herhangi bir politikasının bulunmamasının bir sonucu olarak çok yavaş ilerlemiş ve ülkedeki demiryolu uzunluğu 1860'a gelindiğinde 1.626 kilometreye ancak ulaşabilmiştir.⁵⁶ Oysa aynı dönemde A.B.D'nin sahip olduğu demiryolu uzunluğu 8.500 mile ulaşmaktaydı.⁵⁷ Daha sonra belirtileceği gibi, 1861 sonrasında Rus ekonomisi içinde demiryollarının yeri çok büyük önem kazanmış ve devletin izlediği bilinçli demiryolu politikasıyla ülkedeki demiryollarının uzunluğu hızla artarak 1894'te 30.716 kilometreye ulaşmıştır.⁵⁸ Demiryollarındaki ağır gelişmeye

⁵⁵ Ellison, s. 529

⁵⁶ Ellison, s. 524

⁵⁷ Paul Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, Çev. Birtane Karanakçı, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1990, s. 201

⁵⁸ Kuyucuklu, s. 185

paralel olarak demir endüstrisinde 1700'lü yıllarda görülen hızlı gelişme 1800-1861 yılları arasındaki dönemde yerini bir durgunluğa bırakmıştır. 1740'da 1.530.000 pud olan pik demir üretim miktarı çok hızlı bir artışla 1800 yılında 9.908.000 pud'a yükselmişti.⁵⁹ Ancak 1806 yılında 12.2 milyon pud olan pik demir üretimindeki artış hızında daha sonraki yıllarda ortaya çıkan düşme nedeniyle, 1830 yılında 9-11 milyon pud'a, 1840 yılında 11-13 milyon pud'a, 1850 yılında 12-16 milyon pud'a ve 1860 yılında pik demir üretimi 20.5 milyon pud'a yükselmiştir.⁶⁰ Ancak demir üretimindeki bu yavaş artışlar ile Rusya'da demir üretimi yüzyılın ilk yarısı boyunca iki katına bile çıkamamıştır. Dolayısıyla 1740 yılında, dünyanın en büyük pik demir üreticisi olan Rusya ise zamanla bu konumunu kaybederek, 1805 yılında, Sanayi Devrimi'ni gerçekleştiren İngiltere'nin, 1828'de de Fransa'nın ve A.B.D'nin ve 1855'de Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın pik demir üretim düzeyinin altına düşmüştür.⁶¹ Rusya'nın dünya demir üretimi içindeki göreceli payının 1800'lerin ilk yarısında azalmasının bir başka göstergesi olarak da, Rusya'nın 1830'da dünya pik demir üretiminin %12'sini oluştururken bu oranın %4'e düşmesi verilebilir.⁶²

Sanayi Devrimi'nin önemli göstergelerinden biri olan "özgür" ücretli işgücü kullanımı sadece pamuklu dokuma sanayinde yaygınlaşmıştı. Makineleşmenin de en yoğun olarak gerçekleştiği pamuklu dokuma sektöründe "özgür" işçi kullanımı oranı 1814 yılında Rusya'da %95'e ulaşmıştı.⁶³ Rusya'da endüstrilerde istihdam edilen "özgür" işçi sayısı, 1800'lü yılların başında 100.000'in altında iken 1860 yılında yaklaşık 500.000'e yükselmiştir.⁶⁴ Ancak 1860 yılında madencilik endüstrisinde istihdam edilen işgücünün %70'i hala serflerden oluşmaktaydı ve dolayısıyla "özgür" işgücü kullanımı çok düşüktü.⁶⁵ Bu açıdan bakıldığında Rusya'da "özgür" ücretli işgücü kullanımı, endüstri devrimini gerçekleştiren diğer ülkelerle karşılaştırıldığında çok düşük düzeyde kalmıştır.

⁵⁹ Falkus, s. 38

⁶⁰ Ellison, s. 524 ve Lenin, **Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi**, s. 424

⁶¹ Baykov, s. 139

⁶² Ellison, s. 527

⁶³ Ellison, s. 526

⁶⁴ Tevfik Güran, **İktisat Tarihi**, İstanbul, 1999, s. 147

⁶⁵ Ellison, s. 525

Rusya’da endüstri işletmelerin büyüklüğü de 1860’a kadar genelde küçük ölçekli bir yapıda kalmıştır. Endüstri işletmelerinin toplam sayısının 1804 yılında yaklaşık 2.400 iken, 1860 yılında 15.000’i aşmış olduğu gözükmele birlikte bu işletmeler arasında onaltı ve daha fazla işçi çalıştıranların sayısı ise 1804 yılında 1.200’den 1860 yılında 2.818’e yükselebilmıştır.⁶⁶

Tablo 2.4: Kişi Başına Sanayileşme Düzeyleri, 1750-1860
(Birleşmiş Krallık’ın 1900=100 oluşuna göre)

	1750	1800	1830	1860
<i>Bir bütün olarak Avrupa</i>	8	8	11	16
<i>Birleşik Krallık</i>	10	16	25	64
<i>Habsburg İmparatorluğu</i>	7	7	8	11
<i>Fransa</i>	9	9	12	20
<i>Almanya</i>	8	8	9	15
<i>İtalya</i>	8	8	8	10
<i>Rusya</i>	6	6	7	8
<i>A.B.D</i>	4	9	14	21
<i>Japonya</i>	7	7	7	7

Kaynak: Paul Kennedy, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri**, Çev. Birtane Karanakçı, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1990, s. 176

Yukarda Tablo 2.4’te görüldüğü gibi, Birleşik Krallık’ta kişi başına sanayileşme düzeyi 100 iken, Rusya’da kişi başına sanayileşme düzeyi 1750 yılında 6, 1800 yılında aynı kalarak yine 6, 1830 yılında 7 ve 1860 yılında ise ancak 8 olabilmıştır. Ancak

⁶⁶ Falkus, s. 56

endüstri devrimini gerçekleştiren İngiltere'nin kişi başına sanayileşme düzeyi 1750'de 10 iken 1860'da çok yüksek bir oranda artarak 64'e, Fransa'nın ise aynı yıllar arasında 9'dan 20'ye yükselmiştir. Ayrıca 1750-1860 yılları arasında Rusya'nın dünya imalat sanayi verimi içinde görelî payı çok düşük olmakla birlikte, 1750 yılında %5.0 olan sözkonusu pay, 1800-1860 döneminde önemli bir artış kaydetmemiş ve 1860'da ancak %5.6 ulaşabilmiştir. İngiltere'nin dünya imalat sanayi verimi içinde görelî payı ise 1830'da %9.5'e ve 1860'da %19.9'a ulaşmıştır.⁶⁷ Rusya'da 1861 öncesinde meydana gelen gelişmelerin bir endüstri devrimi olarak nitelendirilemeyeceğinin göstergelerinden biri de, sanayi alanındaki düşük verimlilikten kaynaklanan kişi başına düşük gayri safi milli hasıladır. 1830 yılında Rusya'da kişi başına düşen gayri safi milli hasıla 170 dolar iken, İngiltere'de 346 dolardı. 1860 yılında ise bu rakam ancak 178 dolara yükselirken İngiltere'de 558 dolar olmuştur.⁶⁸

Sonuç olarak, Rusya'da 1800'lü yılların ilk yarısında görülen sanayileşmenin hem 18. yüzyılda görülen endüstrileşmeden hem de 1861 sonrasında yaşanan endüstriyel gelişmeden çok farklı özellikler gösterdiği söylenebilir. Bu dönemdeki endüstriyel gelişim ne devlet girişimlerine dayanmaktaydı ne de bilinçli bir devlet zorlamasının sonucuydu. Öyle ki devlet bürokrasisi getirebileceği toplumsal huzursuzluklardan çekinmenin de bir sonucu olarak, endüstrinin gelişmesini destekleme yerine ona karşı bir tavır aldığı bile düşünülebilir. Örneğin, 1820'li yılların ortalarından 1840'lı yılların başlarına kadar uzanan dönemde yürütülen devlet politikalarını belirleyen güçlü maliye bakanı Kont Kankrin, devletin destekleyeceği endüstriyel gelişmeye sıcak bakmazken, sadece mali sorunlarla ilgilenmiştir.⁶⁹ Yine de Rusya'da bu dönemde başta dokuma endüstrisinde olmak üzere, mekanizasyonun uygulandığı ve belli ölçülerde "özgür" işçi kullanan özel girişimin elinde bir fabrika yapısının ortaya çıktığı ve dolayısıyla endüstrileşmenin ilk belirtilerinin gözükteği söylenebilir.

⁶⁷ Kennedy, s. 175

⁶⁸ Kennedy, s. 201

⁶⁹ Falkus, s. 49

BÖLÜM 3

RUSYA'DA 1861 SONRASI ENDÜSTRİLEŞME POLİTİKALARI

3.1. DEMİRYOLLARI

Rusya'da geri kalmışlığı pekiştiren ve endüstrileşmeyi geciktiren önemli etkenlerden birisi de ülkenin coğrafi koşulları ve iklimsel özellikleridir. Doğal kaynaklar bakımından nispi olarak fakir olan Rusya'da, kaynaklar ile pazarlar arasındaki büyük uzaklıklar, hem ulaştırma maliyetlerinin artmasına hem de uzun süredir varlığı bilinen doğal kaynaklardan yeterince yararlanılamamasına neden olmuştur. Ülkenin doğal kaynaklarının, elverişsiz ve demiryollarının inşasından önce ulaşılması güç bölgelerde bulunması, verimli toprakların bulunduğu Kara Toprak bölgesi ve Ukrayna'da bulunan bozkırlardan tam olarak faydalanılabilmesinin ulaşım koşullarının iyileştirilmesine bağlı olması, 19. yüzyılın ikinci yarısına dek Rusya'da madencilik ve metalurji alanı ile tarım alanında yaşanan darboğazların büyük kısmını açıklamaktadır. Ayrıca pazarlara ve merkezdeki yerleşim yerlerine uzak olan birçok bölge, 19. yüzyılda hala kolonileştirilememiş ve bu bölgelere hala nüfus yerleştirilememiştir.

Rusya'da 1860'lı yıllara dek demiryolları inşasında meydana gelen gelişmelerin oldukça sığ kalması, Karadeniz'deki limanların önemli yerleşim merkezlerinden uzakta olması ve ulaşımında su gücünden yararlanmanın önüne iklim engelini çıkması, ticareti de olumsuz etkilemişti. Kış aylarının sert geçtiği ülkede, Baltık kıyılarının yılın birkaç ayında donmuş durumda olması, Volga, Dinyeper ve Don gibi büyük ırmakların ticaret ve endüstri bölgelerinin uzaklarına akması sanayileşme sürecine ket vurmuştur. Gelişemeyen demiryolları ve iklim koşullarından etkilenen su yollarının yanı sıra Rusya'da karayolları da elverişsiz iklim şartlarından etkilenmiş, ilkbaharda buzların erimesi özellikle nehirlerin yakınında bulunan yolların çamur içinde kalmasına ve ulaşımın zorlaşmasına neden olmuştur.

Ayrıca, 1854-56 yılları arasında gerçekleşen Kırım Savaşı'ndan yenik çıkan Rusya'da, bu yenilginin en önemli nedenlerinden birisi askeri malzemelerin zamanında

savaş bölgesine ulaşamamasıydı. Malzemeler ve desteğin deniz yoluyla Fransa ve İngiltere'den gönderilmesi üç hafta alırken, teçhizatın Moskova'dan gideceği yerlere ulaşması üç ayı buluyordu. Bu da cephedeki silah yetersizliğini hızla arttırıyordu.⁷⁰

1861 sonrası Çarlık Rusya'sı yönetimi açısından bu yaşanan olumsuz deneyimler demiryolu politikasına önem vermeyi gerekli kılmıştır. Aynı şekilde, 1877 yılında meydana gelen Türk-Rus savaşı boyunca taşımacılık sistemi askeri talepleri karşılamada yetersiz kalmıştır. Rusya devleti savaşları kazanmak için, gerekli olan askeri malzemelerin arzının ancak demiryolları ağının kurulmasıyla sağlanabileceği düşüncesinden hareketle ülkede demiryolu yapımına ağırlık verilmiştir.

1861 Azatlık Yasası'ndan önce Rusya'da çok az demiryolu inşa edilirken, bu dönemde tamamlanan demiryollarının çoğu özel şirketlerin elindedir. Ancak 1861'i izleyen yıllarda demiryollarının yapımı giderek hız kazanırken Rusya'nın endüstrileşmesi üzerinde de artan etkiler yarattı.

⁷⁰ Weiss ve Hobson, s. 126

Tablo 3.1: Rusya’da Demiryolu Ağının Uzunluğu, 1838-1913

<i>Yıllar</i>	<i>Kilometre</i>	<i>Yıllar</i>	<i>Kilometre</i>
1838	27	1876	603
1839	1877	1,512
1840	1878	1,260
1841	1879	308
1842	1880	130
1843	1881	233
1844	1882	432
1845	117	1883	671
1846	134	1884	862
1847	89	1885	1,015
1848	19	1886	1,320
1849	1887	901
1850	118	1888	1,184
1851	501	1889	498
1852	1890	663
1853	45	1891	126
1854	1892	475
1855	1893	1,680
1856	1894	2,126
1857	121	1895	1,906
1858	1896	2,488
1859	171	1897	2,011
1860	256	1898	3,002
1861	494	1899	5,257
1862	1,225	1900	3,379
1863	210	1901	3,175
1864	95	1902	1,163
1865	226	1903	765
1866	717	1904	1,393
1867	466	1905	1,581
1868	1,761	1906	2,659
1869	1,436	1907	1,898
1870	2,557	1908	8,390
1871	2,856	1909	424
1872	713	1910	278
1873	1,857	1911	1,309
1874	1,983	1912	998
1875	808	1913	1,165

Kaynak: Edward Ames, “A Century of Russian Railroad Construction: 1837-1936”,

American Slavic and East European Review, V. 6, No. ¾, (December 1947), s. 58

Tablo 3.1; 1838-1913 yılları arasında demiryolu hattının yıllık bazda toplam uzunluğunu göstermektedir. 1860'lı yıllardan sonra hızlanan demiryolu yapımı, dalgalanmalar gösterirken; bazı dönemlerde ani yükselişler ve düşüşler sergilemiştir. Demiryolları yapımında meydana gelen dalgalanmalar, kapitalist düzene özgü nedenlerden kaynaklanmamakta, temel hatların tamamlanmasındaki düzensizliklerden ve hükümetin demiryolları yapımına ayırdığı harcama paylarının her dönem farklı olmasından kaynaklanmaktaydı. 1871 ve 1899 yıllarında Rusya'da demiryolu yapımında büyük sıçrayış meydana gelmiş ve 1886 ile 1906 yıllarında meydana gelen sıçrayışların ise daha küçük çaplı olduğu görülmüştür. 1870'li yıllar boyunca Rusya'da demiryolu yapımı iki kez kesintiye uğramıştır. Ayrıca 1873 yılında yaşanan krizler ve 1877 yılında meydana gelen Türk-Rus savaşı demiryolları yapımında duraksamaya neden olmuştur. Yollardaki karışıklıklar ve demiryollarının bir bölümünün devlet tarafından satın alınması ise bu dönemde Rusya'da demiryolları yapımı faaliyetini azaltmıştır. 1880 ve 1890'lar boyunca demiryolları inşası, ticareti yapılan ürünlerin miktarında azalmalar meydana gelmiş olmasına rağmen yeniden yüksek seviyelere ve 1899 yılında demiryolu yapımı en yüksek seviyeye, 5,257 kilometreye ulaşmıştır. 1890 yılında, demiryolları ağının genişliği bakımından Rusya, dünyada beşinci sırayı almış; 1900'de ise, Birleşik Devletler'den sonra gelerek, ikinci duruma yükselmiştir.⁷¹ 20. yüzyılın ilk on yılı boyunca demiryolu yapımı 1890'lı yıllardan çok daha az olmuştur. Nitekim 20. yüzyılın ilk on yılında yapılan toplam demiryolu inşaatı tutarı 21.722 kilometre iken 1890'larda ise bu miktar 23.113 kilometreye ulaşmıştı.

⁷¹ Falkus, s. 87

Tablo 3.2: Bölgelere Göre Rusya'da Tamamlanan Demiryolu Hatlarının Uzunluğu, 1838-1913

Bölgeler	1838-63	1864-68	1869-73	1874-78	1879-83	1884-88	1889-93	1894-98	1899-1903	1904-08	1909-13
<i>Toplam, Rus İmparatorluğu</i>	3,251	3,265	9,419	6,156	1,774	5,283	3,442	11,533	13,739	7,922	4,174
<i>Yıllık ortalama demiryolu yapımı</i>	141	653	1,884	1,231	335	1,057	688	2,307	1,750	1,584	835
<i>Toplam, savaş sonrası SSCB sınırları</i>	1,856	2,903	7,428	5,029	1,632	3,787	2,649	10,727	12,060	6,706	3,773
<i>Yıllık ortalama demiryolu yapımı</i>	371	581	1,486	1,006	326	757	530	2,145	2,812	1,341	755
<i>Güney ve güneybatı Ukrayna</i>	885	2,261	1,680	215	708	937	1,101	1,881	803	646
<i>Batı ve kuzeybatı (Leningrad ve Minsk arası)</i>	775	689	1,292	194	67	596	53	585	1,139	1,423	128
<i>Merkez (Moskova)</i>	929	1,329	2,366	787	141	149	468	2,131	2,298	629	655
<i>Kuzey ve Yukarı Volga</i>	90	634	708	706
<i>Aşağı Volga</i>	80	710	1,091	58	482	598	2,172	522	546	344
<i>Kafkasya ve Kuzey Kafkasya</i>	73	709	762	732	316	646	1,508	198	632
<i>Urallar</i>	515	216	361	483	675	189	250	1,036
<i>Batı Sibirya</i>	1,714	2,409	200	242
<i>Kazakistan</i>	255	1,791
<i>Doğu Sibirya ve Uzak Doğu</i>	109	674	390	88
<i>Orta Asya</i>	203	1,174	141	1,015	73	91

Kaynak: Edward Ames, "A Century of Russian Railroad Construction: 1837-1936", *American Slavic and East European Review*, V.

6, No. 3/4, (December 1947), s. 60

Rusya’da demiryolu yapımı, ülkenin tüm bölgelerinde eşzamanlı olarak başlamamakla beraber bazı geniş ve dağınık bölgelerde ise aynı zamanda başladığı da görülmüştür. Tablo 3.2’de görüldüğü gibi, Rusya’da, 1860’lı yılların sonu ve 1870’li yılların başı itibariyle demiryollarının, Ukrayna bölgesi etrafında yoğunlaştığı ve 1890’lı yıllarda ise yerleşmiş nüfusun bile olmadığı Sibiryա bölgesinde demiryolu yapımına ağırlık verildiği görülmüştür. 1830’lu yıllardan itibaren Moskova bölgesinde yoğunlaşan demiryolu yapımı ise 1870 ve 1880’li yıllar dışında bu bölgede artmaya devam etmiştir.

Tablo 3.3: Demiryolu Yapımında En Büyük Zirveler

<i>Bölgeler</i>	<i>İlk demiryolu inşasının yaklaşık tarihi</i>	<i>Zirvelerin yaklaşık tarihi</i>	
<i>Güney ve güneybatı</i>	1865	1870	1900
<i>Batı ve kuzeybatı</i>	1863’ten önce	1870	1905
<i>Merkez</i>	1863’ten önce	1870	1900
<i>Kuzey ve Yukarı Volga</i>	1870	1925	
<i>Aşağı Volga</i>	1863’ten önce	1875	1895
<i>Kafkasya</i>	1863’ten önce	1875	1900
<i>Batı Sibiryа</i>	1895	1930	
<i>Kazakistan</i>	1895	1905	
<i>Doğu Sibiryа ve Uzak Doğu</i>	1890	1895	
<i>Orta Asya</i>	1880	1885	1900

Kaynak: Edward Ames, “A Century of Russian Railroad Construction: 1837-1936”, *American Slavic and East European Review*, V. 6, No. ¾, (December 1947), s. 62

Tablo 3.3’den görüldüğü gibi, Rusya’da demiryolları yapımında meydana gelen en büyük zirveler 1871 ve 1899 yılları arasında odaklanmış olmasına rağmen bu doruk noktalarının zamanlamasında ilginç farklılıklar bulunmaktadır. Demiryolları yapımında meydana gelen periyodik değişmelere birçok etkenle birlikte temel olarak ekonomik koşullar yön vermiştir. Ayrıca bazı dönemlerde belirli bölgelerde bulunan demiryolları merkezdeki demiryollarıyla birleşmişlerdir.

1840'lı yıllarda demiryolu yapımı Varşova-Viyana hattında ve 1850'li yıllarda ise St.Petersburg-Moskova hattında yoğunlaşmıştır. 1860'lı yıllar boyunca demiryolu inşaatının ana merkezi Moskova bölgesi olmuş ve bu bölgede kurulan demiryolu doruk noktasına, demiryolları yapımında yaşanan genel büyüme dönemi olan 1871'de ulaşmıştır. Bu hattın geliştirilmesinin ana amacı, tahıl ihracatını teşvik etmektir.

Demiryolu yapımında 1886 yılında yaşanan doruk noktası iki bölgede yoğunlaşmış; bu bölgeler ise demiryollarının ulaşmaya başladığı Kuzey Kafkasya ve Orta Asya olmuştur. Rusya'nın ağır endüstri merkezi haline gelen Donetz Havzası'nda kurulan demiryolu ağı bu hatta dahildir.

1870'li yıllarda Volga'ya ulaşan demiryolu hattı doğuya doğru yayılmış ve 20. yüzyıla geçerken 1899 yılında doruk noktasına ulaşmıştır. Bu hatta ek olarak Aşağı Volga'dan güney Urallar'a doğru demiryolu hatları inşa edilmiştir. Bu bölgelerde kurulan hatların amacı, kuzeyde inşa edilen demiryollarından farklıydı. Bu fark, yerleşmiş nüfusa sahip olmayan Sibirya'yı yerleşime açmak ve bu paralelde burayı ekonomiyle bütünleştirmek iken, kuzeyde inşa edilen demiryolları ise sadece Orta Asya ile Avrupa Rusya'sı arasında demiryolu bağlantısını sağlamak amaçlıydı.

Rusya'da demiryolu sistemi tek bir gereksinimi karşılayan bir sistem olmamakla beraber, Fransa'da olduğu gibi radyal bir sistem de değildir. Rus demiryolu haritası her biri üst üste binmiş çeşitli biçimlerdeki demiryolu ağlarının kompleks yapısını ortaya koymaktadır. Ülkede var olan demiryolu ağının karmaşık yapıya sahip olması her bir ağ tipinin bir veya birden fazla spesifik amaçlar için tasarlanmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla Rusya'da inşa edilen demiryollarının sadece ekonomik veya sadece askeri amaçlarla kurulduğunu söylemek mümkün değildir. Bu nedenle demiryolları yapımında altı önemli ilke uygulanmıştır:

1. Askeri değer taşıyan hatlar,
2. İhracatı teşvik eden hatlar,
3. Tek bir endüstriyel kompleks içinde inşa edilen hatlar,
4. Varolan endüstriyel kompleksleri birleştiren hatlar,
5. Gelişmemiş bölgelere açılan hatlar,
6. Ana transit yolları boyunca bölgesel hatların gelişimi amacıyla kurulan hatlardır.

Rusya'da askeri değer taşıyan hatlar sadece yabancı düşmanlara karşı savunma amacıyla kurulmamış, savaşlar esnasında askeri malların taşınması ve savaş bölgelerine ulaştırılmasında karşılaşılan sorunları ortadan kaldırmak amacıyla da kurulmuştur. 19. yüzyılın sonuna kadar askeri nitelik taşıyan hatlar batıya yöneltmişlerdir. 1862 yılında St.Petersburg-Varşova hattı kurulmuş, bu hattı 1871'de Varşova ile birleşen Moskova-Litovsk hattı izlemiştir. Her iki demiryolu hattı da sınır bölgelerini, nüfusun yoğun olduğu bölgelerle temel endüstri merkezlerine bağlamışlardır. Moskova'nın batısında askeri önem taşıyan kısa hatlar yapılırken aynı amaçla Kafkasya'da da temel sınırlar boyunca demiryolu hatları kurulmuştur.

Rus ekonomisinde 19. yüzyıldan itibaren dış ticaretin önemi giderek artmış olmasına rağmen, devrime kadar dış ticaretin önemi oldukça küçüktü. 19. yüzyıl boyunca ülkede yapılan dış ticaret miktarı büyük çaplı olmadığı halde, özellikle tahıl ticareti oldukça artmış ve tahıl ihracatını teşvik eden sayısız demiryolu inşa edilmişti. Bu hatlardan bir kısmı Karadeniz, bir kısmı Baltık Denizi limanlarına ulaşmaktaydı. Örneğin, 1870'li yıllarda toplam ticaretin %30-40'ı Baltık Denizi limanlarına ulaşan demiryolu hatları üzerinden yapılmaktaydı.⁷² Tahıl ihracatını arttırmak için kurulan hatlardan diğeri, Riga-Stalingrad hattıdır. Bu hat Volga bölgesinden Baltık'a tahılın ulaşmasını sağlamıştır. 1874 yılında Ukrayna hububatını Baltık'a getiren ve Baltık'ın ihracatını arttıran Libava-Romna hattı kurulmuştur. Rusya'nın güneyde tahıl yetiştirilen bölgelerine uzanan diğer demiryolları ise; Kursk-Kharkov-Odessa ile Kharkov-Rostov hatlarıdır. Kafkaslar'da da yabancı ticaret potansiyelini arttırmak için demiryolları yapımı başlamış ve 1872'de Poti-Tiflis hattı inşa edilmiş, 1883 yılında bu hat Bakü'de tamamlanmıştır. Bu hat devrim öncesinde petrol ürünleri ticaretinde büyük önem taşımakta ve dış ticaretin artmasına katkıda bulunmaktaydı. 1895'te kurulan Chiaturi hattı ise manganez cevherlerinin ihracatına olanak vermekteydi. Ayrıca kuzeydeki ormanlardan elde edilen keresteler, Volga nehri üzerinde yüzdürülerek Stalingrad'a götürülüyor ve buradan Karadeniz limanlarına ulaştırılmak üzere trenlere yükleniyordu. Dolayısıyla hem bu bölgede kurulan demiryolu hattı hem de Archangel'de inşa edilen

⁷² Edward Ames, "A Century of Russian Railroad Construction: 1837-1936", *American Slavic and East European Review*, V. 6, No. ¾, (December 1947), s. 65

ve kerestelerin Batı Avrupa'ya ihraç edilmesi ile Moskova'nın endüstriyel bölgelerine taşınmasını sağlayan demiryolu hattı, dış ticareti daha da arttırmıştır.

Ülkenin ayrı bölgelerinde birbirinden bağımsız olarak bulunan üç ayrı demiryolu inşasından biri olan Moskova bölgesinde 1851 yılında tamamlanan Moskova-St.Petersburg hattı Moskova'yı dış dünyadan sağlanan mallara ilk defa açmıştır. Bu dönemden sonra Moskova bölgesinin endüstrisi hızla gelişmiş ve burası bir merkezi endüstriyel bölge olarak adlandırılmıştır. 1861'de Moskova-Nizhni-Novgorod hattı, 1864'te Moskova-Ryazan hattı ve 1894'te Moskova-Kazan hattı kurulmuştur. Bu hatların en önemli özelliği, pazarların büyümesini ve kentlerin ihtiyaç duyduğu gıda maddeleri kaynaklarının artmasını sağlamasıdır. Moskova-Nizhni-Novgorod hattı 19. yüzyıl boyunca ayrı bir öneme sahip olmuştur, çünkü bu hat Volga nehrine ve nehir üzerinden yapılan ticarete doğrudan çıkış noktası ile Moskova mallarının Nizhni Novgorod'da her yıl düzenlenen fuara gönderilmelerini sağlamaktaydı. Kırsal kesimin toptan ticareti için büyük önem taşıyan bu fuarların önemi demiryollarının yaygın hale gelmesiyle azalmıştır. Urallar ve Moskova arasında su ve karayolu dışında hiçbir ulaşım olanağı yokken, 1892'de iki bölge arasında inşa edilen demiryolu hattının tamamlanması ulaşım olanağı sağlamıştır. Böylece geleneksel metalurji merkezi olan Urallar'ın Moskova'yla ve daha sonra kurulan diğer hatlar sayesinde ülkenin geri kalanıyla bağlantısı sağlanmıştır. Ukrayna bölgesinde 1881 ve 1884 yılında Donetz Havzası ve Krivoi Rog arasında Dinyeper nehrinin üzerinde yapılan bir köprüyü de içeren demiryolu hattı kurulmuştur. Bu demiryollarının sonunda demir fabrikaları kurulmuş, Ukrayna'da ağır endüstrinin gelişimi sağlanmış ve Donetz Havzası'nın kömür bölgeleriyle Ukrayna'daki Krivoi Rog demir cevheri yatakları birbirine bağlanmıştır. Ayrıca 1906 yılında bu bölgede demiryolu ağının daha da genişletilmesiyle dökme demir için gerekli olan kömür kolayca taşınabilmıştır.

St.Petersburg-Varşova hattı ile Kiev-Prusya hattı devrim öncesi Rus endüstrisinin büyük kısmının yerleştiği Polonya bölgesiyle bağlantı kurulmasını sağlamaktaydı. St.Petersburg-Moskova hattı, demiryolunu inşa edenlerin beklentilerini büyük ölçüde aşmış, gerçekleşen ticari mal ve yolcu taşımacılığı büyük rakamlara ulaşmıştır. 20. yüzyılı başlarına kadar kömür gibi ağır endüstri ürünleri için dış dünyaya bağımlı olan St.Petersburg, kurulan demiryolu hattı ile ülkenin önemli demir ve kömür

kaynağı olan Ukrayna'yla birleştirilmiştir. Ayrıca Ukrayna-Moskova hattı kurulurken temel amaç tarımsal ürünlerin taşınması iken Ukrayna'da ağır endüstrinin gelişmesiyle bu hat üzerinde daha çok ağır sanayi malları taşınmaya başlanmıştır. Özellikle bir step bölgesi olan güney Ukrayna'nın bu bölgenin kömür cevherleri için ihtiyaç duyduğu keresteyi elde edememesine ve kereste ihtiyacının ülkenin diğer bölgelerinden sağlanmasına neden olmaktadır. 1896'da Donetz Havzası'ndan Ukrayna'ya kerestenin taşınabilmesi için iki ayrı demiryolu hattı kurulmuştur. Bu nedenle Ukrayna'nın ülkenin geri kalan bölgeleriyle bütünleşmesi birkaç açıdan önemlidir. 1894 yılında Hazar Denizi'ne doğru inşa edilen demiryolu hattının genişlemesi ve 1900'de Bakü'ye ulaşması petrolün, ihracat için artık Volga'dan gemiye yüklenmesini gerektirmemekte ve Bakü'den Moskova demiryoluyla Kafkaslara taşınmasını mümkün kılmaktaydı. Moskova-Urallar hattı özellikle tahıl ihracatının artırılması amacıyla yapılırken, aynı şekilde güney Urallar-Orenburg arasında yapılan demiryolu hattı ile 1907 yılında Urallar'da yapılan iki ayrı demiryolu hattı da tarımsal nitelik barındırmakla beraber endüstriyel açıdan görece olarak daha az öneme sahiptirler. 1888 yılından itibaren Ural endüstriyel bölgelerinden demiryolu hatları kurulmaya başlanmış ve 1890-92 yıllarında iki demiryolu hattı inşa edilmiştir. Bu hatlarla birlikte Ural endüstriyel bölgesi, merkezi endüstriyel bölgelerle bağlanmış ve kuzey bölgelerinin gelişmesi sağlanmıştır. Rusya'nın iç bölgelerini birbirine bağlayan hatlar dışında 1896'da Urallar'da yöresel önem taşıyan demiryolu hatları kurulmuştur.

Rusya'da yapılan demiryolu hatlarının çoğu bazı istisnalar dışında gelişmemiş bölgelerde yapılmıştır. Geri kalmış bölgeleri kalkındırmak amacıyla kurulan bu tür demiryolu hatları, nüfusun çok yetersiz olduğu ve ekonomik etkinlikten uzak bölgelere ulaşan hatlardır. Sibirya-Uzak Doğu hattı, Kazakistan-Orta Asya hattı ve Kuzey Avrupa Rusya'sında kurulan demiryolları hatları, bölgelerarası gelişmişlik farklarını ortadan kaldırmaya yöneliktir. 1892'de Batı Sibirya hattı ve 1893'te Orta Sibirya hattı inşa edilmeye başlanmış ve bu hatlar 1897-99 yıllarında tamamlanmıştır.

Trans-Sibirya demiryolu yapılırken Rus bürokratların temel kaygısı demiryolunun ucuza ve çabuk yapılmasıydı. Oysa Batı Avrupa'da demiryolu girişimleri malları ve insanları daha hızlı taşımak amacıyla, güvenlik ve verimlilik kaygısıyla kurulmuştu. Trans-Sibirya demiryolu hattı Rusya'da kurulan diğer demiryolu hatları

gibi dış borç alınarak finanse edilmiştir. Rus Çarı III.Aleksandr'ın dış borç faizlerini zamanında ve altın olarak ödemesi ve Maliye Bakanı Witte'nin Fransa ile geliştirdiği ilişkiler dış borç alımını kolaylaştırmıştır. Sibiryada yapılan demiryolu hattının gerektirdiği hammadde ve malzemeler yurt içinden sağlandığından, ülkenin sanayi kuruluşları büyük miktarda ara malını kısa zamanda üretmek zorunda kalmış ve ülkenin kaynakları sınırına kadar kullanılmıştır. Raylar, traversler ve köprü demiri Rusya'nın yıllık pik demir üretiminin en az üçte birini tüketmiş, kömür, demir ve çeliğe olan ihtiyaç, imparatorluğun tüm bölgelerinde yeni maden araştırmalarını başlatmıştır. 1894 ile 1896 arasında Batı Sibiryaya ile Altay Dağları'nda elli sekiz jeolojik araştırma seferi yapılmış ve daha doğuda da kırk dört heyet maden aramıştır.⁷³ Ayrıca devlet dökümhaneler, tuğla ocakları, bıçkımhaneler ve çimento fabrikaları kurulması için birçok müteahhide sübvansiyon vermiştir. Henüz Trans-Sibiryaya demiryolu açılmadan Sibiryada bulunan yeni kömür, demir, bakır, grafit, kurşun, gümüş ve altın rezervleri, bu bölgeyi ülkenin geri kalan bölgelerine açmıştır. Demiryolu yapımcıları demiryolu inşasına başladıklarında Sibiryanın toplam nüfusu beş milyonu ancak buluyordu ve bu nüfusun üçte ikisi planlanan demiryolunun 80 kilometre kuzey ve güneyindeki topraklarda yaşıyordu. Ancak bu bölgede göçebe yaşayan ve hayvan yetiştiriciliğiyle geçimini sağlayan nüfus, teknik bilgi donanımına sahip olmadığından demiryolunun ihtiyaç duyduğu işgücü, Rus, Çin, Japon ve İtalyan teknik elemanlarıyla karşılanmıştır. Trans-Sibiryaya demiryolu hattında çalışan işçiler ayda kırk beş ruble, yada 19. yüzyılın sonundaki kura göre 23 dolar alıyorlardı.⁷⁴ Trans-Sibiryaya demiryolu hattı Rusya'da yapılan en pahalı demiryollarından biri olmakla beraber bu hatta beklenilenden yaklaşık iki kat daha fazla para harcanmıştır.

Demiryolu hatları inşa edilirken Rusya, Çin'den Doğu Çin demiryolunun yapımı için ayrıcalık hakkı elde etmiştir. Böylece Ural ve Pasifik arasında ticaret, hava koşullarının ve engebeli arazinin olumsuz etkilerine ve su yolunun kullanılmasına ihtiyaç duyulmasına rağmen mümkün hale gelmiş, Pasifik limanlarının üzerinden yapılan ticaretin elde tutulması sağlanmıştır. Ayrıca Sibiryaya bölgesinde kurulan demiryolu hatları, yerleşik nüfusun bulunmadığı Uzak Doğu ve Doğu Sibiryada

⁷³ Bruce W. Lincoln, *Vahşi Batı Sibiryaya ve Ruslar*, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Sabah Kitapları, 1996, s. 178

⁷⁴ Lincoln, s. 180

yerleşik nüfusun artmasına, nispi olarak küçük endüstrilerin kurulmasına neden olmuştur. Kazakistan-Orta Asya hattı bölgesel nüfusun gereksinimlerine ek olarak askeri önlemler için kurulmuştur. 1906 yılında güney Urallar-Taşkent arasında yapılan demiryolu hattı ile 1888'de Semerkant'a ulaşan hat; ana endüstri bölgesine dokumacılık endüstrisinin ihtiyaç duyduğu yünün doğrudan taşınmasını sağlamak amaçlı yapılmıştır. Türkistan-Sibirya demiryolu hattı ise, Sibirya'da tarımın büyümesini, bölgede çiftlik hayvanları yetiştiriciliğinin artmasını ve Orta Asya'da tüketim için yeni endüstriyel mal çeşitlerinin yaratılmasını ve böylelikle diğer bağlantı yollarının oluşturduğu tıkanıklığın ortadan kalkmasını sağlamıştır. Ayrıca bu hat sayesinde Türkistan'da pamuk üretimi gelişmiş, dokuma endüstrilerine yeni hammadde kaynakları sağlanmıştır.

Rusya'da ana transit yolları boyunca bölgesel hatların gelişimi amacıyla kurulan demiryolları hatları sayısız ve ekonomik açıdan çok küçük öneme sahiplerdir. 1890'larda Volga bölgesinde birçok küçük tahıl taşımacılık hatları ve Taşkent bölgesinde 1890 yılına dek sürekli pamuk taşımacılığına yönelik hatlar kurulmuştur. Dolayısıyla Rusya gerek Türkistan'dan gerek Taşkent'ten sağladığı pamuk üretimiyle 1913 yılında Rusya'nın pamuk tüketiminin yarısından fazlasını ülke içinden karşılamaktaydı. Bölgesel ticaretin gelişimi ve hammadde ihtiyacının temini niteliği taşıyan bu tip demiryolu hatları kesintisiz olarak yapılmıştır.

Rusya'da bulunan demiryollarının çoğu, 1880 yılına kadar özel şirketler tarafından kurulmuş ve işlenmiştir. Ancak 1880 yılından sonra, özel şirketler tarafından işletilen demiryolları devlet tarafından satın alınmış ve yeni kurulan demiryolu hatları ise bizzat devlet tarafından kurulmuş ve işletilmiştir. 1861-1880 yılları arasında demiryollarının %94'ü, 1880'lerde ise yeni yapılan demiryollarının ancak üçte birinden azı özel şirketler tarafından kurulmuştur.⁷⁵ Demiryolculuğundaki özel mülkiyetin devletin eline geçmesiyle, 1871'de 44 olan özel demiryolu şirketi sayısı, 1900'de 6'ya inmiştir. Buna karşılık, 1890 ve 1901 arasında demiryolu şebekesinin kamu sahiplik oranı %23,5'ten %60,5'e yükselmiştir.⁷⁶ 1912 yılında ise demiryollarının üçte birinden azı özel mülkiyetin elinde geri kalanı ise devletin eline geçmişti.⁷⁷ 1870'li yıllara kadar özel şirketlerin ellerinde bulunan demiryolları sürekli güvenceler ve devlet yardımları

⁷⁵ Ellison, s. 535

⁷⁶ Weiss ve Hobson, s. 126

⁷⁷ Ellison, s. 535

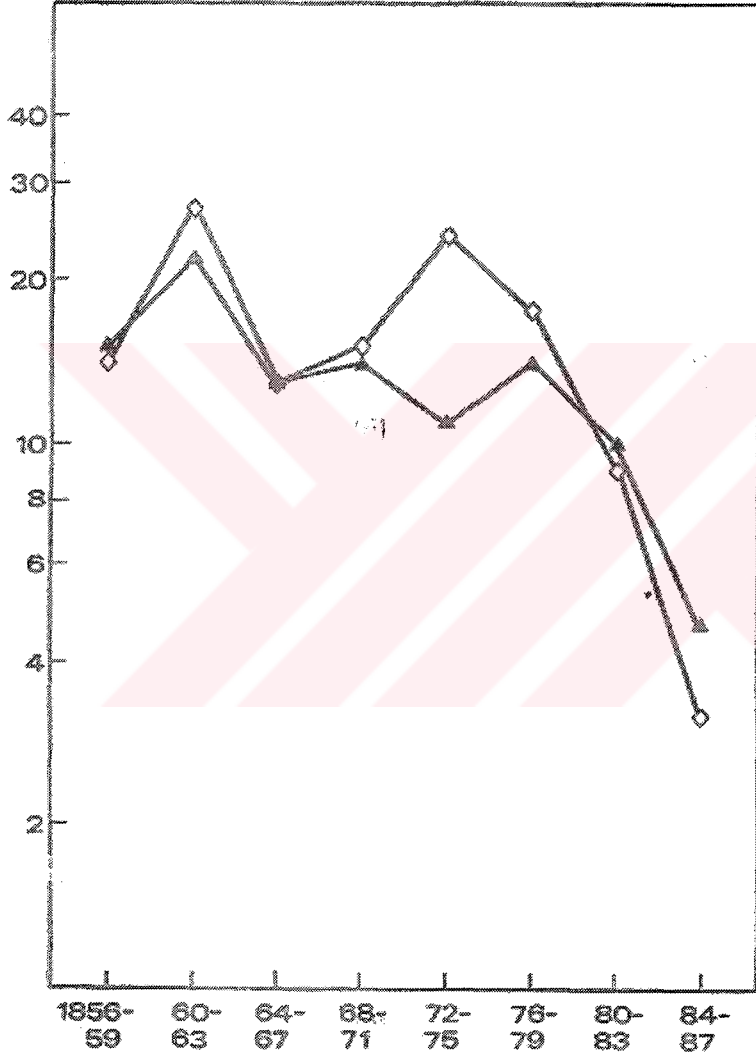
ile desteklenmekle birlikte izledikleri politikalar hükümet tarafından denetlenmekteydi. Devletin özel şirketleri destekleyip denetleyerek, demiryollarına doğrudan müdahalesi demiryolları ağının gelişmesinde önemli rol oynamaktaydı.

Rusya'da demiryolu inşası ekonomik ve askeri açıdan büyük öneme sahipti. Ülkenin ekonomik kalkınmasında başlıca role sahip olan demiryolu yapımı, ekonomi için önemli ileriye ve geriye doğru bağlantıların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Demiryolları, demir ve çelik üretimi için güçlü bir talep yaratılmasını sağlayarak geriye doğru, endüstriyel malların ve tarımsal ürünlerin pazarlara ulaşımını mümkün kılarak da ileriye doğru bağlantı yaratmıştır. Rusya'da demiryollarının gelişimi piyasa ekonomisinin oluşmasını ve tarımsal malların yurtiçi piyasasının gelişmesini sağlamıştır. Ayrıca demiryolu yapımının ihtiyaç duyduğu sermaye donanımı büyük ölçüde ülke içinden sağlanmaya çalışılmış, böylece endüstrileşme hız kazanmaya başlamıştır. 1890'lı yıllar içinde Rusya'da elde edilen demir çıktısının büyük kısmı doğrudan demiryolu yapımında kullanılmaktaydı. Aynı şekilde kömür endüstrisi de demiryolu yapımının hızlanmasıyla gelişme göstermiştir.

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında Rusya'da piyasa için yapılan tarımsal üretim miktarı hızla artmış ve tarımsal ürünlerin satışlarının artmasında demiryolları tek başına önemli etki yaratmıştır. Sadece tarımsal ürünler artmamış aynı zamanda ülkenin ayrı ayrı tüm bölgelerinin üretim miktarında artışlar görülmüştür. Demiryolları yapımıyla azalan ulaşım masrafları bölgesel uzmanlaşmanın artmasına ve bölgelerdeki üretim benzerliklerinin ortadan kalkmasına neden olmuştur. Ayrıca demiryolu yapımı bölgesel fiyatların dağılımında meydana gelen değişimleri de azaltmış, bölgesel ve yerel fiyat dalgalanmaları daha küçük olmaya başlamıştır.

Rusya'da artan demiryolu yapımının ileriye doğru etkisiyle artan mal ticaretine en iyi örnek olarak tahıl gösterilebilir. Demiryollarının gelişiminden önce bölgeler arasında tahıl ticareti, uzun mesafelerde su yolları ile, kısa mesafelerde ise yük vagonlarıyla yapılmaktaydı. Ancak özellikle su yolları ile yapılan uzun mesafeli ulaşımın çok pahalı olması, maliyetin artmasına neden olmakta ve bu maliyet piyasa yapısını bozmakta, bütünleşik (entegre) tahıl piyasasının oluşmasını uzun süre engellemiştir. 1907 yılında 1 ton tahılın demiryolları dışında su veya diğer yöntemlerle taşınma maliyeti 14.45 ruble iken, demiryolu ile taşınması 5.49 rubleydi. Dolayısıyla

tahılın demiryolu dışında diğer ulaşım yöntemleriyle taşınması 2.6 kat daha pahalı olmakta ve bu maliyet tahılın fiyatına yansımaktaydı.⁷⁸ 19. yüzyılın ortasında, pahalı ve yavaş ulaşım sistemine bağlı olarak yurtiçi bölgelerde yüksek fiyat farklılıkları ortaya çıkmış ve bölgelerde tahıl fiyatlarında büyük dalgalanmalar meydana gelmiştir.

Kaynak: Jacob Metzger, "Railroad Development and Market Integration: The Case of Tsarist Russia", *The Journal of Economic History*, V. 34, No. 3, (September 1974), s. 538

Şekil 3.1: St.Petersburg ve Odessa Eyaletlerinde Buğday ve Çavdarın Yıllık Fiyatları Arasındaki Farklılıklar (dört yıllık ortalamalar)

⁷⁸ Jacob Metzger, "Railroad Development and Market Integration: The Case of Tsarist Russia", *The Journal of Economic History*, V. 34, No. 3, (September 1974), s. 534

Şekil 3.1 de 1870'li yıllarda hızlanan demiryolu yapımıyla buğday ve çavdar ürünlerinin, azalan bölgeler arası fiyat farklılıkları St.Petersburg ve Odessa kentleri ile örneklendirilerek izlenebilir. Şekilde üstte bulunan eğri, buğdayın fiyatında meydana gelen dalgalanmaları, alttaki eğri ise çavdarın fiyatında meydana gelen dalgalanmaları göstermektedir. Bölgeler arasındaki fiyat farklılıklarının giderek azalması yalnızca demiryolları hatlarının açılmasına bağlı değil, aynı zamanda kuzeyde bulunan demiryolları şirketlerinin tüm taşımacılara indirim sağlamasından da kaynaklanmıştır. Böylece tahılın Kara Toprak bölgesinden Baltık bölgesine taşınma maliyeti Karadeniz'e taşınma maliyetiyle yakınlaşmış ve kuzeybatı ile güney piyasaları arasındaki fiyat farklılıkları da giderek azalmıştır. Fiyat farklılıklarındaki düşüşün %83'ü demiryolları yapımıyla açıklanabilir.⁷⁹ Azalan fiyat farklılıkları, üretimde artan bölgesel uzmanlaşmayla birlikte daha da önemli etkiye sahip olmuştur. Ekilebilir toprakların coğrafi dağılımındaki farklılıklar çavdar fiyat farklılıklarının buğday fiyat farklılıklarından daha büyük olmasına neden olmuştur. Buğday ekimi; Kuzey Kafkasya, Aşağı Volga, güney ve güney batı bölgelerde yoğunlaşmışken; çavdar ekimi güney bölgelerinden endüstriyel bölgelere doğru dağılmıştır. Çavdar ekim alanlarındaki dağınıklık, ulaşım koşullarının elverişsiz olduğu dönemlerde fiyat farklılıklarının daha da artmasına neden olmuştur.

1893 yılından 1913 yılına dek kurulan demiryolu hatları çavdar ve buğday fiyat farklılıklarını birçok bölgede azaltmaya devam etmiştir. Yapılan bir araştırmada (Jacob Metzger, 1974) doğrusal trend regresyon analizi ile demiryolu yapımı ve fiyat farklılıkları arasında doğrusal bir trend ilişkisi bulunmuştur. Doğrusal trend katsayılarının her bir ikili kent grubu için negatif olması demiryolu yapımı artışı nedeniyle fiyat farklılıklarının zamana bağlı olarak azaldığını kanıtlamaktadır.

1890 yılından itibaren Avrupa Rusya'sında büyüyen demiryolları içinde özellikle Ryazan-Ural demiryolu hattı, merkezde, güneyde ve Volga bölgelerinde bulunan tahıl piyasalarında en büyük etkiyi uyandırmıştır. Bu hat merkezi tarımsal bölgeleri Orta ve Aşağı Volga ile bağlamış ve Volga bölgesi Moskova etrafında oluşan tahıl tüketim bölgelerinin ihtiyacını karşılayan tahıl üretim bölgesi haline gelmiştir.

⁷⁹ Metzger, s. 548

Rusya’da bu dönemde kurulan Odessa-Moskova, Odessa-Eletz, Rostov-Eletz, Rostov-Saratov, Moskova-Saratov hatları Ryazan-Ural demiryolu hattı tarafından etkilenen hatlardır. Geri kalan hatlar ise, Karadeniz, merkez ve Kara Toprak arasındaki bölgesel ticaretin artmasında büyük rol oynamıştır. 1890-1910 döneminde gelişen demiryolları yurtiçi piyasaların gelişmesine katkıda bulunurken aynı zamanda çavdar ve buğday ticaretinin de yurt içi piyasa da payının giderek artmasını sağlamıştır.

Tablo 3.4: Avrupa Rusya’sında Seçilmiş Demiryollarının Gelişimi

<i>Demiryolu</i>	<i>1890-1910 Demiryolu yapımı</i>	<i>1910 Demiryollarının uzunluğu</i>	<i>1890-1910 Demiryolu yapımının toplam demiryolu içindeki yüzdesi</i>
<i>Ekaterina</i>	1,222	2,553	47.9
<i>Privslinsk</i>	598	2,251	26.6
<i>Riga Oriel</i>	303	460	65.9
<i>Samara Zlatoust</i>	610	1,221	50.0
<i>Kuzey Bölgeleri</i>	2,210	2,951	74.9
<i>Güneybatı bölgeleri</i>	1,296	3,870	33.5
<i>Trans-Sibirya</i>	1,421	2,344	60.6
<i>Moskova-Vindava-Ribinsk</i>	1,957	2,422	80.8
<i>Moskova-Kazan</i>	1,816	2,064	88.0
<i>Moskova-Kiev-Voronezh</i>	1,895	2,455	77.2
<i>Ryazan-Ural</i>	3,347	4,059	82.5
<i>Güneydoğu</i>	1,433	3,192	44.9
<i>Perm</i>	1,057	2,084	50.7

Kaynak: Jacob Metzger, “Railroad Development and Market Integration: The Case of Tsarist Russia”, *The Journal of Economic History*, V. 34, No. 3, (September 1974), s. 540

Demiryolları yapımının çavdar ve buğday iç pazarında yarattığı bütünleşme ve gelişme etkisi ile iç ticaret hacmi artmıştır. Ancak demiryolları yapımı aynı biçimde dış ticaret hacmini arttıramamıştır. Çavdar ve buğday ihracatı üzerinde demiryollarının beklenen etkisi ancak 1893 yılında Baltık bölgesinde taşımacılara indirim sağlanmasıyla ortaya çıkmış ve tahıl ihracat miktarı artmıştır.

Rusya’da 1860 Azatlık Yasası ile birlikte tarım sektöründe aynı ödemelerin azalmasıyla para dolaşımının hızlanmaya başlaması, aynı dönemde hızlanan demiryolu yapımı ile ulaşım masraflarının azalması, tarımsal ürün ticaretini arttırmış ve özellikle tahıl üretiminin ticarileşmesini sağlamıştır. Aşağıda bulunan Tablo 3.5, Rusya’da demiryolu yapımının sağladığı tahılın ticarileşmesini göstermektedir. Rusya’da 1870 ve 1900’lü yıllarda pazar için üretimin artması ticarileşmenin giderek arttığını göstermektedir.

Tablo 3.5: Avrupa Rusya’sında Önemli Tahılların Ticarileşmesi

<i>Yıllar</i>	<i>Ürün Miktarı (milyon pud)</i>	<i>Taşınan Ürün Miktarı (milyon pud)</i>	<i>Taşınan Ürün Miktarının Toplam Ürün İçindeki % Payı</i>
<i>1878-1885</i>	1,781.1	510.0	28.6
<i>1886-1890</i>	2,006.6	607.1	30.3
<i>1891-1895</i>	2,259.1	693.5	30.8
<i>1896-1900</i>	2,475.5	812.2	32.8
<i>1901-1905</i>	2,996.8	1,109.6	37.0
<i>1906-1910</i>	2,966.2	1,254.6	42.3

Kaynak: Jacob Metzger, “Railroad Development and Market Integration: The Case of Tsarist Russia”, *The Journal of Economic History*, V. 34, No. 3, (September 1974), s. 544

Rusya’da 19. yüzyılın sonundan itibaren büyüyen yurtiçi piyasaya rağmen tarımsal kesimin geliri beklendiği kadar artmamıştır. Gelirin düşük kalması, tüketimin çavdardan buğdaya dönüşmesini engellemiş ve çavdarın ticarileşmesi buğdaydan daha yoğun olmuştur. 1891-95 arasında çavdarın ticarileşme oranı %58 iken, buğdayın ticarileşme oranı ise %29’dur.⁸⁰

Demiryolları yapımının geriye doğru bağlantısı ise artan demir, çelik ve kömür talebiyle ortaya çıkmıştır. Rusya’da demiryolu yapımına başlandığında Urallar’da bulunan demir-çelik endüstrisi üretimi talebi karşılamada yetersizdi. Bu nedenle 1870-1879 yılları arasında toplam demir-çelik tüketiminin %59’unu ithalat yoluyla

⁸⁰ Metzger, s. 544

karşlamıştır.⁸¹ Tablo 3.6’da görüldüğü gibi, demiryolları yapımının hızlandığı 1870’li yıllardan itibaren pik demir üretimi ve kömür üretimi giderek artmıştır. Devletin maden işleme ve makine endüstrilerine doğrudan sübvansiyonlar vermesi, bu endüstrilerle ilgili yurtiçi düzenlemelerde endüstrilere ayrıcalıklı haklar tanınması ve özel alıcılara nazaran demir, çelik ve kömüre daha yüksek ödemeler yaparak yüksek suni fiyatlarla desteklemesi üretimi daha da arttırmıştır.

Tablo 3.6: Rusya’da Pik Demir ve Kömür Üretimi, 1867-1902
(bin pud ve milyon pud)

<i>Pik Demir Üretimi (bin Pud)</i>							
<i>Yıllar</i>	<i>İmparatorluk Toplamı</i>	<i>%</i>	<i>Urallarda</i>	<i>%</i>	<i>Güneyde</i>	<i>%</i>	<i>İmparatorlukta Toplam Kömür Üretimi (milyon pud)</i>
<i>1867</i>	17.028	100	11.084	65,1	56	0,3	26,7
<i>1877</i>	24.579	100	16.157	65,7	1.596	6,5	110,1
<i>1887</i>	37.389	100	23.759	63,5	4.158	11,1	276,8
<i>1897</i>	114.782	100	41.180	35,8	46.349	40,4	683,9
<i>1902</i>	158.618	100	44.775	28,2	84.273	53,1	1.005,21

Kaynak: V. İ. Lenin, **Rusya’da Kapitalizmin Gelişmesi**, Çev. Seyhan Erdoğan, Ankara: Sol Yayınları, 1988, s. 427

Rusya’da demiryollarının inşa edilmesi yalnızca maden ve çelik talebini arttırmamış aynı zamanda, demiryollarının yapımı ve işletilmesi esnasında işgücüne olan talep de artmıştı. Demiryolu kumpanyalarında çalışan insanların toplam sayısı, 1865’te 32.000 iken, 1890’da 252.000’e çıkmıştı.⁸² Rusya’da demiryollarında çalışan işçilerin arasında yalnızca sürekli işçiler değil aynı zamanda geçici ve gündelik işçiler de bulunmaktaydı. Demiryolu yapımının artmasıyla mal taşımacılığı ve yolcu taşımacılığı da giderek artmıştır. Rusya’da demiryolu ile taşınan yük miktarı şöyledir: 1868’de 439 milyon pud; 1873’te 1.117 milyon pud; 1881’de 2.532 milyon pud; 1893’te 4.846 milyon pud; 1896’da 6.145 milyon pud; 1904’te 11.072 milyon pud’tur.

⁸¹ Baykov, s. 143

⁸² Falkus, s. 74

Yolcu trafiğindeki büyümede hızlı olmuştur: 1868’de 10,4 milyon yolcu; 1873’te 22,7; 1881’de 34,4; 1893’te 49,4; 1896’da 65,5; 1904’te 123,6 milyon yolcu taşınmıştır.⁸³ Demiryollarıyla yolcu ve yük taşımacılığında su ulaşımına ve karayollarına göre daha güvenli, iklim koşullarından daha az etkilenen ve ulaşımı daha hızlı olan bir yapı sergilemektedir. Ayrıca demiryollarının düşmana karşı güçlü bir silah olduğunu düşünen Rus hükümetinin demiryolu yapımında, militarizm de etkili olmuş ve askeri nitelik taşıyan demiryolu hatlarının artması, savaşlar da acil askeri ihtiyaçların daha çabuk ve ucuz karşılanmasını sağlamıştır.

Rusya’da demiryolu yapımı doğrudan bütçe tarafından finanse edilmemekle birlikte iç ve dış borçlanma demiryolları yapımının başlıca finans kaynağıydı. Devletin özel sektöre demiryolları için vermiş olduğu sübvansiyonlar ile bizzat devlet tarafından inşa edilen demiryollarına yapılan harcamaların toplamı 1880 ve 1890’lı yıllar için bir milyar ruble kadardır.⁸⁴ Rus hükümetinin demiryolları için yapmış olduğu harcamalar, demiryolları bonolarına ödenen faizlerde dahil olmak üzere, devletin işlettiği demiryollarından elde edilen brüt gelir ve belirli hizmetler karşılığında alınan ek ücretlerle karşılanmaktadır. Dolayısıyla demiryollarının devlet bütçesi üzerindeki yükü sanıldığı kadar ağır olmamıştır.⁸⁵

Rusya’da demiryollarının gelişmesinin altında yatan asıl neden, malların veya yolcuların taşınması gibi ekonomik ihtiyaçlara yönelik olmaktan daha çok, savaş seferberliğinde yada fiili savaş halinde birliklerin hareketini ve bunlara lojistik desteği sağlamaya yönelik olmasıdır. Ancak demiryollarının Rusya’nın ekonomik gelişimine ve sosyal dönüşümüne olan katkısı yadsınamaz. Özellikle Rus ekonomisinde yarattığı ileri ve geriye doğru etkilerle endüstriyel gelişmeye doğrudan katkısı olmuştur. Rusya’da 1860’lı yıllardan sonra hızlanan demiryolu yapımıyla artan demir, çelik ve kömür üretimi buna en büyük kanıttır. Öte yandan demiryolları yapımı, Rusya’daki iç pazarın bütünleşmesine olumlu katkı yapmış ve böylece hem sanayi üretimi için bir iç pazarın ortaya çıkmasında hem de tarım ürünlerinin ihracatının artışında önemli bir etken olmuştur.

⁸³ Lenin, *Rusya’da Kapitalizmin Gelişmesi*, s. 480

⁸⁴ Arcadius Kahan, “Government Policies and the Industrialization of Russia”, *The Journal of Economic History*, V. 27, No. 4, (December 1967), s. 466

⁸⁵ Kahan, s. 467

3.2. AZATLIK YASASI VE TARIM

1861 Azatlık Yasası'ndan önce yaklaşık 58 milyon olan Rus köylü nüfusunun 1.5 milyonu özgür ve toprak sahibi, 23.3 milyonu devlet köylüleri, 23.3 milyonu ise toprak sahiplerine ait olan köylülerdir. Toprak sahiplerine ait olan köylülerin 20.1 milyonu toprağa bağlı serfler ve 1.5 milyonu ise toprağa bağlı olmayıp toprak sahiplerinin hizmetinde çalışan köylülerdir.⁸⁶ Toplam nüfusun yaklaşık %57.7'sini serfler oluşturmaktaydı.⁸⁷ Rusya'nın iktisadi geriliğini yansıtan serflik rejiminin kaldırılması gerekliliği yönetici sınıf, soylular ve toprak sahipleri tarafından da kabul edilmişti. Bu reformla birlikte köylüler hukuksal özgürlüğe kavuşmuş, vatandaşlık hakları tanınmış ve özgür meta üreticisi haline gelmişlerdir. Bununla birlikte reformun kendi içinde kimi yetersizliklerinden de söz edilebilir. Örneğin, elde edilen serbestlik toprakların mülkiyetini değiştirmiyordu. Serflikten kurtulan köylüler, toprakları devletin yardımıyla eski sahiplerinden satın almak zorundaydılar. Köylüler aldıkları krediyi ise 49 yıl sürecek yıllık ödentilerle geri ödeyeceklerdi. Dahası serflikten kurtulmanın yasal çerçevesi de kendi başına bir ilginçlik taşıyordu. Şöyle ki, serbestleşme kişisel bir statüye geçmek biçiminde değil, Rus köy komünü yada mir çerçevesinde gerçekleşiyordu.

1861 Azatlık Yasası'yla serflikin kaldırılması, kırsal kesimde yeni bir yönetim teşkilatının kurulması gerekliliğini ve içinde köylülerinde temsil edildiği iktidar yapılarının kurulması zorunluluğunu ortaya koymuştur. Bu kapsamda yapılan en önemli reform, köylülerin kendi kendilerini yönetmesini sağlayacak kurumlar olan zemstvoların oluşturulması reformudur. Zemstvo denilen eyalet ve bölge meclisleri, yerel mali sorunlara, eğitim, sağlık, bilimsel tarım, yolların bakımı, tekniklerin geliştirilmesi ve bunlara benzer ekonomik ve toplumsal işlere bakıyorlardı. Ayrıca zemstvolar, köylüyle toprak sahiplerini yerel sorunları çözmeleri için bir araya getirmişlerdir.⁸⁸ Halkın tamamını yönetimle buluşturan bu reform kırsal kesimde gerçek bir kalkınmaya neden olmuştur.

⁸⁶ Kuyucuklu, s. 165

⁸⁷ Baykov, s. 139

⁸⁸ Crane Brinton ve diğerleri, **1453'ten Bugüne Dünya Tarihi ve Çağdaş Uygarlık**, Çev. Mete Tuncay, 2.Cilt, İstanbul: Cem Yayınevi, 1982, s. 363

1861 Azatlık Yasası'yla birlikte köylülere ayrılan toprak payları, köylüler serf konumunda iken kendi ihtiyaçlarını karşılamak için üretim yaptıkları toprak parçalarından çok daha küçüktür. Hatta kurtarma ödemelerinin çok yüksek olması köylülerin yaklaşık %15'inin toprak sahibi olmayı reddetmelerine neden olmuştur.⁸⁹ Rusya'nın verimli tarım topraklarının bulunduğu güney bölgelerinde ve Kara Toprak bölgesinde köylülere tahsis edilen toprak parçaları, özellikle daha küçüktür. Bu bölgelerde toprağın diğer bölgelere göre daha verimli olması toprak sahiplerinin kendi kullanımları için daha fazla toprak alkoymalarına neden olmuştur. Ancak Rusya'nın iklim koşullarının daha elverişsiz olduğu ve tarımsal toprakların daha düşük verimli olduğu kuzey bölgelerinde ve Orta Rusya'da köylülere tahsis edilen toprak payları daha büyük olmuştur. Üstelik toprak sahipleri en iyi toprakları kendilerine tahsis etmişlerdir. 1861 Azatlık Yasası neticesinde köylülerin elde ettiği toprak paylarıyla birlikte köylüler, serf konumundayken kullanmakta olduğu toprakların %4.1'ini kaybetmiştir. Hatta bu oran Rusya'da bölgeden bölgeye değişiklik göstermekle beraber Kara Toprak ve güney bölgesinde köylüler daha önce kullandıkları toprakların yaklaşık %23,3'ünü kaybederken, aynı oran Ukrayna'da ise %30,8'e ulaşmıştır.⁹⁰ 1861 Azatlık Yasası'yla köylülerin %25'ine kendi gereksinimlerini bile karşılayamayacak büyüklükte toprak verilmiş; artan nüfus, düşük verimlilik toprak yetersizliğini iyice arttırmış ve 1910 yılında toprakları kendi gereksinimlerini bile karşılamaya yetmeyecek büyüklükte olan köylülerin oranı %50'ye çıkmıştır.⁹¹ 1877-1878 döneminde Avrupa Rusya'sında köy komünlerinin elindeki toprak miktarı ve özel mülkiyet halindeki toprakların toplamı yaklaşık 240 milyon desiyatine* ulaşmaktaydı. Rusya'da bu dönemde yaşayan köylü ailelerinin on milyondan fazlası 131 milyon desiyatin komün toprağına sahipken, sayısı yarım milyondan az olan toprak sahipleri ise 109 milyon desiyatin toprağına elide bulundurmaktaydı. Dolayısıyla her köylü ailesine ortalama 13, buna karşılık her mülk sahibi aileye ise ortalama 218 desiyatin toprak düşmektedir.⁹²

⁸⁹ Shepard B. Clough, **European Economic History: The Economic Development of Western Civilization**, NewYork: McGraw-Hill Book Company, 1968, s. 327

⁹⁰ Falkus, s. 64

⁹¹ Falkus, s. 65

* 1 desiyatin 1,1 dönüm tutmaktadır.

⁹² V. İ. Lenin, **İşçi Sınıfı ve Köylülük**, Çev. Muzaffer Dost, Ankara: Sol Yayınları, 1996, s. 69

Tablo 3.7: 1860-1890 Yılları Arasında Köylülerin Ellerindeki Mülklerin Ortalama Büyüklükleri (desyatın olarak)

<i>Bölgeler</i>	<i>1860</i>	<i>1880</i>	<i>1890</i>
<i>Kuzey Bölgesinde</i>	7,6	6,1	4,7
<i>Orta Rusya Tarım Bölgesi</i>	3,6	2,5	2,0
<i>Güneybatı Bölgesi</i>	2,9	2,1	1,4
<i>Ukrayna</i>	3,3	2,5	1,7

Kaynak: M. E. Falkus, **Rusya'nın Endüstrileşmesi 1700-1914**, Çev. Alaeddin Şenel, Ankara: V Yayınları, 1986, s. 66

Köylüler serf konumundayken kendi kullanımları için ayrılan toprak parçasından daha küçük toprak parçasına sahip olmakla birlikte, eski toprak sahiplerine kurtarma ödemeleri adı verilen tazminatları ödemek zorunda bırakılmışlardır. Kurtarma ödemeleri kırk dokuz yıllık bir döneme yayılan, devlete her yıl sabit bir miktar üzerinden ödenmesi gereken ağır bir yükümlülüktü. Bu ödemelerin miktarı, köylülere tahsis edilen toprak paylarının piyasa değerinin oldukça üstünde hesaplanan değer biçme yöntemiyle hesaplanmıştır. Devlet ise toprak sahiplerine, topraklarının bir kısmından köylülere verilmek üzere vazgeçmesinin karşılığı olarak devlet bonoları vermiştir. Böylece toprak sahibi, topraklarının bir kısmının geri alınmasından ve köylülerin serflikten kurtulmasından hiç zarar görmemiş aksine toprağın değeri, meta değerini çok aştığından kazançlı çıkmıştır. Tablo 3.8, diğer köylülere nazaran daha zengin olan devlet köylülerinin kurtarma ödemelerinde meydana gelen büyük dalgalanmaları gözler önüne sermektedir.

Tablo 3.8: Rusya’da Kurtarma Ödemeleri (bin ruble)

<i>Yıllar</i>	<i>Toprak sahiplerinin sahip olduğu eski serflerin kurtarma ödemeleri</i>	<i>Eski devlet köylüleri ödemeleri</i>
1887	43,285	45,672
1888	43,052	49,217
1889	42,414	49,332
1890	40,967	47,265
1891	34,850	34,197
1892	35,763	39,223
1893	42,802	53,128
1894	40,100	49,642
1895	42,123	55,845
1896	40,625	53,096
1897	37,543	47,952
1898	38,018	46,303

Kaynak: James Y. Simms, “The Crisis in Russian Agriculture at the End of the Nineteenth Century: A Different View”, *Slavic Review*, V. 36, No. 3, (September 1977), s. 383

Rusya’da 19. yüzyılın ikinci yarısında köylüler, kurtarma ödemelerinin ağır yüküne ek olarak komün vergileri ve dolaylı vergilerle karşı karşıya kalmıştı. Özellikle arttırılan dolaylı vergiler 1880’li yıllardan itibaren vergi gelirlerinde doğrudan vergilere göre daha önemli kaynak haline gelmiş ve 1900 yılında toplam vergi gelirlerinin %80’inden fazlası dolaylı vergilerden elde edilmiştir.⁹³ Örneğin, 1889-1902 yılları arasında şeker üzerindeki vergi %106, kibrit üzerindeki vergi %100 ve gazyağı üzerindeki vergi ise %50 artarken, 1881-1901 yılları arasında toplam dolaylı vergiler %108 artmıştır.⁹⁴ Dolaylı vergilerin önemindeki göreceli artış, bu vergilerin toplanmasının kolay olmasına ve doğrudan vergiler gibi sert ve vergi ödeyenler için dezavantajlı önlemler gerektirmemesine bağlanabilir. Rus köylerinde kurtarma ödemeleriyle yüksek vergilerin bir araya gelmesi, kırsal ekonominin giderek

⁹³ James Y. Simms, “The Crisis in Russian Agriculture at the End of the Nineteenth Century: A Different View”, *Slavic Review*, V. 36, No. 3, (September 1977), s. 379

⁹⁴ Theodore H. Von Laue, “The High Cost and the Gamble of the Witte system: A Chapter in the Industrialization of Russia”, *The Journal of Economic History*, V.13, No. 4, (Autumn 1953), s. 435

zayıflamasına, köylülerin yaşam standartlarının da azalmasına neden olmuştur. Vergilerin yüksekliği, köylülerin gelirlerinin büyük kısmını vergilerin ödenmesi için ayırmasına ve dolayısıyla onların temel gereksinimlerini bile karşılayacak kadar üretimlerini ellerinde tutamamalarına neden olmuştur. Bu nedenle de köylüler ellerindeki tarımsal toprakları tam kapasite kullanma yönünde bir baskıyla karşılaşmışlardır. Ancak bu gelişmelerin köylülerin özellikle dolaylı vergileri ödeme gücünün, onlardaki bir ekonomik gerilemeyi değil, tersine sahip oldukları bir ekonomik gücü gösterdiği de düşünülebilir. Bu açıdan bakıldığında dolaylı vergilerin artması köylüleri, tahıl yetiştirilen alanları genişletmeye zorlamış ve bu alanların genişlemesi üretim ve ihracatın artmasına, bu ise Rusya'daki dış ticaret dengesinin olumlu yönde gelişmesine neden olmuştur. Üstelik devletin izlediği sözkonusu mali politikalar kırsal kesimin parasallaşmasında da önemli rol oynamıştır.⁹⁵

Tablo 3.9: Rusya'da Devlet Gelirleri (bin ruble)

<i>Yıllar</i>	<i>Alkol Gelirleri</i>	<i>Dolaylı Vergiler</i>	<i>Kurtarma Ödemeleri</i>
<i>1886</i>	236,977	35,262	48,788
<i>1887</i>	257,624	47,255	88,958
<i>1888</i>	265,125	54,520	92,270
<i>1889</i>	274,920	59,913	91,747
<i>1890</i>	268,381	64,685	88,232
<i>1891</i>	247,442	64,290	69,049
<i>1892</i>	269,046	75,274	77,088
<i>1893</i>	260,834	85,104	98,994
<i>1894</i>	297,386	100,248	92,819
<i>1895</i>	298,215	109,519	101,297
<i>1896</i>	294,299	105,988	96,946
<i>1897</i>	280,129	120,664	88,519
<i>1898</i>	289,573	126,398	86,152
<i>1899</i>	310,297	139,424	95,496

Kaynak: James Y. Simms, "The Crisis in Russian Agriculture at the End of the Nineteenth Century: A Different View", *Slavic Review*, V. 36, No. 3, (September 1977), s. 382

⁹⁵ Simms, 1977, s. 380

Tablo 3.9’da görüldüğü gibi, 1887-1899 döneminde kurtarma ödemeleri 1891 ve 1892 yılları hariç istikrarlı bir yapı sergilemiştir. 1891 ve 1892 yılları dışında, Rusya’da ortalama toplanan kurtarma vergileri yaklaşık 93 milyon rubledir. 1887-1890 yılları arasında ortalama toplanan kurtarma ödemeleri 90 milyon rubleye ve 1896-1899 yılları arasında ise 91 milyon rubleye ulaşmıştır. Bütün bu rakamlar, kurtarma ödemelerinde yıllık dalgalanmaların minimal düzeyde olduğunu göstermektedir.⁹⁶ Kurtarma ödemelerinin toplam miktarı ise iki milyar ruble tutuyordu.⁹⁷ 1887 yılında hem dolaylı vergi hem de kurtarma ödemeleri gelirlerindeki artış dikkate değerdir. Gelirlerdeki bu artış, Rus maliye bakanı Vişnegradski’nin vergi toplanmasına verdiği önem neticesinde vergi toplama metodlarının becerikliliğinin ve ürün miktarının aşırı artmasının sonucu olarak açıklanabilir. Devletin içki monopolünden elde ettiği gelirler ise yaklaşık %30 civarında artmıştır. Rusya’da toplanan dolaylı vergiler 1886-1899 yılları arasında giderek artmış yaklaşık üç katına çıkmıştır.

Böylece devletin dolaylı vergi gelirlerinde artış meydana gelmiştir. Köylerde kendi kurtarma vergilerini ödeyen zengin köylüler komünün ortak yükümlülüğünden dolayı, fakir köylülerin gecikmiş ödemelerini de tamamlamaya çalışmışlardır. Bunun bir sonucu olarak, marjinal tüketim eğilimi daha büyük olan fakir köylülerin tüketimlerinde artma ortaya çıkmıştır. Böylece devletin aldığı dolaylı vergi gelirlerinde artış meydana gelmiştir. Buna rağmen 1861-1881 döneminde kurtarma ödemelerindeki gecikmiş borçların artışı yavaş bir hızla olmuş, fakat 1881-1901 yılları arasında ise daha hızlı artmıştır. 1880’de köylünün gecikmiş kurtarma ödemeleri borçları, yıllık tahakkuk eden borçların yaklaşık %27’si kadardır. 1896-1900 yılları arasında ise gecikmiş kurtarma ödemeleri borçları yıllık tahakkuk eden borçların yaklaşık %119’una yükselmiştir.⁹⁸ Üstelik 1881 yılında Rus hükümeti kurtarma ödemelerinde %27 oranında indirim yapmış ve 1884, 1896 ve 1899 yıllarında da Rus hükümetinin borçlarda azaltmaları, iptalleri ve ertelemeleri devam etmiştir.⁹⁹ Vergi borçlarını ve kurtarma ödemelerini ödeyemeyen köylülerin topraklarına veya mallarına el konulmakta, köylü ve ailesi işçi

⁹⁶ Simms, 1977, s. 382

⁹⁷ SSCB Ekonomi Enstitüsü Bilimler Akademisi, *Politik Ekonomi Ders Kitabı*, Çev. İsmail Yarkin, Ankara: İnter Yayınları, 1996, s. 83

⁹⁸ Simms, 1977, s. 380

⁹⁹ Clough, s. 327

olarak çalıştırılmaya zorlanmakta ve hatta köylüler kamçılanmakta veya sürgüne gönderilmekteydiler. Vergi toplama metodlarının acımasızlığına rağmen köylülerin ödenmemiş vergi borçlarında artışların meydana gelmesi kırsal kesimin fakirliğini gözler önüne sermektedir.

Tablo 3.10: Hayat Standartının Ölçülmesi

<i>Grup tipi</i>	<i>Hayvan sayısı/Çiftlik</i>	<i>Ekilebilir Arazi(dönüm)/işgücü</i>		<i>Toprak dışında diğer varlıklar(ruble) /işgücü</i>		<i>Gayrisafi gelir(ruble)/çiftlik/ işgücü</i>	
<i>Zengin Bölge</i>	3.3	36	8.0	1,210	287	764	184
<i>Orta Gelirli Bölge</i>	2.7	23	5.0	990	229	571	129
<i>Fakir Bölge</i>	1.9	18	4.2	710	164	452	111

Kaynak: Elvira M. Wilbur, "Was Russian Peasant Agriculture Really That Impoverished? New Evidence from a Case Study from the Impoverished Center at the End of the Nineteenth Century", *The Journal of Economic History*, V. 43, No. 1, (March 1983), s. 139

Rusya'da köylülüğün fakirleşmesinden bahseden araştırmacıların yanı sıra bazı araştırmacılar bu geleneksel görüşe karşı çıkmaktadırlar. E.M. Wilbur, 1888-1896 yılları arasında yoksullaştığı iddia edilen Voronezh bölgesinde tarımsal yapıyı ele aldığı çalışmasında, 19. yüzyılın sonunda Rus köylüsünün gerçekten yoksullaşmadığı görüşünü öne sürmüştür. Voronezh eyaletinde zengin bölgelerin tarımsal toprakları büyük ölçüde köylüler tarafından işlenmekteydi. Bu tarımsal topraklar toplam ekilebilir arazilerin ortalama 36 dönümlük kısmını oluşturmakta ve işgücü başına ortalama 8 dönüm toprak ve çiftlik başına ortalama üç hayvan düşmekteydi.¹⁰⁰ Bu çiftliklerde geleneksel ve toprak yoğun teknoloji kullanılmaktaydı. En zengin bölgelerde işgücü

¹⁰⁰ Elvira M. Wilbur, "Was Russian Peasant Agriculture Really That Impoverished? New Evidence from a Case Study from the Impoverished Center at the End of the Nineteenth Century", *The Journal of Economic History*, V. 43, No. 1, (March 1983), s. 139

başına 19 dönüm toprak ve çiftlik başına 10'dan fazla hayvan düşmektedir.¹⁰¹ Orta gelirli ve fakir bölgeler işgücü yoğun teknoloji kullanmaktaydılar. Bu bölgelerde bulunan çiftliklerde toprağın daha az bir kısmı nadasa bırakılmış ve daha fazla ürün yetiştirilmiştir. Orta halli ve fakir bölgelerde bulunan köylüler çiftliklerden elde ettikleri gelirleri endüstriyel bölgelerde çalışarak veya elzanaatlarıyla uğraşarak arttırmışlardır. Orta halli köylerde çiftlik başına 23 dönüm toprak, işgücü başına 5 dönüm toprak ve her bir çiftlik başına ise 3 hayvan düşmekteydi. Orta halli çiftlikler köylülerin geçimini sağlamaya yetecek kadardı.¹⁰² Fakir bölgelerde kötüleşme olduğu kesindir, ancak bu kötüleşme fakirleşmeye neden olacak kadar büyük değildir. Bu bölgelerde çiftlik başına 18 dönüm ekilebilir arazi ve işgücü başına 4,2 dönüm toprak düşmektedir.¹⁰³ Bu rakamlar düşük olmasına rağmen aslında köylülerin yaşamlarını devam ettirebilmeleri için zorunlu gereksinimlerini karşılayacak ölçüdedir. Wilbur, bu görünümün zengin ve modern ekonomi tablosu çizmediği gibi yoksullaşmış bir kitle görüntüsünün de ortaya çıkmadığını vurgulamaktadır. Rus köylülerin 19. yüzyılın sonunda yoksullaştığına dair geleneksel görüşün bölgelerdeki ekonomik gücün at sayısına dayandırılarak hesaplanmasının yanlış yorumlara neden olduğunu öne sürmüştür.

Bazı araştırmacılar Rusya'da kurtarma ödemelerinin ödeme güçlüğünden değil ödeme isteksizliğinden büyüdüğünü ve köylülerin vergi toplayıcılarının taleplerini bir yere kadar kabul ettiğini ancak bu noktayı aştığında daha fazla ödeme yapmadıklarını iddia etmektedirler. Örneğin Pavlovsky, 1881'de kurtarma ödemelerinin azaltılmasıyla köylü üzerindeki yükünün azaldığını, Skvortsov ise köylüden köylüye değişen vergi yükümlülüğünün özellikle devlet köylüleri üzerinde ezici bir ağırlığa sahip olmadığını savunmaktadır.¹⁰⁴ Üstelik Skvortsov, artan dolaylı vergi gelirlerinin yükselen vergi oranlarından değil tüketilen malların artışından kaynaklandığını öne sürmektedir. Örneğin; 1880-1890 döneminde kişi başına pamuk tüketimi %56.5, 1890-1900 döneminde kişi başına çay tüketimi %30, 1888-1894 döneminde kibrit tüketimi %10 ve 1892-1900 döneminde kişi başına gazyağı tüketimi %28 artmıştır.¹⁰⁵ Yalnızca devlet

¹⁰¹ Wilbur, s. 139

¹⁰² Wilbur, s. 139

¹⁰³ Wilbur, s. 140

¹⁰⁴ Simms, 1977, s. 386

¹⁰⁵ Simms, 1977, s. 389

müdahalesinden dolayı alkol tüketiminde azalmalar meydana gelmiştir. Dolayısıyla tüketici kitlesi olan köylülerin tüketimindeki artışın vergi gelirlerinde artışa neden olduğu öne sürülmektedir. 1881-1901 yılları arasında vergi oranları %108 artarken, alkol gelirleri dışında 1881-1899 arasında vergi gelirleri %850 artmıştır. Bu durum tüketimin, vergi oranı artışına göre daha hızlı adımlarla arttığını göstermektedir.¹⁰⁶

1861 Azatlık Yasası'ndan sonra Rusya'da köylü nüfusunun büyük kısmı özel toprak mülkiyeti elde edememiş ve köy komünü uygulaması 1861 yılından sonra da devam etmiştir. Toprağın mülkiyetinin köye ait olduğu, özel mülkiyetin olmadığı ve köy topraklarının komün üyeleri arasında belirli aralıklarla yeniden dağıtıldığı obsçina sistemi daha da kuvvetlenmiş, dolayısıyla köylünün iktisadi bağımsızlığı engellenmiştir. Serflik rejimi döneminde de ve serflikten sonra da önemli ekonomik ve demografik olgu özelliği taşıyan obsçina sistemi, Rus tarımında teknolojinin geri kalmasına neden olan en önemli etkidir. Köylülerin işledikleri toprakların mülkiyetinin kendilerine ait olmaması ve toprakların belirli aralıklarla yeniden dağıtılması komün üyelerinin topraklara sermaye yatırımlarını ve tarımda kullanılan teknolojiyi geliştirme isteklerini engellemiştir. Köylüler arasında bölüştürülen toprak parçalarının çok küçük, dağınık ve birbirinden uzak olması, tarımda verimliliğin azalmasına neden olmuştur. Fakirleşen köylünün satın alma gücünde meydana gelen düşüşler iç pazar oluşumunu kısmen engellemiştir. Ayrıca obsçina sistemi Rus tarımsal aile yapısını da etkilemiş, evlendikleri zaman topraktan pay alarak yeni bir hanehalkı oluşturan erkek çocuklar, daha erken evlenmek için baskı altında tutulmuştur. Çünkü erken evlenmeler, toprak sahipleri ve komün için daha fazla işgücü ve yeni toprak payı anlamına gelmekteydi. 1872-1881 yılları arasında köylerde ortalama evlilik yaşı erkekler için 22,5; kızlar içinse 20 idi.¹⁰⁷ Dolayısıyla Batı Avrupa'nın aksine Rusya'da tarımsal yapının aile yapısını da etkileyerek düşük evlilik yaşı ve yüksek evlilik oranının ortaya çıkmasına neden olduğu söylenebilir. Rus köylerinde komün sistemindeki tarımsal işlerin yerine getirilmesi için geniş işgücüne ihtiyaç duyulması, tarımsal teknolojinin geri olması ve geniş toprakların fazla işgücü kullanımı gerektirmesi karşısında burada yaşayan köylülerin ortak yükümlülükleri olan kurtarma ödemeleri ile üstlendikleri vergi yükünün ağır olması,

¹⁰⁶ Simms, 1977, s. 386

¹⁰⁷ Richard L. Rudolph, "Family Structure and Proto-industrialization in Russia", *The Journal of Economic History*, V. 40, No. 1, (March 1980), s. 114

onların geniş aile kurma eğilimini arttırmıştır. Örneğin 1880 yılında 22 eyalet için ortalama aile büyüklüğü 6,03 üyedir.¹⁰⁸

Rusya'da 19. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan kötü hasat yılları, nüfusun hızla artması ve köylülerin topraklarından kitleler halinde koparak şehirlere göç etme imkanlarının kısıtlı olması, köylülerin bazılarını toprak satın almaya yöneltmiştir. Toprak sahipleri için karlı bir ticaret haline gelen toprak satışı, 1883 yılında kurulan Toprak Bankası tarafından da, toprağın değerinin devam ettirilmesi için desteklenmiştir. Komün üyelerinin toprak sahiplerinden zaman zaman toprak satın alması, tarımsal verimliliğin ve tarımsal ürünlerin fiyatının düşük olduğu halde toprak fiyatlarının sürekli artmasına neden olmuştur. Toprak satın alımının yanı sıra Rus köylüsü çektiği toprak sıkıntısını toprak sahiplerinin topraklarını işleme karşılığında onların çayırlarını, otlaklarını ve topraklarını kiralayarak ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Dolayısıyla Rus tarımsal yapısında yeni biçimiyle eski düzenin kalıntılarının hala devam ettiği söylenebilir. Ayrıca köylünün kiraladığı toprak parçası karşılığında elde ettiği ürünün yarısını yada daha fazlasını toprak sahibine aynı olarak ödediği yarıcılık usulünün devam etmesi ve köylülerin toprak sahiplerine karşı bazı angarya yükümlülüklerinin de hala devam ediyor olması, yarı köle köylülerden büyük gelir sağlayan toprak sahiplerinin sanayileşmeye karşı direnmelerine neden olmuştur. Örneğin, köylü kendi toprağının bir dönümlük kadar olan kısmını sürdürdüğünde toprak sahibinin de üç dönümlük arazisini sürmek zorunda bırakılmıştır. Toprak sahiplerinin ormanlar, çayırlar ve su kaynakları gibi toprakların hayati önem taşıyan bölümlerine sahip olması ve köylülere verilen toprakların bu alanlar dışındaki topraklardan oluşması, köylülerin çiftçilik faaliyetlerini bağımsız yürütememelerine neden olmuştur. Böylece çeşitli angarya yükümlülükleri ve emek hizmeti devam etmiştir. Rus köylerinde serflerin bağımsızlaşmasıyla angarya sistemi hemen sona ermemiş, kapitalist sistem ile angarya sisteminin birleştiği geçici bir sistem ortaya çıkmıştır. 1883 yılına gelindiğinde ise özellikle Avrupa Rusya'sında kapitalist toprak beyi çiftçilik sistemi egemen olmuştur.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Rudolph, s. 114

¹⁰⁹ Lenin, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*, s. 57

1861 Azatlık Yasası'yla komüne bağılılığı pekişen köylüler, komünden ayrılmak istediklerinde pasaport satın almak ve üstelik köy çağırıldığı zaman geri dönmek zorunda bırakılmışlardır. Ancak köylüler komünden ayrılırsalar ve endüstriyel bölgelerde ücretli emek olarak istihdam ediliyor olsalar dahi komünal vergiler kişilere değil komüne yüklendiğinden, yine de kendi paylarına düşen vergi yükümlülüğünü yerine getirmek zorundaydılar. Bu durum köylülerin topraklarıyla ve köy komünleriyle bağlarının kopmamasına neden olmuştur. Örneğin, Azatlık Yasası'ndan sonra St.Petersburg'da toplam işgücünün %69'unun köylerinde toprağı bulunmakta ve bu işgücü köylerindeki toprak paylarını korumak amacıyla yazın çalıştıkları fabrikalardan ayrılmaktaydılar.¹¹⁰ Ayrıca 1861 Azatlık Yasası'ndan sonra Rus köylüsünün mobilitesinin sınırlandırılması, işgücünün endüstri bölgelerine doğru hareket etmesini engellemiş ve endüstrilerin işgücü arzının olduğu bölgelerde kurulmasına ve yine kırsal kesimde elzanaatları biçiminde endüstriyel faaliyetlerin gelişmesine ve çeşitlenmesine neden olmuştur. Böylece köylüler ikili ekonomik yapıya sahip olmuş ve köyleriyle olan bağları kopmamıştır. Örneğin, 1899-1901 yılları arasında St.Petersburg'da bulunan köylülerin %4'ü yalnızca tarımda işgücü olarak çalışırken, %76.7'si hem tarımda hem de sanayide ve %19.3'ü ise yalnızca sanayide işgücü olarak çalışmaktaydı. Moskova'da ise toplam köylünün yalnızca %6'sı tarımda istihdam edilmekte, ancak bu oran ülkenin daha az endüstrileşmiş bölgelerine gittikçe yükselmekte ve toprağı bağılılık da artmaktaydı.¹¹¹ 1877-1882 yılları arasında toprağı daha bağılı hale gelmiş köylüler arasında %45'i tarımsal faaliyetlerden parasal gelir elde ederken, bu oran ancak 1911'de %28'e düşmüştür.¹¹²

Bir başka açıdan bakıldığında ise toprak köleliğinin kaldırılması, Rus toplumsal yapısında farklı zümrelerin ortaya çıkmasına sebep olmuş köylülükteki bu farklılaşma kapitalizm için bir iç pazar yaratmıştır. Köylerde pazar için üretimin artması ve tarımsal ürünlerin ticarileşmeye başlaması toplumsal farklılaşmayı arttırmış ve belirginleştirmiştir. 1861 Azatlık Yasası'ndan sonra 1885-1900 yılları arasında iç ticaret

¹¹⁰ Theodore H. Von Laue, "Russian Peasants in the Factory 1892-1904", *The Journal of Economic History*, V. 21, No. 1, (March 1961), s. 64

¹¹¹ Gaston V. Rimlinger, "The Expansion of the Labor Market in Capitalist Russia: 1861-1917", *The Journal of Economic History*, V. 21, No. 2, (June 1961), s. 213

¹¹² Rudolph, s. 116

hacmi 2.31 kat artmıştır.¹¹³ Bir yanda tarla sahibi olmasına rağmen topraklarından elde ettikleri gelirle gereksinimlerini karşılayamayan, bu nedenle emek gücünü satmak zorunda kalan yoksul köylüler, diğer yanda toplam köylülerin %20'ye yakın bir bölümünü oluşturan zengin köylüler, kulaklar ve topraktan gelen gelirle ortalama harcamalarını karşılayan ancak büyük bir kısmı giderek yoksullaşan orta köylüler, köylerdeki farklılaşan sosyal yapıyı gözler önüne sermektedir.¹¹⁴ Örneğin, 1877-1878 döneminde hiç atı olmayan üç milyon kadar veya tek ata sahip olan üç buçuk milyon yoksul köylü, her biri bir çift ata sahip olan iki milyon civarında orta köylü ve ikiden fazla ata sahip olan bir buçuk milyon zengin köylü vardır.¹¹⁵

Rusya'da 19. yüzyılın sonuna doğru köylü katmanları arasındaki farklar giderek açılmış, kulaklar toprak sahiplerinden ve köylülerden topraklarını satın alarak ekilebilir toprakların %35-50'sini ele geçirmişlerdir.¹¹⁶ 9 Kasım 1906 yılında yayınlanan kararnameyle köylülere daha kolay yöntemlerle toprağı özel mülkiyete transfer etme hakkı tanınarak köylülerin komün ile bağları zayıflatılmıştır. Zengin köylülerin tarafını tutan 1906 reformu, köylü sınıfı içinden ekonomik olarak güçlü bir grubun ortaya çıkmasını sağlamış ve satın alma gücü artan zengin köylülerin sahip olduğu toprakların giderek büyümesi, bu toprakların büyüklüğünün bir ailenin emeğiyle ekebileceğı toprak miktarını aşmasına neden olmuştur. Bu topraklarda tarımsal işletmeler kurulmuş ve fakir köylüler bu işletmelerde ücretli tarım işçileri olarak kullanılmışlardır. Bu tarımsal işletmeler toprak sahiplerinin tarımsal işletmeleriyle de birleşerek iç ve dış pazarlara metalar üreten girişimler haline dönüşmüşlerdir. Ticari tarımla uğraşan zengin köylüler yılda 574 ruble ile 1500 ruble arasında değişen gayri safi nakit gelir elde etmekteydiler.¹¹⁷ Buna karşılık fakir köylüler 5-10 desiyatinlik topraktan yalnızca 30 ruble gelir elde etmekte ve gereksinimlerinin bir bölümünü işgücünü satarak karşılamaktaydı.¹¹⁸ Böylece köylü bir yandan çiftlik emekçisine diğer yandan da küçük meta üreticisine dönüşerek kapitalizm için iç pazar oluşturulmasına katkıda bulunmuştur. Ayrıca 1906 reformu bir kısım köylülerin topraktan hızlı kaçışına neden

¹¹³ Ellison, s. 536

¹¹⁴ Zubritski ve diğerleri, *Kapitalist Toplum*, Çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, 1995, s. 80

¹¹⁵ Lenin, *İşçi Sınıfı ve Köylülük*, s. 75

¹¹⁶ Zubritski ve diğerleri, s. 80

¹¹⁷ Falkus, s. 54

¹¹⁸ Falkus, s. 56

olmuş ve bu köylüler sanayide çalışan işgücünü oluşturmuştur. Bu nedenle Rus endüstrileşmesi yönünden reformun olumlu etkisi inkar edilemez.¹¹⁹

Rusya'da fakir köylüler gereksinimlerini karşılamak için işgücünü satmanın yanı sıra Azatlık Yasası'yla verilen toprak paylarını kiraya vererek gelir elde etmişlerdir. Bu topraklar genellikle zengin köylüler tarafından kiralanmıştır. 1861 Azatlık Yasası'ndan sonra verilmiş toprak payları bir veya iki yıllık olmak üzere kısa süreler için kiraya verildiği gibi, dokuz veya onbir yıllık uzun dönemler içinde kiraya verilmiştir. Köylü ailelerin yaklaşık beşte birini oluşturan zengin köylüler kiralık tüm toprağın dörtte üçüne sahipti.¹²⁰ Ayrıca köylülerin çoğu yeniden ekim yapmak için paraya ihtiyaç duyduğundan tarımsal ürünü çoğu zaman zengin köylüye düşük fiyattan satmak, ilkbaharda ise tohumluk için aynı ürünü daha yüksek fiyattan satın almak durumunda kalmıştır. Hem kiraladıkları topraklardan elde ettikleri tarımsal üretim artışıyla hem de ilkbahar ve sonbahar arasındaki fiyat farkından yararlanarak Rus zengin köylüleri, tefeci nitelikli bir sermayeyi elinde tutar bir konuma gelmiştir. Zengin köylüler fakir köylülere borç verme dışında, sahip oldukları sermayelerini girişimlerine yatırarak, çiftliğini iyileştirmeye, toprak satın almaya, kiralamaya ve gelişmiş aletler edinmeye çalışmışlardır. Özellikle vergi yükümlülüklerini ödemek için köylülerin topraklarını kiraya vermesi ve satması Rus köylerinde mülk eşitsizliğini iyice arttırmış, eski köylülük sisteminin sadece farklılaşmasına değil tamamıyla yeni bir köylülük sisteminin oluşmasına neden olmuştur.

Orta köylüler iyi hasat döneminde ve özellikle elverişli iklim koşullarının olduğu yıllarda geçimlerini rahatlıkla sağlamaktaydılar. Ancak özellikle kötü hasat dönemlerinde hiç tasarrufu olmayan ve para bulması zor olan orta köylüler, karşılığında emek hizmeti ödeyerek borçlanmakta veya ek iş yaparak geçimini sağlamaktaydı. Orta köylülerin zaman zaman yoksullaşarak fakir köylü haline geldiği ve toprak sahiplerinin boyunduruğu altına girdiği görülmüştür.

Rus köylerinde bulunan zengin köylüler sahip olunan çeki hayvanları sayısı, taşıma araçları ve diğer alet bakımından da fakir ve orta köylülerden farklıdır. Toplam

¹¹⁹ Alexander Gerschenkron, "The Rate of Growth in Russia: The Rate of Industrial Growth in Russia, since 1885", *The Journal of Economic History*, V. 7, Supplement: Economic Growth: A Symposium, (1947), s. 152

¹²⁰ Lenin, *İşçi Sınıfı ve Köylülük*, s. 76

3.061 adet olan harman ve orak makinelerinin 2.841'i, yada %92.8'i zengin köylülere aitti. Örneğin Samara eyaletinde, ailelerin %24.7'sinin yani zengin köylülerin, toplam gelişmiş aletlerin %82.9'una, ailelerin %38,2'si yani orta köylüler, gelişmiş aletlerin %17'sine, ailelerin %37,1'i yani fakir köylüler ise gelişmiş aletlerin %0,1'ine sahiptir.¹²¹ Dolayısıyla Rusya'da zengin köylüler orta köylülere ve fakir köylülere göre daha gelişmiş çiftçilik tekniği kullanmaktaydı. Bu durum çeşitli tarım makinelerine olan talebin artmasını ve ağır sanayi için iç pazar oluşmasını sağlamıştır. Zengin köylüler ticari tarımın yanı sıra ticari hayvancılıkla da uğraşmaktadır. Hatta bazı bölgelerde hayvanların bir elde toplanmasının ekili alanların bir elde toplanmasından daha ilerde olduğu görülmüştür.

Rusya'da Azatlık Yasası'ndan sonra birçok köylünün topraksızlaşması veya temel gereksinimlerini karşılayamayacak büyüklükte toprak elde etmesi köyden kasabaya göçü hızlandırmıştır. Göçün hızlanması da tarımsal köylülüğün farklılaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Topraklarını satan veya kiralayan köylüler kentlere kaçarken bu toprakları satın alan ve çiftlikleri iyileştirerek tarımı geliştirmeye çalışan zengin köylülerin sayısı da artmaktadır. Tarımın ticarileştiği ve ihracata yönelik üretimin yapıldığı tarımsal topraklardan ve komün sisteminin sağlam olduğu bölgelerden endüstri bölgelerine göçler daha az olmuştur.

1861 Azatlık Yasası'ndan sonra toprak sahiplerinin, ücretli işgücü istihdam etmenin yerine ve yüksek teknolojiye geçmek amacıyla ithalata dayalı tarım makineler alımına geçmesi beklenirken, bu eğilim 1860'lı yıllarda düşük düzeyde kalmıştır. 1870'li yılların sonundan 1885'e kadar ise gerek makine ithalatında gerekse yurtiçi makine üretiminde artış meydana gelmiştir. 1879 yılında Rusya'da tarım makine ve aletleri üreten fabrika sayısı yaklaşık 66 tanedir.¹²² Ayrıca 1876'da 25.835, 1877'de 29.590, 1878'de 35.226 ve 1879'da 47.892 tarım makine ve aleti yurt içinde üretilmiştir.¹²³ 1885 yılından 1890'ların başına kadar ithal edilen makinelere ithalat vergisi konulduğundan, yüksek vergi makine ithalatında azalışa yol açmıştır. Rusya'da 1890 yılından itibaren tarımsal alanlarda makine kullanımı giderek artmış ve buna paralel olarak da makine ithalatı da hızlanmıştır. Tablo 3.11, Rus tarım topraklarında

¹²¹ Lenin, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*, s. 71

¹²² Lenin, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*, s. 196

¹²³ Lenin, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*, s. 198

makine kullanımında meydana gelen iniş ve çıkışları göstermekle birlikte bu dalgalanmalara rağmen makine kullanımında hızlı bir gelişme olduğunu da yansıtmaktadır.

Tablo 3.11: Çeşitli Dönemlerde Yıllık Ortalama Tarım Makinesi İthalatı

<i>Dönemler</i>	<i>Bin Pud</i>	<i>Bin Ruble</i>
<i>1869-1872</i>	259,4	787,9
<i>1873-1876</i>	566,3	2.283,9
<i>1877-1880</i>	629,5	3.593,7
<i>1881-1884</i>	961,8	6.318
<i>1885-1888</i>	399,5	2.032
<i>1889-1892</i>	509,2	2.596
<i>1893-1896</i>	864,8	4.868

Kaynak: V. İ. Lenin, **Kapitalizmin Gelişmesi**, Çev. Seyhan Erdoğan, Ankara: Sol Yayınları, 1988, s. 195

Tarımda makinelerin kullanılmaya başlanması, hem üretim faktörleri hem de işgücü için bir pazar yaratır. Tarımsal topraklarda makine kullanımı toprakta çalışanların yapısını da belirler. Modern teknoloji kullanan bu topraklar kiracı ve yarıcı gibi köylü katmanlardan daha çok toprak işçisi anlamına gelen ücretli emek talebini oluşturan toprak işçilerini gerektirir. Tarımsal topraklarda makine kullanımı daha ucuz emek olan kadın ve çocuk emeği istihdamında artış yaratmıştır. 1890 yılında Kerson kenti ve Kakovka kasabasında, toplam işçi sayısının %12,7'sini, 1894'te %18,2'sini ve 1895'te ise %25,6'sını kadın, %1,69'unu çocuk işgücü oluşturmaktaydı.¹²⁴

3.2.1. RUSYA'DA YAŞANAN TARIMSAL KRİZLER

19. yüzyılın sonunda Rusya'da yaşanan tarımsal krizler; köylülerin ekonomik koşullarını kötüleştirmiş, kıtlık ve salgınlara neden olmuş, ölüm oranlarında artışlar ve çiftlik hayvanları sayısında azalmalar görülmüştür. Özellikle Rus maliye bakanları Vişnegradski ve Witte döneminde devletin izlediği mali politikalar sonucunda artan

¹²⁴ Lenin, **Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi**, s. 208

dolaylı vergiler Rus köylüleri üzerinde ağır vergi yükü oluşturmuştur. Witte döneminde köylülerin temel tüketim malları çay, votka, kibrit ve gaz yağına vergi konulması Rus köylüsünü sarsmıştır. Ancak yine de, tarım dışı tüketim mallarını satın alabildiği müddetçe Rus köylüsünün tam olarak yıkılmadığı da bir gerçektir. Buna rağmen hem daha verimli topraklara hem de diğer açılardan daha olumlu koşullara sahip olan toprak sahipleri ekonomik refahlarını koruyabilmişlerdir.

Rusya'da tarımsal topraklarda kullanılan teknolojinin geri kalması ve ürünün hava koşullarına bağlı olması 19. yüzyılın sonunda Rus köylüsünün fakirleşmesine neden olmuştur. Bu dönemde yaşanan tarımsal üretim düşüşleri ve özellikle 1891-92 kıtlığı Rus köylüsünün ekonomik durumunu daha da kötüleştirmiştir. Ayrıca 1891 yılında yaşanan kolera salgını da nüfusun azalmasına ve koşulların daha da kötüleşmesine neden olmuştur. Rusya'nın Kara Toprak bölgesinde meydana gelen bu kıtlıktan sonra devlet, yalnızca bölgede yaşayan yaklaşık 30 milyon insana yardım etmekle kalmamış, aynı zamanda tahıl ihracatını birtakım tedbirlerle yasaklamıştır. Çünkü bu bölgede tahıl üretimi açığı yaklaşık %50'ye yaklaşmıştır.¹²⁵ Rusya'da tarımsal üretimde meydana gelen azalmalar ve bu azalmaların şiddetlenerek kıtlığa dönüşmesinde birçok araştırmacı tarafından farklı sebepler öne sürülmüştür. Bazı araştırmacılar tarımsal üretim düşüşlerini ve kıtlıkları, tarımsal topraklarda geri teknolojinin kullanılması, gübrenin yokluğu ve toprakların kiraya verilmesi sonucunda toprağın verimsizleşmesine bağlamışlardır. Dolayısıyla Rusya'da 1891 yılında yaşanan kıtlık bir tesadüf değil hatta iyi hasılat elde edilen 1888 yılı bir tesadüftür. Tarımsal alanda meydana gelen krizlerin ve köylülerin fakirleşmesinin dolaylı nedeni; devlet politikalarıdır. Ancak bazı araştırmacılar ise, Rusya'da meydana gelen üretim düşüşlerini ve kıtlıkları tamamıyla elverişsiz iklim koşullarına bağlamıştır. Özellikle 1890'da yaşanan yağışsız sonbahar, sert donlar ve 1891 yazında yaşanan kuraklık, 1891 kıtlığının doğrudan nedenidir.¹²⁶

Rusya'da yaşanan kıtlıklar için hava koşullarını asıl sebep olarak gören araştırmacılar, köylülere göre daha ileri teknoloji kullanan toprak sahiplerinin topraklarından elde edilen ürünlerinin de en az köylülerin topraklarından elde edilen

¹²⁵ James Y. Simms, "The Crop Failure of 1891: Soil Exhaustion, Technological Backwardness and Russia's Agrarian Crisis", *Slavic Review*, V. 41, No. 2, (Summer 1982), s. 237

¹²⁶ Simms, 1982, s. 238

ürün miktarı kadar az olduğunu iddia etmişlerdir. Bunlardan N.A Khvostov, toprak sahiplerinin topraklarını çelik sabanla derin sürmelerine ve gübrelemelerine rağmen kuraklık ve Mart donları nedeniyle üretim miktarının düştüğünü ve kıtlık yaşandığını öne sürmüştür.¹²⁷ I.I. Shidlovski ise, kuraklığın toprakların susuz kalmasına ve daha iyi ürün alınamamasına neden olduğunu, yağmur alan bölgelerde üretim miktarında artışlar meydana geldiğini iddia etmiştir.¹²⁸ Avrupa Rusya'sının güneydoğu bölgesi yaz boyunca %40, Doğu Rusya ise %38 daha az yağmur almıştır. 1891 yılında hava koşullarının olumsuzluğunun yanı sıra kıtlıktan zarar gören bölgelere yardım yollarının zorluğu kıtlığın yarattığı olumsuz koşulların daha da artmasına yol açmıştır. Rusya'da kuraklık nedeniyle meydana gelen üretim düşüşleri ve sonrasında yaşanan kıtlıklar Kara Toprak bölgesinde yaklaşık 5-10 yıl aralıklarla sürekli olmuştur. Kara Toprak bölgesinde 1884'te, 1891-92'de, 1897-98'de ve 1906'da yaşanan kuraklıklar sürekli kıtlıklara neden olmuştur. Ayrıca iklim koşulları değil de başka faktörlerin üretim düşüşüne neden olduğu savı, üretim düşüşünün Avrupa Rusya'sının sadece bazı bölgelerinde ve belirli dönemlerde ortaya çıktığı gerçeğiyle çürütülmeye çalışılmıştır. Rus köylülerin tarımsal topraklarında kullandığı teknoloji ve aletler birbirinin aynıdır. Dolayısıyla geri teknoloji kullanıldığı için verimi düşen tarımsal toprakların sadece Kara Toprak bölgesinde olmaması, Rusya'nın tüm tarımsal topraklarında aynı verim düşüklüğünün yaşanması gerekliydi. Örneğin, 1873-74 döneminde Volga nehrinin sol kıyısı kuraklık nedeniyle üretim azalışı yaşarken aynı dönemde bol yağış alan nehrin sağ kıyısından bol ürün elde edilmiştir.¹²⁹

Tablo 3.12'de görüldüğü gibi, Rusya'da kriz yılları dışında ekilebilir alanlarda toplam tahıl üretiminde büyük artışlar görülmüştür. Özellikle 1893, 1894 ve 1895 yılları en iyi tahıl üretim yılları olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla Rusya'da izlenen devlet politikaları ve geri kalmış teknolojinin özellikle tahıl üretimi yapılan topraklardaki ürün azalışının asıl nedeni olmadığı ve kıtlıkların iklim koşullarının olumsuzluğundan kaynaklandığı gözlemlenmektedir.

¹²⁷ Simms, 1982, s. 240

¹²⁸ Simms, 1982, s. 241

¹²⁹ Simms, 1982, s. 242

Tablo 3.12: Buğday, Arpa, Yulaf ve Çavdar Üretimi, 1870-1900

<i>Yıllar</i>	<i>Önemli Tahıllar</i>	<i>Yıllar</i>	<i>Önemli Tahıllar</i>	<i>Yıllar</i>	<i>Önemli Tahıllar</i>	<i>Yıllar</i>	<i>Önemli Tahıllar</i>
1870	74.3	1878	75.7	1886	75.4	1894	111.8
1871	61.9	1879	64.7	1887	93.0	1895	100.0
1872	63.5	1880	60.4	1888	89.3	1896	99.5
1873	64.9	1881	1889	66.8	1897	82.0
1874	76.9	1882	1890	80.8	1898	97.6
1875	57.1	1883	75.7	1891	62.7	1899	110.9
1876	61.7	1884	83.6	1892	75.4	1900	100.0
1877	74.5	1885	71.6	1893	106.4		

Kaynak: James Y. Simms, "The Crop Failure of 1891: Soil Exhaustion, Technological Backwardness and Russia's Agrarian Crisis", *Slavic Review*, V. 41, No. 2, (Summer 1982), s. 244

Bölgelere göre tahıl üretimini gösteren Tablo 3.13, Rusya'da bulunan toprakların verimsizleşmediğini bir kez daha vurgulamıştır. Bu nedenle Rusya'da tahıl bölgelerinin verimsizleşmeye başladığı ve geri teknolojinin Rus topraklarını istila ettiği düşüncesi yalanlanmıştır. Orta Volga bölgelerinde bile tahıl üretiminde meydana gelen artışlar, bazı bölgelerde kullanılan geri teknolojinin genelde ülkede hakim olmadığını göstermektedir. 19. yüzyılda hala verimli olan tarımsal topraklarda teknolojinin gelişmesiyle köylüler hem kendi gereksinimleri için yeterli üretim miktarını elde etmiş hem de ihracata yönelik üretimde artış sağlamıştır.

Rusya'da tarımsal üretim düşüklüğünün ve meydana gelen kıtlıkların nedeni olarak gösterilen elverişsiz iklim koşullarının yanı sıra, Rus tarımının ilköllüğü de üzerinde durulması gereken bir başka önemli nedendir. Tarımsal topraklarda gübrelemenin yetersiz olması, uygun tohum kullanımının olmaması, üçlü tarla rotasyonu ve tahta sabanın kullanılması Rus tarımının geri kalmışlığını yansıtmaktadır. Ancak zaman zaman Batı Avrupa'nın gelişmiş tarımsal tekniklerinin Rusya'ya özgü talep ve ihtiyaçları karşılamada etkin olamadığı da gözlenmiştir.

Tablo 3.13: Bazı Tahıl Ürünlerinin Üretiminde Meydana Gelen Dalgalanmalar, 1890-1893 (1883-1893=100)

	ÇAVDAR			KIŞ BUĞDAYI			BAHAR BUĞDAYI			YULAF						
	1890	1891	1892	1893	1890	1891	1892	1893	1890	1891	1892	1893				
Orta Kara Toprak																
Voronezh	137	25	49	122	109	23	43	137	165	130	51	182	168	32	53	159
Kharkov	91	67	58	142	77	56	77	136	88	85	110	160	99	96	99	152
Poltava	116	87	59	118	127	53	60	111	87	125	84	171	107	117	69	149
Kuzey Kara Toprak																
Tula	106	59	71	100	110	64	59	90	118	89	43	143
Riazan	110	46	75	95	105	24	67	92	71	89	110	131	100	62	52	132
Orel	108	72	84	111	117	59	63	119	93	89	114	131	132	91	53	132
Kursk	110	65	71	97	117	59	68	109	105	93	100	147	124	78	78	128
Tambov	117	42	102	108	99	32	87	111	112	102	104	134	112	55	57	142
Penza	82	42	86	107	67	33	76	92	43	83	62	88	53	70	49	123
Chernigov	104	96	123	100	115	103	107	101	111	109	99	107	107	98	80	141
Güneyve güneydoğu																
Kazan	82	39	93	144	66	50	59	96	71	41	53	155
Simbirsk	83	42	87	131	71	48	79	105	66	50	59	138
Samara	71	52	78	123	72	33	118	108	82	29	65	111
Saratov	100	61	84	98	81	66	81	123	74	39	102	113	71	41	100	112
Orenburg	48	48	170	111	55	28	125	100	42	32	109	86

Kaynak: James Y. Simms, "The Crop Failure of 1891: Soil Exhaustion, Technological Backwardness and Russia's Agrarian Crisis", *Slavic Review*, V. 41, No. 2, (Summer 1982), s. 247

Rusya'da tarımsal topraklarda demir saban yerine kullanılan tahta saban geri kalmış teknoloji tartışmalarının odak noktasını oluşturmaktadır. Demir sabana göre daha fazla güç gerektiren tahta sabanın köylü topraklarında kullanılması uygundur. Ancak kiralık işgücü kullanılan toprak sahiplerinin topraklarında demir sabanın kullanılması daha uygun görülmektedir. Çünkü kiralık işçiler kendilerine ait olmayan toprakları sürerken kendi topraklarına göre daha az titiz davranmaktaydılar. Tahta saban toprağı yüzeysel sürmekte ve derin saban izleri bırakmamaktaydı. Toprağın tahta sabanla yüzeysel sürülmesi, nemin devam etmesini ve özellikle kış ekimi için elverişli üretim ortamının yaratılmasını sağladığı gibi bazı toprak koşullarında olumsuz özellik olarak da karşımıza çıkmaktaydı. Ayrıca bu tarımsal alet tohumların ekilmesinde diğer tohum ekme aletlerine göre en iyi alettir.

Rusya'da tarımsal topraklarda kullanılan tohum seçimi de iklim koşullarından nasibini almıştır. Rusya'da tahıl yetiştirilen tarımsal topraklarda Batı Avrupa'dan gelen çavdar ve buğday tohumları kullanılmaya çalışılmış ancak bu tohumlar yerli çavdar ve buğday tohumları gibi soğuk havaya adapte olamamış ve her zaman beklenenden daha az ürün elde edilmiştir. Dolayısıyla modern tohum kullanma çabası içinde olan Rusya, yine olumsuz iklim koşullarının etkisi altında kalarak tarımda geri kalmış teknolojiye kurtulamamıştır.

1861 yılından sonra Rusya'da en yaygın sistem haline gelen üçlü tarla rotasyonu ve özellikle toprağın bir kısmının nadasa bırakılması işlemi geri ve irrasyonel olarak nitelendirilmiştir. Bununla beraber toprağın verimi için en önemli faktör olan su ihtiyacının toprağın nadasa bırakılmasıyla karşılandığı da bir gerçektir. Tarımsal topraklar bir yıl boyunca nadasa bırakıldığında topraktaki nem miktarı ve toprağın verimliliği büyük ölçüde artmaktadır. Fakat tarımsal toprakların bir yıldan fazla bir süre için nadasa bırakılması, toprağın nemini ve verimini kaybetmesine neden olmaktadır. Ayrıca gübrelemenin yetersiz olduğu Rus tarım topraklarında yaşanan verim düşüklüğü, aşırı gübre kullanımının toprağın nemini azaltması sonucunda da ortaya çıkmaktadır.

Serflere tanınan özgürleşmenin kişisel bir statü yerine sadece köy komüne bağlı olarak tanınmasının Azatlık Yasası'nı çıkararak merkezi yönetim açısından iki temel nedeni olduğu söylenebilir. Merkezi yönetim bir yandan serflikten çıkarılan Rus köylüsünün kendi başlarına 1861 öncesinin Rus tarımına egemen olan toprak sahibi

sınıfının yerine geçebilecek bir durumda görmüyordu. Bu nedenle merkezi yönetimin köy komününü eski toprak sahibi sınıfına bir ikame olarak yorumladığı söylenebilir.¹³⁰ Diğer yandan Azatlık Yasası'nı hazırlayanlar serflikten kurtulan Rus köylüsünün kendi başına kuracağı işletmesinin ekonomik verimliliğe ulaşamayacağına inanmaktaydılar. Çünkü köy komünü içindeki dayanışma ve etkin konumdaki köylülerin diğer köylüleri de harekete geçirebileceği gerçeği, onun özgürlüğünü kazanan Rus köylüsünün kendi başına kuracağı tarım işletmesine göre daha yüksek verim yaratacağı düşünülmekteydi. Üstelik köy komünü kurtarma ödemelerinin yapılmasında bir mali dayanışma da sağlamaktaydı. Ancak daha sonraki gelişmeler, köy komünlerinin yasayı çıkaranların düşüncesi paralelinde istikrarlı yapılarını koruyamamasını ve komün içinde bazı köylülerin fakir köylülerin topraklarını kiralayarak yada satın alarak ele geçirmeleri sonucunu getirdi. Bu ise 1861 Yasası'nın bir anlamda beklenmeyen sonucunu doğurmuştur. Bu sonuç, belki 1861'in hemen ardından değil ama daha sonraki on yıllar içinde kırsal kesimden şehirlere potansiyel sanayi proleteryası olarak köylülerin göçünü yaratmış ve tarımda da kapitalist işletmelerin doğmasının önünü açmıştır. Ailesini bir hasat döneminden öteki hasat dönemine kadar geçindirmeye yetmeyecek ölçüde küçük toprak parçasına sahip olan ve her türlü çalışma aracından yoksun bırakılan köylü, çoğu kez aileleriyle yada tek başına toprağı bırakarak mevsimlik veya sürekli işçi olarak kentlere göç etmek zorunda kalmıştır.¹³¹ Aynı şekilde Lyashchenko'ya göre, 1861 Azatlık Yasası hem endüstriyel mallar için tüketici kitlesi yaratmış hem de köylünün ücretli işgücüne dönüşümünü kolaylaştırmıştır.¹³² Ayrıca yurtiçi pasaport verileri ile endüstriyel işgücü istatistikleri, komünün işgücü mobilitesi üzerinde yarattığı sınırlamalara rağmen Rus köylüsünün tarım ve sanayi sektörü arasında serbestçe hareket ettiğini göstermektedir. Sonuç olarak, 1861 Azatlık Yasası tarımda ücretli ve bağımsız çalışan köylü sayısını arttırmış endüstri içinse bir yedek sanayi ordusu potansiyeli yaratmıştır. Nitekim sanayi işgücünde 1850'de 501.609 olan sayı 1861

¹³⁰ H. C. Encausse, **Tamamlanmamış Rusya**, Çev. Reşat Uzmen, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2003, s. 152

¹³¹ Karl Marx ve Frederich Engels, **Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri**, Çev. Mihri Belli, Ankara: Sol Yayınları, 1995, s. 295

¹³² Clive Trebilcock, **The Industrialization of the Continental Powers 1780-1914**, NewYork: Addison Wesley Longman, 1998, s. 212

Azatlık Yasası'ndan sonra 1865'te 706.000'lere ulaşmıştır.¹³³ Böylece Rusya'da hem tarımsal alanda kapitalizmin ortaya çıkmasını hem de sanayi ve ticari kapitalizmin oluşmasını kolaylaştırmıştır.¹³⁴

3.3. DIŞ TİCARET POLİTİKALARI

Rusya'da 1857 ve 1868 yıllarında alınan liberal gümrük önlemleriyle düşük gümrük tarifeleri dönemi yaşanmıştır. Bu dönemde ülkenin ihraç ettiği tarımsal mal miktarı artarken ithalat miktarının da düşük gümrük tarifelerinin etkisiyle artması, ülkenin 1860 ve 1870'li yıllar boyunca dış ticaret açığı vermesine neden olmuştur. Ancak liberal gümrük önlemlerinin bazı endüstrilerin gelişmesi üzerindeki olumlu etkisini inkar etmek mümkün değildir. Örneğin, demiryolları yapımı için gerekli olan ray ve lokomotif ihtiyacının büyük bölümünü yerli endüstriden temin edemeyen Rusya, demiryollarını bu malları ucuza ithal ederek kurmuştur. 1866-1875 yılları arasında lokomotif dışalımını yaklaşık 1 milyar rublenin üzerine çıkarmıştır.¹³⁵ Ayrıca düşük gümrük vergileri maden kömürü ithalatını arttırmış, St.Petersburg'da bulunan endüstri kuruluşları maden kömürünü Ukrayna'dan getirmek yerine daha ucuz olduğu için İngiltere'den satın almayı yeğlemiştir. Liberal gümrük önlemleri, dış ülkelerden sağlanan işlenmemiş pamuk ve makineye dayanan pamuklu dokuma endüstrisi gibi limanlara kolaylıkla ulaşılabilen yerlerdeki hafif endüstrilerin gelişmesini sağlamıştır. Buna karşılık liberal gümrük tarifelerinin bir sonucu olarak Rus ağır sanayi, yabancı ülkelerin sermaye mallarıyla rekabet edememiştir. Devletin yerli ve yabancı girişimcilere ayrıcalıklar ve sübvansiyonlar tanımasına ve 1876'da inşa edilen demiryollarında kullanılan rayların yarısının yerli endüstrilerden sağlanması zorunluluğu getirilmesine rağmen 1880'li yıllara kadar Rusya'da ağır sanayinin gelişimi önünde düşük gümrük tarifeleri önemli engel olmuştur.

Rusya'da 1877 yılına kadar süren düşük gümrük vergileri bu yılda üçte bir oranında arttırılmıştır. Ancak tüketim malları üzerine konulan gümrük tarifelerinin

¹³³ Kuyucuklu, s. 181

¹³⁴ Henri See, *Modern Kapitalizmin Doğuşu*, Çev. Turgut Erim, İstanbul: Turan Veşriyat Yurdu Yayını, 1970, s. 159

¹³⁵ Falkus, s. 75

devlet tarafından arttırılmasına rağmen hammadde ve yarı mamul malların gümrüksüz veya düşük gümrük tarifeleriyle vergilendirilmesi devam etmiştir. Tarifeler 1885 ve 1890'da çıkarılan yasalarla sürekli arttırılmış ve maliye bakanı Vişnegradski'nin 1891 yılında çıkardığı kanunla en yüksek düzeyine ulaşmıştır. Tablo 3.14, Rusya'da ortalama gümrük tarifesi oranlarının yüksekliğini Batı Avrupa ülkeleri ile karşılaştırarak yansıtmaktadır. Rusya'nın ortalama gümrük tarifesi oranı %38 olmakla birlikte Batı Avrupa ülkeleri içinde Rusya sahip olduğu bu oranla ikinci sırada yer almaktadır.

Tablo 3.14: Avrupa'da Ortalama Gümrük Tarifesi Oranları

<i>Ülkeler</i>	<i>%</i>	<i>Ülkeler</i>	<i>%</i>
<i>Birleşik Krallık</i>	0	<i>Avusturya-Macaristan, İtalya</i>	18
<i>Hollanda</i>	4	<i>Fransa, İsveç</i>	20
<i>İsviçre, Belçika</i>	9	<i>Rusya</i>	38
<i>Almanya</i>	13	<i>İspanya</i>	41
<i>Danimarka</i>	14	<i>A.B.D</i>	30

Kaynak: Eric Hobsbown, *İmparatorluk Çağı 1875-1914*, Çev. Vedat Aslan, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1999, s. 49

Rusya'da tarife gelirleriyle ithal edilen malların değeri arasındaki oran Tablo 3.15'te gösterilmiştir. Gümrük vergileri gelirlerinin toplam ithalata oranı 1869-1876 yılları arasında ortalama %12,8 iken, 1885-1890 yılları arası için bu oran %28,3'e ve 1890'lı yıllarda ise %33'e yükselmiştir.¹³⁶ 1890'lar için geçerli olan %33.0 oranı, 1891 tarifelerinin hem bazı antlaşmalar (1894 Alman-Rus anlaşması) için azaltıldığını hem de tarımsal makineler için tamamıyla ortadan kaldırıldığını yansıtmaktadır. Ancak buna rağmen bu oran, mevcut dönem için dünyadaki en yüksek orandır. 1891 yılında uygulanmaya başlayan yüksek gümrük tarifeleri Avrupa'da uygulanan çoğu gümrük tarifelerinden daha yüksek koruma gücüne sahipti.

¹³⁶ Falkus, s. 76

Tablo 3.15: İthalat Değeri Yüzdesi Olarak Tarife Gelirleri

<i>Dönem</i>	<i>Oran (%)</i>
<i>1869-1876</i>	12.8
<i>1885-1890</i>	28.3
<i>1891-1900</i>	33.0

Kaynak: Alexander Gerschenkron, "The Rate of Growth in Russia: The Rate of Industrial Growth in Russia, since 1885", *The Journal of Economic History*, V. 7, Supplement: Economic Growth: A Symposium, (1947), s. 147

Ayrıca sanayi girdileri ve sanayi mallarındaki 1868 tarifesine göre 1891 tarifesinde ortaya çıkan belirgin artışlar aşağıdaki Tablo 3.16'dan izlenebilir. Örneğin, demiryolu sanayinde önemli aramalı olan çelikteki tarife 1868'de ancak pud başına altın kopek olarak 50'lere ulaşırken bu oran 1891 tarifesinde 150'ye kadar ulaşmaktaydı. Aynı şekilde lokomotifte uygulanan gümrük tarifesi 1868'de 30 iken 1891 tarifelerinde 170'e çıkararak çok önemli bir artış göstermişti.

**Tablo 3.16: 1868 Yılı ile 1891 Yılı Gümrük Vergileri Düzeylerinin Karşılaştırılması
(pud başına altın kopek olarak)**

<i>Mallar</i>	<i>1868 tarifeleri</i>	<i>1891 tarifeleri</i>
<i>Kömür</i>	Gümrüksüz (serbest)	2-3
<i>Demir cevheri</i>	Gümrüksüz	10,5
<i>Pik demir</i>	5	45-52,5
<i>Dökme demir</i>	50-250	112,5-255
<i>Çelik</i>	20-50	90-150
<i>Ray</i>	20	90
<i>Endüstri makineleri</i>	30	250
<i>Buharlı makineler</i>	75	300
<i>Lokomotifler</i>	30	170
<i>Tarım makineleri</i>	Gümrüksüz	70-140
<i>İşlenmemiş pamuk</i>	Gümrüksüz	120-135
<i>Bükülmüş pamuk ipliği</i>	325	420-540
<i>Pamuklular</i>	28-110	32-135

Kaynak: M. E. Falkus, *Rusya'nın Endüstrileşmesi 1700-1914*, Çev. Alaeddin Şenel, Ankara: V Yayınları, 1986, s. 77

Rusya'da yüksek gümrük tarifelerinin korumacılığı demir ve kömür madenciliğinin, metalurji, petrol üretimi ve makine yapımı gibi endüstrilerin hızla gelişmesini sağlamıştır. 1870 yılında Donetz bölgesinde 2,6 milyon pud kömür üretimi yapılırken 1890'da koruyucu gümrük tarifelerinin etkisiyle 146,8 milyon pud'a yükselmiştir.¹³⁷ Ayrıca 1878 yılına dek petrol ithalatçısı konumunda olan Rusya gümrük korumacılığıyla yurtiçi pazarın tamamını ele geçirmiştir. Petrol üretimi 1885-1889 yılları arasında 153,4 milyon pud iken, 1890-1894 yılları arasında 281,8 ve 1895-1899 yılları arasında 456,9 milyon pud'a yükselmiş, buna karşılık petrol ithalatı giderek azalmıştır.¹³⁸

Rus hükümeti tarafından izlenen gümrük tarifesi politikaları hem koruma amaçlı hem de devlet gelirlerini arttırmaya yönelikti. Aynı zamanda Witte döneminde tarifeler yüksek tutularak ödemeler bilançosu fazlası oluşturulmaya çalışılmış böylece altın rezervi birikimi olanaklı kılınmıştır. Özellikle ithal edilen kahve, tütün, tuz, alkollü içecekler ve çay gibi gıda maddeleri tarifelerin gelir sağlayıcı özelliğini açıkça yansıtmaktadır. Rusya'da 1881'de gıda maddeleri ithalatı toplam ithalatın %30,3'ünü oluştururken 1897-1900 yılları arasında bu oran %69,4'e yükselmiştir.¹³⁹ Bunun dışında yarı mamul mal ve sermaye malı üzerine konulan tarifeler giderek artmış ve özellikle pamuk ipliği, yünlü kumaş ve maden ürünleri için artan tarifeler maliyetleri yükseltmiştir. Bu arada ülkede genellikle iç fiyatlar yabancı ürün fiyatlarından daha yüksek olduğu için devletin sermaye malı üreten firmalarla yaptığı arz sözleşmeleri gizli bir sübvansiyon özelliği taşımış ve bazı sermaye malları üzerine tarifeler koyularak yurt içi sermaye malı üretimi de devlet tarafından desteklenmeye çalışılmıştır. Örneğin, devlet yerli ray üreticilerine İngiliz firmalarının istediği fiyatın iki katından fazlasını ödüyordu.¹⁴⁰ Tarifelerle korunan endüstrilerde istihdam artışı sağlanmıştır.

Rusya'da izlenen koruyucu gümrük tarifeleri demir ve kömür madenciliği, metalurji, petrol üretimi ve makine yapımı gibi endüstrilerin hızla gelişmesini sağlamıştır. Dolayısıyla 1880'li yıllardan itibaren ağır endüstrinin temelleri atılmış ve

¹³⁷ Falkus, s. 78

¹³⁸ Falkus, s. 79

¹³⁹ Kahan, s. 470

¹⁴⁰ Weiss ve Hobson, s. 128

1890'lı yıllarda tarifelerin koruyuculuğunun şiddetinin artırılmasıyla ağır endüstri daha da gelişmiştir.

Rusya'da maliye bakanı Witte döneminde hükümet ithal ikameci politikalar izleyerek endüstrileri doğrudan desteklemiştir. Ayrıca yüksek koruyucu gümrük tarifeleriyle desteklenmeye çalışılan yerli endüstriler de gelişmeler görülmüş ancak 1890'lı yıllar boyunca da ülkenin ithalat miktarındaki artış devam etmiştir. Tablo 3.17'de görüldüğü gibi, Rusya'nın uyguladığı gümrük tarifeleri ve tarım ürünlerinde dışsatımı arttıran önlemleri sayesinde 1880'li yıllardan itibaren lehte dış ticaret dengesi ortaya çıkmıştır. Rusya'da dış ticaret dengesinin lehte olmasıyla birlikte oluşan dış ticaret kazançları, dış borçları da karşılayabilecek kadar artmış böylece dış ticaret kazançları yurt içi sermaye piyasalarının da gelişmesini sağlamıştır. Yabancı borçların ödenmesinde dış ticaret önemli bir kazanç iken, ihracatın ithalatı aşması bu kazancın ortaya çıkması için gerekli koşuldur. Fakat Rusya'da 1890'lı yıllarda ödemeler bilançosunun açık vermesinin en önemli nedeni dış borçlanmanın artışıdır. 1904-1909 yılları arasında Rusya'nın dış ticarettten elde ettiği kazançlar 270,000,000 ruble iken dışarıya yapılan ödemeler 400,000,000 rubledir. Aynı şekilde 1909-1913 yılları arasında dış ticaret kazançları 362,000,000 ruble iken dışarıya yapılan ödemeler yaklaşık 440,000,000 rubledir.¹⁴¹ Bu mevcut açık Rusya'yı eski borçlarını ödemek için sürekli dışardan ödünç almaya zorlanmıştır.

Tablo 3.17: 1861-1913 Yılları Arasında Rusya'nın Dış Ticareti
(milyon ruble olarak)

<i>Yıllar</i>	<i>Dışsatımlar</i>	<i>Dış alımlar</i>	<i>Ticaret Dengesi</i>
<i>1861-1870</i>	222,7	225,9	-3,2
<i>1871-1880</i>	454,8	488,2	-33,4
<i>1881-1890</i>	622,2	471,8	+150,4
<i>1891-1900</i>	659,8	535,4	+124,4
<i>1901-1910</i>	1.073,1	887,4	+185,7

Kaynak: M. E. Falkus, **Rusya'nın Endüstrileşmesi 1700-1914**, Çev. Alaeddin Şenel, Ankara: V Yayınları, 1986, s.83

¹⁴¹ John P. Sontag, "Tsarist Debts and Tsarist Foreign Policy", *Slavic Review*, V. 27, No. 4, (December 1968), s. 535

Batı Avrupa'da satın alma gücünün artması, sanayileşme hareketi ve Rusya'da hızlanan demiryolu yapımı, tarım ürünleri ihracatının artışında önemli rol oynamıştır. 1860-1913 dönemi boyunca Rusya'nın toplam ihracatının %75'ini tarımsal ürünler oluşturmuştur.¹⁴² Tablo 3.18'de görüldüğü gibi, 1861-1870'lerden sonra tarımsal dışsattım giderek artmıştır. Ayrıca 1914 yılında Rus ihracatının yarısını tahıl ve diğer tarımsal ürünler oluştururken, toplam ihracatın yaklaşık %36'sını da mamul ve hammadde oluşturmuştur.¹⁴³

Tablo 3.18: Rusya'nın Çeşitli Yıllarda Tarımsal Mal Dışsattımı

<i>Yıllar</i>	<i>Dışsattım Miktarı</i>	
	<i>Milyon pud</i>	<i>Ton</i>
<i>1831-1840</i>	22.7	370.010
<i>1841-1850</i>	42.5	692.750
<i>1851-1860</i>	65.7	1.070.910
<i>1861-1870</i>	110.2	1.796.260
<i>1871-1880</i>	243.2	3.964.160
<i>1881-1890</i>	362.1	5.902.230
<i>1891-1900</i>	442.7	7.216.010
<i>1901-1905</i>	608.9	9.925.070
<i>1906-1910</i>	615.3	10.029.390
<i>1911-1913</i>	675.5	11.010.650

Kaynak: Maurice Dobb, 1917'den Bu Yana Sovyet Ekonomisinin Gelişimi, Çev. Metin Aktan, İstanbul, 1968, s. 46

Rusya'nın toplam ihracatı içinde tarımsal ürünlerin payının göreceli ağırlığı 1913 yılına kadar devam ederken, ülkenin hammadde ve yarı mamul mallar ile sanayi malları ihracatı da giderek artmıştır. Rusya'da 1894-1898 yılları arasında hammadde ve yarı mamul malların toplam ihracat içindeki payı %34.9 iken 1913 yılında bu oran %36.9'a yükselmiştir. Aynı zamanda sanayi mallarının toplam ihracat içindeki payı da 1894-

¹⁴² Baykov, s. 144

¹⁴³ Maurice Dobb, 1917'den Bu Yana Sovyet Ekonomisinin Gelişimi, Çev. Metin Aktan, İstanbul, 1968, s. 46

1898 yılları arasında %3.5 iken bu oran da 1913 yılında %5.6'ya yükselmiştir. Tarımsal ürünlerin toplam ihracat içindeki payı ise 1894-1898 yılları arasında %59.5 iken 1913 yılında %55.2'ye düşmüştür.¹⁴⁴ Ancak ülkenin dışsattımın da tarımsal ürünlerin görelî ağırlığı 1913 yılında da devam etmektedir.

Özellikle 1891 yılından itibaren uygulanan yüksek gümrük tarifeleri, koruyucu özelliğiyle Rusya'da ağır sanayinin temellerinin atılmasında önemli rol oynamıştır. Bu dönemde ithal ikamesi Rusya'nın endüstrileşmesinde önemli role sahip olmuştur. Rus hükümeti, 1880'ler ve 1891'de yüksek gümrük tarifelerine başvuruncaya dek Rusya artan dış ticaret açıklarıyla ve dış borçların geri ödenmesinde güçlüklerle karşılaşmaktaydı. Örneğin, ülkenin ihracat tutarı, 1891'de resmi gider kalemlerinin %28'ini oluşturan borçlarını karşılamada yetersiz kalmaktaydı ve 1891 tarifeleriyle ithalatın düşmesi sağlanarak 1891 sonrasında lehte bir ticaret dengesinin ortaya çıkması mümkün olabilmıştır.¹⁴⁵

3.4. DEVLET POLİTİKALARI

Rusya'da 19. yüzyılda endüstriyel gelişme için; yurt içi taşımacılık ağının geliştirilmesi, rublenin stabilizasyonunun sağlanması, ihracat fazlası vermesi ve yeni endüstrilerin kurulması için devletin teşvikler sağlaması ve emekleme döneminde olan endüstrilerin korunması gerekmektedir. 1880'li yıllardan itibaren Rus hükümeti, bu hedefleri içeren politikalar izlemiştir. Rusya'da izlenen devlet politikalarında bazı eksiklikler olmakla beraber bu eksiklikler giderilseydi Rusya'da endüstrileşme süreci daha hızlı adımlarla ilerleyecek ve Rus toplumu üzerinde zorunlu tasarruflarla oluşturulan endüstrileşme maliyeti daha düşük olacaktı.

Rusya'da endüstrileşmenin altında yatan engelleyici faktörlerden biri, tarımda yaşanamayan dönüşüm ve modernleşmedir. 1861 Azatlık Yasası'na rağmen Rus tarımı geleneksel özelliklerini korumaya devam etmiş ve devletin izlediği tarım politikaları endüstrileşmeyi destekleyecek boyutta radikal ve yapısal politikalar olamamıştır. Devletin zayıf nüfuz etme gücü, hem 1861 Azatlık Yasası'nın tam bir özgürleşmeyi

¹⁴⁴ Trebilcock, s.251

¹⁴⁵ <http://encyclopedia.thefreedictionary.com/Russian%20Economic%20Development%20in%20the%2019th%20century>, (10.06.2004)

sağlayamamasına hem de kollektif bir vergi toplama sisteminin devam etmesine neden olmuştu. Hükümetin izlediği mali politikalar köylünün gelirlerini baskı altında tuttuğundan Rus köylüleri, tarımsal topraklarda verimliliği arttıran yeni teknikler benimseyememişlerdir. Ancak Rus hükümetinin 1907-1913 yılları arasında tarım sektöründe büyük yatırımlar yaptığı görülmüştür. Örneğin, önemli tahıl limanlarında dok ve liman geliştirme faaliyetleri hızlandırılmış, aynı zamanda ülkenin çeşitli yerlerinde tahıl siloları bizzat devlet tarafından yapılmıştır.

Köylülerin özgürleşmesi, merkezi devletin mali gücünü artırması ve asker bulma kolaylığını sağlamak için Rus hükümetinin uygulamaya koyduğu 1861 Azatlık Yasası yoğun olmamakla birlikte proleterya sınıfının doğmasına yardımcı olmuştur. Ayrıca, her ne kadar devletin vergileme politikaları köylüler üzerinde ağır yük oluşturuyorsa da nakit paraya olan ihtiyaç köylülerin ürünlerini pazarlamalarına, kırsal bölgeler ve şehirler arasında önemli bir hareketliliğin oluşmasına ve köylülerin bir kısmının endüstri sektöründe istihdam edilmelerine yol açmıştır.

Tablo 3.19: Kişi Başına Düşen Vergi Miktarı (ruble)

<i>Yıllar</i>	<i>Toplam vergiler</i>	<i>Tüketim vergileri</i>
<i>1885</i>	6.41	2.43
<i>1890</i>	7.12	2.83
<i>1895</i>	8.15	3.29
<i>1900</i>	8.83	4.10
<i>1905</i>	9.53	5.59
<i>1910</i>	11.79	6.69
<i>1913</i>	11.43	7.34

Kaynak: Arcadius Kahan, "Government Policies and the Industrialization of Russia", *The Journal of Economic History*, V. 27, No. 4, (December 1967), s. 462

Devlet politikaları, 19.yüzyıl boyunca tüketimin artmasını veya kişisel tasarrufların birikmesini sağlayan önlemler almak yerine mali gelirlerini artırma çabası içine girmiştir. Bununla birlikte Rus hükümeti zorla tasarruf stratejisiyle düşük gelirli sınıflardan topladığı geliri aktif bir biçimde yatırımlarda kullanmıştır. Ancak artan vergiler kimi zaman endüstriyel mallara olan yurt içi talebin azalmasına ve dolayısıyla

üretimde de azalmaların meydana gelmesine neden olmuştur. Yukarıda Tablo 3.19’da görüldüğü gibi, Rusya’da 1880’li yıllardan itibaren kişi başına düşen vergi yükümlülüğü giderek artmakta ve düşük gelir grupları üzerinde giderek ağırlaşan bu yükün kaynağı daha çok tüketim vergileri olarak karşımıza çıkmaktadır. 1883-1892 yılları arasında nüfus sadece %16 artarken vergi yükü %29, 1893-1902 yılları arasında ise nüfus %13 artarken vergi yükü %49 artmıştır.¹⁴⁶

Tablo 3.20; devlete ödenen vergilerin miktarını gösterirken aynı zamanda devletin vergileme büyüklüğünü ve zaman içinde değişimini kestirmek için önemli bir girişimdir. Vergi yükünden dolayı meydana gelen nüfusun satın alma gücü üzerindeki kısıtlama tamamlanmış mallara olan önemli talep artışlarını ve endüstriyel gelişimi teşvik eden hizmet çeşitlerini zaman zaman kesintiye uğratmış, ağır vergilerin konulması iç piyasayı yavaşlatmıştır.

Tablo 3.20: Devlet Bütçesine Ödenen Kişi Başına Vergi Miktarı (ruble)

<i>Yıllar</i>	<i>Kişi başına düşen vergi miktarı</i>	<i>Yıllar</i>	<i>Kişi başına düşen vergi miktarı</i>
1881	6.05	1895	8.15
1885	6.41	1896	7.95
1886	6.44	1897	8.18
1887	6.74	1898	8.40
1888	6.99	1899	8.87
1889	7.09	1900	8.83
1890	7.12	1905	9.53
1891	6.53	—	—
1892	6.99	1910	11.79
1893	7.44	1913	11.43
1894	7.93		

Kaynak: Arcadius Kahan, “Government Policies and the Industrialization of Russia”, *The Journal of Economic History*, V. 27, No. 4, (December 1967), s. 462

¹⁴⁶ Von Laue, 1953, s. 435

Tablo 3.21’de görüldüğü gibi, Rusya’da endüstriyel çıktının brüt değeriyle vergi miktarı karşılaştırıldığında nicel açıdan ilginç bir durum karşımıza çıkmaktadır. 1885 yılından itibaren bu oranda azalmalar yaratan mali politikalar, talepte aşırı azalmalara yol açmamıştır. İzlenen zorunlu tasarruf politikasında endüstrinin gelişmesinin uzun dönem gereksinimlerinden çok, devletin kısa dönemli mali ihtiyaçları ağır basmıştır. Dolayısıyla tüketici gelirlerinin vergilendirilmesi, Rusya’da endüstrileşmenin kendiliğinden gelişme modelini kısmen engellemiş ve devletin girişimci ve teşvik unsuru olarak endüstrileşme sürecinde aktif rol oynamasına neden olmuştur. Örneğin devlet, Rus Endüstriyel Topluluğu’nun 1880 yılında tuzun üzerindeki tüketim vergisinin kaldırılması önerisini kabul etmemiştir. Ancak yine de Rusya’da, vergilerin iki önemli işlevini reddetmek mümkün değildir. Birincisi, devlet gelirleri artmış, ikincisi ise vergi yükü köylüleri daha çok tahıl ihracatı yapmaya özendirmiştir. Aynı zamanda tarımsal ürünler ile endüstriyel ürünler arasındaki ticaret hadleri %25 yükselirken 1905’e kadar da çeşitli kırsal kooperatifler kurulmuştur.¹⁴⁷

Tablo 3.21: Gayri Safi Endüstriyel Üretimin Yüzdesi Olarak Vergiler

<i>Yıllar</i>	<i>Oran</i>
1885	51.3
1890	46.2
1900	27.3
1905	29.2
1910	34.4
1913	25.5

Kaynak: Arcadius Kahan, “Government Policies and the Industrialization of Russia”, *The Journal of Economic History*, V. 27, No. 4, (December 1967), s. 463

Rusya’da devletin izlediği mali politikalar tartışılırken, devletin zorla tasarrufla topladığı mali gelirleri nasıl harcadığı önemli bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Rus hükümeti elde ettiği zoraki tasarrufları, endüstriyel yatırımları finanse etmek amacıyla kullanmak yerine daha çok demiryolları yapımında kullanmıştır. Endüstrileşme amacı için girişimcilere doğrudan verilen sübvansiyonlar, 19. yüzyılın

¹⁴⁷ Gerschenkron, *The Journal of Economic History*, s. 154

sonunda ekonomik gelişme için yapılan toplam harcamalar içinde çok az bir öneme sahip olmuştur. Rus hükümetinin endüstriyel mallara olan talebi arttırmak için yaptığı dolaylı teşvikler ise düzensiz ve eşit olmayan biçimde dağılmıştır. Ayrıca bu düzensizlik endüstrinin kritik dallarında zaman zaman bekleyişleri olumsuz etkilemiş ancak bu düzensizliğe rağmen endüstri sermayesi ve çıktısının büyümesi istikrarsızda olsa devam etmiştir.

Rusya'nın bütçe harcama kalemlerinin çok az bir kısmı endüstrileşme amaçlı harcanmıştır. 1887 devlet bütçesinde ekonomi ile ilgili bakanlıklara yapılan devlet harcamaları toplam harcamaların %52.5'ini ve 1888 devlet bütçesinde ise harcamalar toplam harcamaların %52.2'sini teşkil etmekteydi. Ancak ekonomi ile ilgili bakanlıklara yapılan harcamaların çoğu doğrudan yönetim giderleri, başka bir deyişle cari harcamalardır. Tablo 3.22; 1903 yılının devlet bütçesi harcamalarının resmi dağılımını farklı harcama kategorilerini dikkate alarak yansıtmaktadır. Aslında Rus demiryolu yapımı genellikle iç ve dış borçlanmayla finanse edildiğinden dolayı devlet borçları ve faiz ödemelerinin bütçedeki harcama kalemleri içinde oranı yüksektir. 1892-1912 yılları arasında bütçe harcama kalemlerinden ekonomik ve kültürel harcamalar toplamı 691.7 milyon ruble iken bu kategorideki harcamaların 565.2 milyon ruble kadarı doğrudan kıtlık yardımı olarak yapılmıştır.¹⁴⁸ Tablo 3.22'de görüldüğü gibi, harcama kategorileri içinde sadece % 16.4'lük bir paya sahip olan ve bu oranın da büyük kısmı kıtlık yardımlarına giden ekonomik ve kültürel harcamalar endüstrileşme açısından sadece dolaylı bir katkı yaparak, çok verimli olamamıştır. Dolayısıyla devletin manüfaktürler ile madencilik için yaptığı harcamalar hiçbir zaman kıtlık harcamaları tutarına yaklaşamamıştır.

311

¹⁴⁸ Kahan, s. 466

Tablo 3.22: 1903 Devlet Bütçesi Harcamalarının Resmi Dağılımı

<i>Harcama kategorileri</i>	<i>Yüzde (%)</i>
Ekonomik ve kültürel harcamalar	16.4
Devlet borçları ve faiz ödemeleri	22.2
Milli savunma harcamaları	36.0
Yönetim harcamaları	25.3

Kaynak: Arcadius Kahan, "Government Policies and the Industrialization of Russia", *The Journal of Economic History*, V. 27, No. 4, (December 1967), s. 465

Ayrıca 1903 yılının devlet bütçesine bakıldığında, milli savunma harcamaları %36'lık bir payla bütçedeki harcama kalemleri içinde en yüksek orana sahiptir. 1913 yılına gelindiğinde ise bu pay %26.6'ya düşmüştür.¹⁴⁹ Tablo 3.23'de görüldüğü gibi, Rusya'da 1877 ve 1908 yıllarında yapılan askeri harcamalar ve bu harcamaların diğer harcamalara oranı öteki ülkelerle kıyaslandığında ülkenin bu kategorideki harcamalarının görece yüksekliliği açıkça ortaya çıkmaktadır. Rusya'da 1913 yılında ordu için 581.099.921 ruble ve donanma için 244.846.500 ruble, toplam olarak 825.946.421 ruble harcanmıştır.¹⁵⁰

¹⁴⁹ Trebilcock, s. 243

¹⁵⁰ N. Buharin, *Dünya Ekonomisi ve Emperyalizm*, Çev. Şehsuvar Barlas, İstanbul: Özgün Yayınları, 1975, s. 132

Tablo 3.23: Ülkelere Göre Askeri Harcamalarda Meydana Gelen Artışlar ve Bu Harcamaların Ulusal Bütçelerde Kapladığı

Paylar

Devletler	Yıllar	Adam başına askeri harcama	Kişi başına toplam ulusal harcama	Askeri harcamaların diğer harcamalara oranı	Yıllar	Kişi başına askeri harcama	Kişi başına toplam ulusal harcama	Askeri harcamaların diğer harcamalara oranı
İngiltere	1875		41,67	38,6	1907-08	26,42	54,83	48,6
Fransa	1875	15,23	52,71	29,0	1908	24,81	67,04	37,0
Avusturya-Macaristan	1873	5,92	22,05	26,8	1908	8,49	38,01	22,8
İtalya	1874	6,02	31,44	19,1	1907-08	9,53	33,24	28,7
Rusya	1877	5,24	15,14	34,6	1908	7,42	20,81	35,6
Japonya	1875	0,60	3,48	17,2	1908	4,53	18,08	25,1
Almanya	1881-82	9,43	33,07	28,5	1908	18,44	65,22	28,3
A.B.D	1875	10,02	29,89	33,5	1907-08	16,68	29,32	56,9

Kaynak: N. Buharin, *Dünya Ekonomisi ve Emperyalizm*, Çev. Şehsuvar Barlas, İstanbul: Özgün Yayınları, 1975, s. 133

Rusya'da tasarrufların büyük kısmı toprak sahiplerinin elinde toplanmış ve aksak işleyen para ve sermaye piyasaları ile banka sistemi karşısında köylüler sık sık devletin de desteklediği bir ödünç alma verme yöntemi olan toprak ipoteklerine başvurmuşlardır. Devletin, Soylular Bankası ve Köylü Toprak Bankası ile yakından ilgilenmesi toprak ipotekleri biçiminde ödünç alma verme sisteminin daha güvenli olmasını sağlamıştır. Ayrıca devletin iç borçlanma için çıkardığı borç senetleri de toprak ipotekler ile birlikte özel girişime ait endüstrinin çıkardığı hisse senetleriyle rekabet etmiş, dolayısıyla Rus sanayicilerinin yaşadığı sermaye kıtlığı pekişmiştir. Toplam 1.552 milyon ruble olan devlet iç borcunun 784 milyon ruble kadarı 1882- 1890 yılları arasında alınmış ve bu rakam toplamın %50.7'sini oluşturmuştur. Ancak 1891-1900 yılları arasında devlet 505 milyon ruble borç almış, bu dönemde devlet iç borç alım hızının bir önceki döneme göre azalması Rus sanayicilerinin daha rahat ödünç almalarını sağlamıştır.¹⁵¹ Böylece Tablo 3.24'te görüldüğü gibi, 1890'lı yılların ortasından itibaren devletin daha az yatırım fonu talep ederek yurtiçi sermaye piyasasından çekilmeye başlaması özel girişimcilerin ödünç alımının artmasına neden olmuştur.

¹⁵¹ Kahan, s. 468

Tablo 3.24: İç Yatırım Fonlarını Talep Edenlerin Sermaye Stoğunda Meydana Gelen Yıllık Değişmeler (milyon ruble)

<i>Yıllar</i>	<i>Toplam</i>	<i>Devletin iç borçlanması</i>	<i>İpotek sermayesi</i>	<i>Anonim şirketlerin sermaye payı</i>
1882	206	91	71	44
1883	62	-11	39	34
1884	96	13	41	42
1885	69	-12	47	34
1886	584	463	56	29
1887	217	91	104	22
1888	345	208	98	39
1889	68	-19	52	35
1890	-59	-37	-58	36
1891	319	-25	278	66
1892	-33	8	-75	34
1893	92	-20	77	35
1894	169	77	54	36
1895	289	131	82	76
1896	143	54	-40	129
1897	385	77	127	181
1898	359	50	161	148
1899	559	67	203	289
1900	625	84	220	321
1882-1900	4,459	1,537	1,292	1,630
<i>Toplam artışın % dağılımı</i>	100.0	29.0	34.5	36.5

Kaynak: Arcadius Kahan, "Government Policies and the Industrialization of Russia",

The Journal of Economic History, V. 27, No. 4, (December 1967), s. 469

Devletin uyguladığı tarife politikalarında ise ithal edilen yabancı mallar üzerine konulan yüksek vergi oranları, yerli üreticilere malların yurtiçi fiyatını yurtdışı fiyatı ile tarife toplamına eşit olacak bir fiyat düzeyine yükseltme olanağı vermiştir. Bu durum özellikle kömür, pik demir, çelik ve pamuk ipliği gibi endüstrileşme sürecinde nispi öneme sahip sermaye mallarının fiyatının yükselmesine ve tüketici refahının azalmasına

neden olmuştur. Ayrıca 19. yüzyılın sonunda Rus hükümetinin de izin verdiği demir ve çelik endüstrilerinde monopolcü eğilimler ortaya çıkmıştır. Tarife politikalarıyla birleşen monopolcü eğilimler, üreticileri yenilik yapmaya zorlayan ve maliyetleri arttıran rekabetten korumuştur.

Rusya'nın altın standardını kabul etmesi ve güçlü bir altın rezervine sahip olması borçların düzenlenmesinde ödeme gücünü garantilediğinden, devletin dış borçlanma kabiliyetini arttırmış ve özel yabancı yatırımların yurt içine akmasını sağlamıştır. Yabancı sermaye akışı devletin iç tasarruflara bağımlılığını azaltmış ve endüstriyel gelişme için gerekli özel fonların büyük ölçüde karşılanmasını sağlamıştır. Ancak yine de çok yüksek miktarda altın rezervlerinin elde tutulması, Rusya gibi sermaye açısından fakir bir ülkeyi yatırım fonlarından mahrum etmiştir. Dış borç alımının kolaylaşması için Rus hükümeti sıkı para politikasının neden olduğu olumsuz koşullara katlanmayı kabullenmiştir.

Rus hükümetinin mali çıkar ve talepleri doğrultusunda izlediği mali politikalar ile endüstrileşme politikaları zaman zaman çelişmiştir. Dolayısıyla devlet tarafından hem endüstri üzerindeki yapısal engellerin kaldırılması için olumlu müdahaleler yapılmış hem de devletin izlediği mali politikalar ve para politikaları endüstri üzerinde çeşitli zayıflatıcı etkiler yaratmıştır.

Rusya'da 1870'li yıllardan itibaren modern ekonomik gelişmeye adanan ve devletin ekonomik programına bağlı olmakla beraber endüstrinin gelişmesi amacıyla devlete idari ve ekonomik tedbirler öneren topluluklar kurulmuştur. St. Petersburg, Moskova ve Riga gibi eyaletlerde bölgesel ekonomik ihtiyaçları karşılamak ve devlete bu ihtiyaçlar doğrultusunda görüşlerini sunmak amacıyla kurulan topluluklar dışında, bilimsel yeniliklerin endüstri alanında yayılmasını sağlamak amaçlı kurulan topluluklarda bulunmaktadır. Ancak Rus endüstrisinin desteklenmesi ve teşvik edilmesini amaçlayan, çeşitli ticari, finansal politikalar ile ulaşım politikaları içeren ve bürokratlar, sanayiciler, tüccarlar, mühendislerden oluşan üyelere sahip Rus Endüstriyel Topluluğu, bu topluluklar içinde devlet politikaları üzerinde en büyük etkiye sahip olan

topluluktur. Çarın topluluğa destek olması ve topluluğa ilk Petersburg belediye başkanı Nikolai Pogrebov'un başkanlık etmesi devletin topluluğu desteklediğinin kanıtıdır.¹⁵²

Serbest ticaret teorisine karşı çıkan Rus Endüstriyel Topluluğu, yeni oluşan endüstrilerin korunması için ılımlı tarife politikalarının uygulanması gerektiğini haklı çıkarmaya çalışan Alman ekonomistler Friedrich List ve Wilhelm Roscher'in çalışmaları üzerine yoğunlaşmıştır. Topluluk, Avrupa rekabeti tarafından tehdit edildiğini hisseden Rus imalatçıların lehine tarife koruması ve diğer şekilde devlet yardımları için sürekli mücadele etmiştir. Rus Endüstriyel Topluluğu, 1869 yılında Kafkasya ile Hazar Denizi bölgesinden gümrüksüz geçen Avrupa kökenli bitmiş malların yasaklanmasını önermiş ve 1883 yılında bu öneri devlet tarafından uygulamaya konmuştur. Ayrıca 1870 yılında demir üzerine tarife konulmasını önermiş bu öneri 1880'lerin ortasında kabul edilmiştir. Ancak özellikle devletin mali gelirlerini azaltacağından topluluğun ham pamuk üzerindeki gümrük tarifelerinde indirimler yapılması önerisi reddedilmiştir. Rus Endüstriyel Topluluğu gelecekte taşımacılık sisteminin gelişmesi, kredi alımlarının kolaylaşması, fabrika yasalarında ve ticari yasalarda reformların yapılması, temel ve teknik eğitimin yayılması ve işçi sınıfının koşullarının iyileştirilmesi ile koruyucu önlemlere olan ihtiyacın azalacağını savunmaktadır. Ancak Rusya'da 1890'lı yıllarda hala yetersiz taşıma sisteminin varlığı, ücretlerin ve emek verimliliğinin düşük olması, devletin bireyler ve firmalara kimi zaman monopol gücü sağlayabilecek ayrıcalıklar tanıması, fabrika düzenlemelerinin eski olması ve yetersiz mesleki eğitim 1891 gümrük tarifeleri düzenlemesini gerektirmektedir. Rus Endüstriyel Topluluğu, rasyonel ekonomik gelişme için alınması gereken kararların devletin politikalarıyla desteklenmesini sağlamaya çalışmıştır.

Rus Endüstriyel Topluluğu'nun ülke ekonomisinde gelişme sağlanması için yaptığı önerilere karşı devlet çeşitli yanıt modelleri oluşturmuştur. 1869-1873 yılları arasında topluluğun 24 önerisi kabul edilirken 9'u reddedilmiş ve 18'i daha sonra tartışılmak üzere bırakılmıştır.¹⁵³

1869 yılında topluluğun Orta Asya'ya yeni ticaret yollarının yapılması önerisi devletten olumlu tepki almıştır. Çarlık ve imalatçılar Orta Asya'yı Rus üretimi için

¹⁵² Thomas C. Owen, "The Russian Industrial Society and Tsarist Economic Policy, 1867-1905", *The Journal of Economic History*, V. 45, No. 3, (September 1985), s. 594

¹⁵³ Owen, s. 597

pazar yapmaya ve yurtiçi ham pamuk lifi ihtiyacını karşılamak için kaynak oluşturmaya çalışmıştır. Ayrıca 1869'da Neva-Volga kanalının özel girişim tarafından değil devlet tarafından geliştirilmesi istenmiş ve 1890'larda gerçekleşmiştir. Ancak bazı ticaret limanlarının geliştirilmesi ve Akdeniz ile Baltık Denizi arasında su yolu için fizibilite raporu düzenlenmesi yüksek maliyet gerektirdiğinden bu öneriler devlet tarafından reddedilmiştir.

1883 ve 1890 yıllarında olmak üzere Rus Endüstriyel Topluluğu iki kez çalışanlar için kaza sigortasının oluşturulmasını önermiş ve bu öneri 1903 yılında devlet tarafından kabul edilmiştir. Ayrıca 1869'da 12 yaşından küçük çocukların fabrikalarda işçi olarak çalışmasının yasaklanması istenmiş ve 1882'de kanunlaşmıştır.

Rusya'nın özellikle 1890'lı yıllarda endüstride yaptığı atılımın en önemli nedenlerinden biri, devletin izlediği politikalarıdır. Ancak izlenen bu politikaların tarımın ihmal edilmesine yol açtığı ve izlenen zorunlu tasarruf politikasının kimi zaman köylüyü zor duruma soktuğu da bir gerçektir. Rusya'da endüstrinin yapısını daha çok devlet politikaları belirlemiş ve ağır sanayinin de giderek büyümesi izlenen hükümet politikalarıyla gerçekleşebilmiştir. Örneğin, 1887 yılında ağır endüstrinin hafif endüstriye oranı yaklaşık 30'a 70 iken bu oran 1900'de 46,5'e 53,5 olmuştur.¹⁵⁴ Rus maliye bakanları Reutern, Bunge, Vişnegradski ve Witte döneminde devlet zorunlu tasarruf yöntemiyle ve vergilerle mali durumunu güçlendirmek, rubleyi konvertibl yapmak ve böylece yabancı sermaye girişini sağlamak için benzer önlemler almış ve birbirine yakın politikalar izlemiştir. Rus hükümetlerinin izlediği politikalarda bu kararlı tutumu, Rusya'da güçlü bir endüstrileşmenin gerçekleşmesini sağlamıştır.

3.5. ALTIN STANDARDI VE PARA POLİTİKASI

1895'e kadar fazla olan askeri giderleri karşılamak üzere Rusya savaş dönemlerinde kağıt ruble basmak ve konvertibl ruble düşüncesini bir yana itmek zorunda kalmıştır. Bütçe açıkları, savaş maliyetleri ve savunma bakanlıklarına yapılan

¹⁵⁴ Falkus, s. 88

harcamaların %50 artması ile oluşmuştur.¹⁵⁵ Artan bütçe açıkları ve altın standardına geçiş hazırlıkları, Rusya'nın yeni yabancı borçlara başvurmasını zorunlu kılmıştır. 1885-1897 döneminde Rus hükümetinin toplam borçlarının %60'ı dış borçlardan oluşmuştur. Bu dönemde hükümetin toplam dış borcu 49 milyon ruble olmakla beraber bu borcun 33 milyon rublesi altın rezervi ve konvertibl ulusal para elde etmek için, geri kalan 16 milyon ruble ise demiryolu yapımı, devletin genel giderlerinin finanse edilmesi ve bütçe açıklarının kapatılmasında kullanılmıştır.¹⁵⁶ 1903 yılında ise Rusya'nın toplam dış borcu 3 milyar altın rubleye ulaşmış, böylece Rusya Avrupa'nın en borçlu ülkesi konumuna gelmiştir.¹⁵⁷ Rus devletinin gelirleri, özellikle tarımsal kesimden elde edilen gelirler kağıt para ile toplanırken, borçlarının büyük kısmının altın veya gümüş parayla ödenmesi Rus bütçesi üzerinde mali yük oluşturmuştur. Aynı zamanda rublenin stabil olmaması Rusya'nın dış ticaretini etkilemiş ve bu etki özellikle gümrük tarifelerinin yükseltilmesi yoluyla ithalatta kısıtlamalar yapılarak ve sübvansiyonlarla ihracatta artışlar sağlanarak azaltılmaya çalışılmıştır. Rusya'da 1877 yılından itibaren gümrük vergilerinin altın olarak toplanmasından dolayı kağıt rublenin değerinde meydana gelen herhangi bir artış ithalat vergilerinden elde edilen gelirlerin ve bu vergilerin koruyucu etkilerinin azalmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla rublenin dalgalanmalardan uzak stabil olması, Rusya'nın dünya ekonomik sisteminin bir parçası haline gelmesi, uluslararası siyasi arenada güçlü bir yer elde edebilmesi için reform şarttı.

Rublenin değeri 1880'li yıllarda, Rus ekonomik tarihinde görülen en düşük seviyeye inmiştir. 1879-1888 yılları arasında ruble değerinden %38 kaybetmiş ve belirsiz dalgalanmalarla karşı karşıya kalmıştı.¹⁵⁸ Maliye bakanı Vişnegradski rubleyi mevcut seviyede veya ona yakın bir seviyede sabitlemeyi amaçlamıştı. Bu nedenle Rusya'da altın rubleye dönüşümün gerçekleşmesi ve devletin altın rezervi toplaması gerektiğine inanıyordu. Rusya'da altın rezervlerinin artırılması için uygun ödemeler bilançosunun oluşturulması gerekmektedir. Artan ihracat miktarı karşısında azalan ithalat miktarı ve diğer dış giderler ülkeye altın girişini sağlayacak ve altın Hazine'ye

¹⁵⁵ Olga Crisp, "Russian Financial Policy and the Gold Standard at the End of the Nineteenth Century", *The Economic History Review*, V. 6, No. 2, (1953), s. 160

¹⁵⁶ Crisp, s. 161

¹⁵⁷ Mehmet Aslanoğlu, "II. Abdülhamid'in İktisadi ve Mali Politikalar Üzerindeki Etkisi, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı 63, (Mart 1999), s. 27

¹⁵⁸ D'Encausse, s. 181

yönlendirilecekti. 1887 ve 1888 yıllarında tarımsal üretimin aşırı artması, ABD'nin buğday ihracatında uluslararası pazarda önemini yitirmesi, uzak bölgelerden ihracatı teşvik etmek için demiryollarında farklı fiyat uygulanması ve köylülere ödenmemiş vergi borçlarını ödemeleri için devletin uyguladığı baskılar, Rus köylülerinin tahıl üretimlerini satmaya yönelterek ihracatı arttırmıştır. Aynı zamanda 1891 yılında tarifelerin arttırılmasıyla ithalat kısıtlanmaya ve devlet borcu artışı azaltılmaya çalışılmış; 1882-1886 yılları arasında dış ticaret fazlası 68 milyon ruble iken 1887-1891 yılları arasında 311.2 milyon rubleye yükselmiştir.¹⁵⁹ Üstelik Rus maliye bakanı Vişnegradski dış giderleri azaltmaya çalışırken Rus turistlerin yurtdışına çıkışını azaltmayı başaramamış, buna rağmen 311.2 milyon ruble olan ihracat fazlası ülkeye altın girişi sağlamak için yeterli miktarda olmuştur. Buna karşılık, Hazine'de ve bir merkez bankası konumundaki Gosbank'ta altın rezervleri biriktirilmiş ve Rus para piyasasında dolaşımına izin verilmemiştir. Hatta altın standardının kabul edilmesinden sonra Hazine büyük miktarda altını Gosbank'a transfer ederek, dolaşımdaki altın miktarının iyice azalmasına neden olmuştur. 1893 yılında altın rezervi 581 milyon altın rubleye ulaşmış ve bu artışın 281.5 milyon altın rublesi Vişnegradski döneminde elde edilmiştir.¹⁶⁰ Bu nedenle ticari aktivitelerde azalma yaşanmış ve özellikle 1891 kıtlığından etkilenen bölgelerde kağıt paraya olan ihtiyaç artmıştır.

1880'li ve 1890'lı yıllar boyunca Berlin borsasında önemli bir işlem parası olarak karşımıza çıkan ruble, bu borsada meydana gelen spekülasyonlardan dolayı sürekli dalgalanmış ve Rus hükümetinin bütün gayretlerine rağmen stabil olamamıştır. Rus maliye bakanı Witte döneminde de devletin bu doğrultudaki çabaları devam etmiş, Witte yurtiçi ve yurt dışı spekülatif işlemleri yasadışı kılarak ve Rus borsalarında sıkı kontroller yaparak rubledeki dalgalanmaları ortadan kaldırıp rubleyi stabil kılmaya çalışmıştır. Ayrıca Gosbank altın satmak ve satın almakla görevlendirilmiş ve böylece dalgalanmalardan rublenin daha az etkilenmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Bu dönemde alınan tedbirler rublenin yurtiçi spekülasyonunu engellemeyi başarmıştır.

1898 yılına gelindiğinde ise, Rusya'da devletin rubleyi stabil kılmak için altın rezervi toplaması amacı da devam etmiş ve bu dönemde altın rezerv miktarı 1548.45

¹⁵⁹ Crisp, s. 161

¹⁶⁰ Crisp, s. 164

milyon altın rubleye yükselmiş, bu artışın 676.95 milyon altın rublesi Witte döneminde elde edilmiştir. Altın rezervinde meydana gelen artışın 239.5 milyon altın rublesi yurtiçi üretimle ve 436.9 milyon altın rublesi dışardan krediler alınarak sağlanmıştır.¹⁶¹ Kahan, altın standardı döneminde Rusya'nın yıllık 443 milyon ruble altın rezerv fazlasına sahip olduğunu öne sürerek, bu rezerv miktarının aslında sanayinin gelişmesine yönlendirilmesi gerektiğini söylemiştir.¹⁶² Ancak Rusya'nın sahip olduğu altın rezervi fazlası diğer ülkelerle kıyaslandığında rezerv oranlarının birbirine yakın olduğu görülmüştür. Örneğin, Fransa'nın ve Rusya'nın altın rezerv oranları birbirine çok yakın iken, Finlandiya, İngiltere ve Belçika dışında kalan tüm ülkelerin rezerv oranlarıyla da Rusya'nın rezerv oranları arasında çok küçük farklılıklar vardır. Ayrıca altın standardını benimseyen ülkelerin aksine, Rusya'nın rezervleri içinde dövizin payı altına göre daha fazladır. Bu dönemde izlenen endüstrileşme politikası nedeniyle makine ve maden ürünleri ithalatı artmış, tarife oranları 1891 tarife oranlarına göre azalmış ve tahılın uluslararası fiyatının düşmesiyle ihracat değerinin azalması, dış ticaret dengesinde açıklara neden olmuştur. Bu nedenle elde edilen altın rezervleri, ihracat fazlası yoluyla değil dış kredi yoluyla sağlanmıştır.

Rusya'da 1900 yılından önce para sistemi oldukça ilkel ve mevduat toplayabilen sınırlı sayıda kurum bulunmaktaydı. 1864 yılında ilk ticari banka kurulmuş ve 1890 yılında bu bankalar ancak 30'a yükselebilmisti. Rusya'da kurulan bu ticari bankaların elinde bulunan toplam sermaye miktarı ise 174 milyon rubleydi. 1914 yılında ticari bankaların sayısı 50'ye yükselmiş ve ellerinde bulunan sermaye miktarı ise 906 milyon ruble olmuştur.¹⁶³ Rus halkı mevduat hesaplarını ve Hazine ise cari işlemlerini Gosbank, ticari bankalar, Rus-Çin Bankası, belediye bankaları ve ortak kredi toplulukları aracılığıyla yürütmekteydi. Aslında Hazine mevduatlarının tamamına yakını Gosbank'ta tutmakta, ticari veya diğer bankalardaki mevduatları genellikle çok düşük miktarlarda olmaktadır. Dolayısıyla Hazine Gosbank'ın büyüyen ve muazzam net alacaklısı, Gosbank ise Rusya'da mevduatlardan banka parası yaratabilen en önemli kurumu ve devletin sarrafi konumundaydı. Gosbank Rusya'da tek kağıt ruble basan, ticari bankalara reeskont yöntemiyle ve özel girişimcilere de doğrudan ödünç veren bir

¹⁶¹ Crisp, s. 169

¹⁶² Kahan, s. 475

¹⁶³ Ellison, s. 537

kuruludur. Ayrıca 1881’de belediye bankalarının mevduatları hemen hemen ticari bankaların mevduatlarına eşit olduğundan ve 1914’te ortak kredi toplulukları ve belediye bankalarının toplam mevduat yükümlülüğü, Gosbank’ın özel mevduatlarının %301’i ve ticari bankaların %31’i olduğundan, bu iki kurumun Rusya’da önemli mevduat yaratan kurumlar olduğu söylenebilir. Rusya’da 1900 yılından önce toplam banka mevduatları 750.5, dolaşımdaki kağıt ruble miktarı ise 745.2 milyon rubledir. Altın standardının kabul edilmesinden sonra 1900 yılında ise toplam banka mevduatları 1662.3, dolaşımdaki madeni para ve kağıt ruble miktarı 1279 milyon rubledir.¹⁶⁴ 1893-1914 yılları arasında para arzı %7 artmış ve bu artış banka mevduatları lehinde olmuştur.¹⁶⁵

1890’lı yılların başında Rusya’da para arzında meydana gelen büyüme yavaş olmasına rağmen, 1905’e doğru para arzındaki büyüme hızının giderek arttığı görülmüştür. Savaş dönemlerinde ve 1905 devriminde toplam banka mevduatlarında, resesyonun varlığına karşın istikrarlı bir artış olmuştur. 1880’li yıllar boyunca ve 1890’lı yılların başında çok düşük miktarda artan kağıt rublenin yerini, altın standardına geçilmesiyle büyük ölçüde altın ve gümüş içerikli madeni paralar almıştır. Buna rağmen, 1904-1905 döneminde kağıt ruble miktarında önemli patlama olmuştur. 1897 yılında dolaşımda hiç altın ruble bulunmazken, 1904 yılında dolaşımdaki altın ruble miktarı 800 milyon rubleye yükselmiştir.¹⁶⁶ Ancak Barkai, para arzı hesaplamalarında Gosbank, belediye bankaları ve ortak kredi topluluklarının mevduatlarını dikkate almayarak kaydi para arzında 1880’li ve 1890’lı yıllar boyunca meydana gelen artışları göz ardı etmiş ve bu dönemde Rusya’da sıkı para politikasının uygulandığını öne sürmüştür. Oysa finansman bonolarını reeskont etmeye hazır olan Gosbank’a 1897’nin sonunda tüm bankalar 27.5 milyon ruble borçlanmış böylece banka parası yaratılmıştır.¹⁶⁷

Rusya’da 1896-1906 yılları arasında para arzının arttığı görüşünü savunan Drummond ise para arzını; cari işlemler ve mevduat hesapları toplamı, cari işlemler ve

¹⁶⁴ Ian M. Drummond, “The Russian Gold Standard, 1897-1914”, *The Journal of Economic History*, V. 36, No. 3, (September 1976), s. 666

¹⁶⁵ Drummond, s. 667

¹⁶⁶ Drummond, s. 670

¹⁶⁷ Drummond, s. 681

mevduat hesapları toplamına ilave olarak Hazine'nin Gosbank'ta bulunan mevduatları dışında bankaların bütün mevduatları ve cari işlemler ve mevduat hesapları toplamı ile tüm bankaların mevduatlarına ilave olarak Hazine'nin Gosbank'ta bulunan mevduatları biçiminde üç şekilde tanımlamıştır. 1896-1914 yılları arasında üç tanıma ait para arzı da aynı özellikleri göstermiş ve para arzında 1906'ya kadar belirgin büyüme meydana gelirken 1906-1907 döneminde azalma ancak 1907'den sonra 1913'e kadar tekrar büyüme gerçekleşmiştir. Örneğin cari işlemler ve mevduat hesapları ile Hazine'nin Gosbank mevduatları ve tüm bankaların mevduatları olarak tanımlayan üçüncü tanıma ait para arzı 1896'da 1997.3, 1897'de 2180.9, 1898'de 2386.1, 1899'da 2664.3, 1906'da 3630.5 milyon ruble iken 1907'de 3506.6'ya düşmüş 1909'da ise 3801.4'e yükselmiştir.¹⁶⁸ 1912 ve 1913 yıllarında Rusya'da bankacılık sisteminin gelişmesi, Gosbank mevduatlarının %8, emisyon hacminin %26 ve ticari banka mevduatların %40 artmasına neden olmuştur.¹⁶⁹

Rus para arzında meydana gelen hareketler özellikle altın standardının kurallarından izole edilmiş ve Rusya'da para sistemi Rus para otoritelerinin kendi kuralları ile yönetilmiştir. Örneğin, Hazine altın ve döviz rezervlerini bizzat kendisi tutmuş, devlet Klasik fiyat altın para akımı mekanizması ile değil zorunlu tasarruf politikası ve iç ve dış borçlarla rezervlerini arttırmaya çalışmış, ülkeye yabancı sermaye girişinin sağlanması için faiz oranlarını yüksek ve Gosbank emisyon hacmini yasal sınırın altında tutmuştur. Ayrıca altın standardının geçerli olduğu ülkelerin merkez bankaları ülkeden altın çıkışı olduğu zaman reeskont oranını yükseltmekte ve ülkeye altın girişi olduğu zaman reeskont oranını düşürmekteydi. Bu nedenle bu ülkelerde reeskont oranı sık sık değişmekteydi. Ancak Rusya'da Rus para sistemini sık dalgalanmalardan korumak için Gosbank'ın reeskont oranları 1903'ten sonra seyrek hareket etmiştir.

¹⁶⁸ Drummond, s. 675

¹⁶⁹ Drummond, s. 683

Tablo 3.25: Resmi Reeskont Oranları: St Petersburg, Berlin ve Paris

<i>Yıllar</i>	<i>St.Petersburg</i>	<i>Berlin</i>	<i>Paris</i>
<i>1885-1890</i>	6.1	3.72	3.0
<i>1890-1895</i>	5.95	3.63	2.63
<i>1895-1900</i>	7.8	3.3	3.0
<i>1900-1905</i>	5.9	3.9	3.0
<i>1908-1912</i>	5.1	4.8	3.2

Kaynak: Paul R. Gregory, "The Russian Balance of Payments, the Gold Standard, and Monetary Policy: A Historical Example of Foreign Capital Movements", *The Journal of Economic History*, V. 39, No. 2, (June 1979), s. 391

Rusya'da birbirini izleyen maliye bakanları tarafından oluşturulmaya çalışılan bütçe fazlası, sıkı para politikası uygulaması, tarımsal malların ihracının artırılmaya çalışılması, ağır dolaylı vergiler yoluyla zorunlu tasarruf yönteminin uygulanması ve ithal mallar üzerine yüksek tarifeler konulması, 1897 yılında altın standardına girişi kolaylaştırmıştır. Ancak Rus hükümetinin altın standardına geçiş için aldığı bazı tedbirleri eleştiren Haim Barkai, altın standardının kabul edilmesinin de Rusya'nın endüstrileşmesi üzerinde olumsuz etkiler yarattığını savunmuştur. Barkai, Rusya'da altın standardına geçebilmek için sıkı para politikası izlendiğini bu nedenle 1861-1903 döneminde dolaşımdaki para miktarının sadece yıllık %2.9 arttığını ve 1861 yılında Gosbank'ın kurulmasıyla başlayan ve Rus-Japon Savaşıyla sona eren 40 yıllık dönemde dolaşımdaki para miktarının yıllık %1.7 arttığını söylemiştir.¹⁷⁰ Barkai 1879-1903 dönemini iki ayrı döneme ayırarak 1879-1891 yılları arasında para arzının azaldığını 1891-1903 yılları arasında ise para arzının %4'ün üzerinde arttığını iddia etmiştir. Rusya'da para arzında meydana gelen artışları para arzında meydana gelen daralmalar izlemiştir. Parasal büyümeler özellikle devrim, kıtlık, savaş gibi doğal felaketler ve sosyal olaylar döneminde görülmüştür. Parasal büyümenin yaşandığı 1853-1857 döneminde Kırım Savaşı'nın, 1877-1878 döneminde Balkan savaşının ve 1905 yılında Rus-Japon savaşının maliyetlerinin bütçede yarattığı açıkları kapamak için para arzı artırılmıştır. Ancak büyüyen endüstrilere devlet tarafından verilen sübvansiyonlar ve özel girişimin başarısız olduğu alanlarda devletin bizzat girişimci olarak yer alması

¹⁷⁰ Barkai, s. 342

bütçe açıklarına neden olmuştur. Rus hükümeti oluşan bu bütçe açıklarını vergiler, iç ve dış borçlarla kapamaya çalışmış, emisyonu başvurmamıştır.

Barkai, 1861-1900 döneminde Rus milli gelirinin yıllık ortalama %2.5 arttığını ve milli gelirden meydana gelen artışa bağlı olarak 1860'lı ve 1870'li yıllarda para talebinin %2, 1890'lı yıllarda %3 arttığını öne sürmüştür.¹⁷¹ Serflerin azat edilmesi, demiryolu yapımının hızlanması, endüstriyel malların Rusya'nın kırsal bölgelerine hızla girmesi ve ülkenin tahıl ihracatçısı olarak dünya pazarında yer alması ülke ekonomisinin parasallaşmasını sağlamıştır. Böylece Rus köylüsünün likidite ihtiyacı ve dolayısıyla para talebi artmıştır. Ayrıca kişi başına düşen gelirden ve nüfus miktarında meydana gelen artışlar ile faiz oranları para talebi artışını desteklemiş ancak parasallaşmanın ve milli gelirden meydana gelen artışın etkisi kadar yoğun olmamıştır. Rusya'da 1860'lı ve 1870'li yıllarda reel büyüme oranı düşükken para talebi üzerinde parasallaşma etkisi ve 1880'li yıllardan itibaren reel büyüme oranı yükselirken para talebi üzerinde milli gelir artışının etkisi güçlü olmuştur. Dolayısıyla Rusya'da toplam para talebi yıllık %4 artmıştır.¹⁷² 1861 ve 1903'teki para arzı ile para talebini mukayese eden Barkai, para arzındaki büyümenin yavaş olmasının endüstriyi potansiyelinin altında bir büyüme oranında tuttuğunu öne sürmüştür. 1861-1903 dönemi boyunca para talebindeki yıllık artış %4 ve para arzındaki yıllık artış ise %2.5-3 civarında gerçekleşmiş ve parasal açık ortaya çıkmıştır. Para arzının Kırım Savaşı'nın masraflarından dolayı hızla büyüdüğü 1853-1876 dönemini ele alarak, incelenen dönem genişletecek olursak para arzında meydana gelen yıllık artış %3.7 olarak hesaplanır. Dolayısıyla para arzı ve para talebi arasındaki parasal açık devam etmektedir.¹⁷³

Rusya'da izlenen sıkı para politikasının talep ve talebe bağlı olarak girişimcilik üzerinde sınırlayıcı etki yarattığı öne sürülmüştür.¹⁷⁴ Başarılı Rus maliye bakanları Reutern, Bunge ve Vişnegradski endüstrileşme, sıkı para politikası ve maliye politikalarının birbirini tamamladığını düşünmüş ve Rusya'da yaklaşık 40 yıl boyunca endüstrileşmeyi büyütme amacıyla sıkı para politikası izlemişlerdir. Oysa 1890'larda

¹⁷¹ Barkai, s. 348

¹⁷² Barkai, s. 354

¹⁷³ Barkai, s. 354

¹⁷⁴ Barkai, s. 356

gerçekleşen endüstriyel hamle, devletin liberal para politikası uygulamasından, 1880'lerdeki durgunluk ise sıkı para politikası uygulamasından kaynaklanmıştır.¹⁷⁵

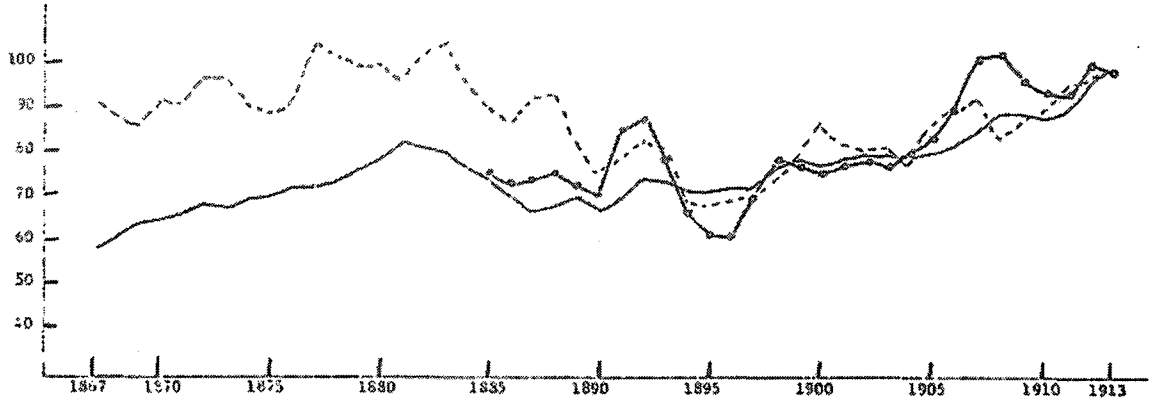
Rus hükümeti 1870'li yıllardan itibaren yurtdışı ve yurtiçi politikalarla rublenin değerini stabilize etmek için düzenlenmiş deflasyonist politikalar izlemiştir. 1870 ve 1880'li yıllar boyunca Rusya'da fiyatlar genel düzeyi sürekli düşmüş ve 1890'lı yıllarda ise aynı kalmıştır. Ayrıca Barkai'ye göre, altın standardına geçmek için izlenen sıkı para politikası ve mali politikalar da ekonomide deflasyonist eğilime neden olmuş ve bu eğilim reel büyümeyi yavaşlatırken ekonomik gelişme potansiyelinin altında bir gelişme ortaya çıkarmıştır. Para arzındaki artışın para talebindeki artışı hiç karşılamadığı bir yana Rusya'da izlenen sıkı para politikasının etkileme gücünde dönemsel farklılıklar yaşanmıştır. 1880'lerde yıllık parasal daralma %1.5 iken aksine 1890'larda parasal gelişme yıllık %4 olmuştur. Dolayısıyla 1880'lerin sıkı para politikası endüstriyel faaliyetleri üzerinde önemli sınırlayıcı rol oynamış ve hem endüstriyel hem tarımsal büyümede azalmalar yaşanmıştır. Rus girişimcilerin ihtiyaç duyduğu büyüme atmosferi sıkı para politikası uygulaması nedeniyle sağlanamamış ve Rusya hızlı endüstrileşme sürecini 10 yıl kadar ertelemiştir. 1890'lı yıllarda parasal genişleme ise endüstriyel gelişmenin nihayet hızlanmasına neden olmuştur.¹⁷⁶

Aslında Rusya'da uygulanan sıkı para politikası Barkai'nin iddia ettiği ölçüde potansiyel endüstri çıktısını azaltmamıştır. Çünkü para talebinde meydana gelen artış fiyatların aşağı doğru rijit olmadığı bir ülkede fiyatlar genel seviyesinin düşmesine neden olacak, para arzı ve para talebi eşitlenecektir. Böylece tam istihdam daha düşük bir milli gelir düzeyinde gerçekleşmesine rağmen, reel milli gelir bu azalmadan etkilenmeyecektir. Ancak fiyat seviyesi ayarlamalarında gecikmeler yaşanırca sıkı para politikası reel milli geliri azaltacaktır. Bu açıdan bakıldığında, 19. yüzyılın ortasından I. Dünya savaşına kadar hem iç fiyatlar hem de dünya fiyatları aşağı ve yukarı doğru esnek bir yapı sergilemiş ve Rusya'da da fiyatlar Şekil 3.2'de görüldüğü gibi aynı esnekliği göstermiştir. Rusya'da fiyatlar genel düzeyi ülkede enflasyon ve deflasyon yaşandığında bu duruma fiyat seviyesi ayarlamalarıyla uyum sağlamıştır. Şekil 3.2,

¹⁷⁵ Barkai, s. 364

¹⁷⁶ Barkai, s. 364

Rusya'da fiyat seviyesi ayarlama gecikmelerinin kısa olduğunu da gözler önüne sermektedir.

Kaynak: Paul Gregory and Joel W. Sailors, "Russian Monetary Policy and Industrialization, 1861-1913", *The Journal of Economic History*, V. 36, No. 4, (December 1976), s. 841

Şekil 3.2: Rus Fiyat Endeksi, 1867-1913 (1913=100)

Sonuç olarak, Tablo 3.26 Rusya'da 1880-1913 yılları arasında üç ayrı önemli dönem için derlenmiş reel milli gelir, para talebi, fiyatlar genel düzeyi ve para arzında meydana gelen yıllık büyüme oranları gösterilmiştir. 1880'li yıllarda yıllık parasal büyüme oranları %-1.9, %-1.6 iken, 1890'lı yıllarda yıllık parasal büyüme oranları %3.5, %4.4'e yükselmiştir. Rusya'da 1890'lı yıllarda hızlı bir parasal büyüme yaşanmış hatta yıllık parasal büyüme oranı %7.4'e kadar çıkmıştır.¹⁷⁷ 1880'li yıllarda reel parasal büyüme 1890'lı yıllarda meydana gelen büyümeden daha yavaş olduğundan 1890'larda yaşanan reel milli gelir artışı 1880'lerden daha hızlı olmuştur. Tablo 3.26'da görüldüğü gibi, 1880-1890 döneminde reel milli gelir yıllık büyüme oranı %2.3 iken 1890-1900 döneminde bu oran %4.2'dir. Öte yandan, 1880'li ve 1890'lı yıllar için para talebi yıllık artış oranları hesaplandığında, 1880-1890 döneminde para talebi artışının olmadığı ve 1890-1900 döneminde ise yıllık para talebi artışının %6 olduğu gözlemlenmiştir. Rusya'da hem 1880'li hem de 1890'lı yıllarda para talebi para arzını aşmış sadece

¹⁷⁷Paul Gregory and Joel W. Sailors, "Russian Monetary Policy and Industrialization, 1861-1913", *The Journal of Economic History*, V. 36, No. 4, (December 1976), s. 841

1900-1913 döneminde para arzının para talebini aştığı görülmüştür. Dolayısıyla her iki dönemde de yaşanan parasal açık birbirine yakındır. Bu nedenle Gregory ve Sailors, 1890'lı yıllarda da sıkı para politikasının 1880'li yıllar kadar kısıtlayıcı olduğunu ve Barkai'nin iddia ettiği gibi endüstrileşmeye ket vurmadığını öne sürmüştür.¹⁷⁸

Tablo 3.26: Para Arzı, Reel Milli Gelir, Fiyatlar ve Para Talebinin Yıllık Büyüme Oranları, 1880-1913

<i>Yıllar</i>	<i>Dolaşımdaki para</i>	<i>Dolaşımdaki para+ Mevduatlar</i>	<i>Fiyat seviyesi</i>	<i>Reel milli gelir</i>	<i>Para talebi</i>	<i>Para talebi-Dolaşım daki para</i>	<i>Para talebi-(Dolaşımdaki para ve Mevduatlar)</i>
<i>1880-1890</i>	-1.9	-1.6	-2.5	2.3	-0.2	1.7	1.4
<i>1890-1900</i>	3.5	4.4	1.5	4.2	5.7	2.2	1.3
<i>1900-1913</i>	4.4	7.0	1.1	2.6	3.7	-0.7	-3.3

Kaynak: Paul Gregory and Joel W. Sailors, "Russian Monetary Policy and Industrialization, 1861-1913", *The Journal of Economic History*, V. 36, No. 4, (December 1976), s. 843

Rusya yerli krediyi görece pahalı ve yetersiz düzeyde tutarak yabancı sermaye ithalatını özendirmiştir. Özellikle sıkı finansal disiplin, hızlı endüstrileşme için gerekli kaynağın Batı sermaye piyasası olduğunu ortaya çıkarmıştır. Altın standardının kabul edilmesiyle rublenin konvertibilitesi sağlanmış ve özel sektöre yabancı sermaye girişi teşvik edilmiştir. Bunun bir sonucu olarak, 1898'de ülkeye giren yabancı sermaye miktarı 1851-1892 dönemi boyunca ülkeye giren yabancı sermaye miktarını aşmıştır. 1893-1898 yılları arasında Rusya'da bulunan anonim şirketlere yatırılan yabancı sermaye yaklaşık 700 milyon frank tutarındadır. 1890'ların endüstriyel büyümesinde

¹⁷⁸ Gregory and Sailors, s. 844

endüstriyel girişimlere yatırılan sermaye önemli rol oynamış, ekonominin verimliliğini arttırmış ve kaynakları harekete geçirmiştir.¹⁷⁹

Rusya'da 1880'li yıllarda azalan sermaye girişi özellikle Witte döneminde artmış ve bu sermaye, endüstrinin öncelikli sektörlerine yönlendirilmiştir. 1885-1897 döneminde Rusya'ya yabancı sermaye girişi yıllık ortalama 43 milyon ruble iken 1897-1913 döneminde 191 milyon rubledir.¹⁸⁰ Ayrıca 1897-1903 döneminde 16 yıl boyunca, 1881-1897 döneminde yaşanan 16 yıla göre ülkeye yabancı sermaye girişi yaklaşık iki katından fazla artmıştır. Aynı dönemde sadece özel firmalardaki yabancı sermaye miktarı ise 2.5 kat artmıştır.¹⁸¹ Ancak Barkai, Rusya'da altın standardına geçilmesiyle ülkeye yabancı sermaye girişinin çok yükselmediğini ve ülkede endüstrileşmenin daha çok kendi kaynakları üzerinden gerçekleştiğini savunmaktadır. Barkai'ye göre, altın standardına geçilmesinden önce, 1890'lı yılların başında ülkeye giren yabancı sermaye milli gelirin %1'i iken, 1897 yılında altın standardına geçilmesinden sonra ülkeye giren yabancı sermaye yatırımı milli gelirin %2-2.5'una yükselmiştir.¹⁸² Ancak Rusya'da altın standardına geçilmesiyle, ülkeye yabancı sermaye girişi milli gelirin %4'ü olarak hesaplanmıştır. Ayrıca Barkai, yabancı sermayenin ülkeye girmesiyle, gelişmeden net kazanç elde edemediğini savunmuştur.¹⁸³ Fakat Rusya'da yeniden yapılan yatırımların etkisinin büyüklüğü ve bu yatırımlardan elde edilen karların milli gelirde yarattığı artışı yadsımak mümkün değildi.

Rusya'ya giren yabancı sermaye miktarının artmasının bir diğer nedeni ise, ülkeler arasında sermayenin getiri oranında farklılıklar olmasıdır. Sermayenin karlılık oranlarının farklılaşmasına ise, reel faiz oranlarındaki farklılıklar neden olmaktadır. Eğer sermaye hareketliliği tam ise, sermaye marjinal verimliliği düşük olan ülkelere, marjinal verimliliği yüksek olan ülkelere akacak ve ülkelerde sermayenin getiri oranı

¹⁷⁹ Crisp, s. 170

¹⁸⁰ Paul R. Gregory, "The Russian Balance of Payments, the Gold Standard and Monetary Policy: A Historical Example of Foreign Capital Movements", *The Journal of Economic History*, V. 39, No. 2, (June 1979), s. 384

¹⁸¹ Haim Barkai, "The Macro-Economics of Tsarist Russia in the Industrialization Era: Monetary Developments, the Balance of Payments and the Gold Standard", *The Journal of Economic History*, V. 33, No. 2, (June 1973), s. 359

¹⁸² Gregory and Sailors, s. 846

¹⁸³ Gregory and Sailors, s. 847

yavaş yavaş eşitlenecektir.¹⁸⁴ Örneğin, Rusya'da reel faiz oranının Fransa'nın ağırlıklandırılmamış ortalama faiz oranından yaklaşık 2.5 puan, Almanya'nın faiz oranından ise yaklaşık 1.3 puan yüksek olması, sermayenin marjinal verimliliğini arttırmış ve Rusya'ya yabancı sermaye girişini teşvik etmiştir.¹⁸⁵ Rusya'da 1881-1885 döneminde rublenin döviz karşısında dalgalanma marjı 1.3, 1886-1890 döneminde 5.9 ve 1891-1895 döneminde ise 1.6'dır.¹⁸⁶ 1881-1885 döneminde ve 1891-1895 yılları arasında Rusya'da döviz kuru riskinin azalması ülkeye yabancı sermaye girişini arttırmıştır. Fakat 1886-1890 döneminde döviz kuru riskinin yüksek olması yabancı sermaye girişini azaltmıştır.

Yabancı ülkelerde, Rusya'da yabancı sermayeye sağlanan elverişli koşullarla ilgili sürekli duyurular yapılması ve özellikle Witte döneminde yıllık bütçe raporlarının yayınlanması, Rusya'nın ekonomik ilerlemesinin kanıtlanmasını sağlamış ve ülkeye sermaye girişini teşvik etmiştir. Ayrıca Fransa ile 1894 yılında yapılan siyasal bağdaşmanın ve İngiltere ile 1907 yılında yapılan antlaşmanın Rusya'da sermaye girişi üzerinde hızlandırıcı etkisi olmuştur. Özellikle İngiltere ile yapılan antlaşma, İngiltere kamuoyunun Rusya'daki yabancı sermaye kolaylıkları ile ilgili görüşlerini olumlu yönde etkilemiş ve Fransız sermayesinin yanı sıra İngiliz sermayesi de Rusya'da artmıştır.

Dolayısıyla Rusya'nın finansal özellikleri, dış ticaret dengesi ve ülkenin izlediği dış politika ülkeye giren yabancı sermaye miktarını arttırmıştır. Endüstrileşmenin hız kazandığı 1890'lı yıllarda Rüs endüstrilerine yatırılan yabancı sermaye 215,000,000 ruble iken 1900'lü yıllarda ise bu rakam 911,000,000 rubleye yükselmiştir.¹⁸⁷

Endüstrinin en büyük hamle yaptığı bu dönemde yabancı sermaye girişinin bu denli artması tesadüf değildir. Rusya'da 1890'lı yıllara dek yabancı sermayeyi ülkeye çekmek için herhangi bir girişimde bulunulmamış ancak 1890'lı yıllardan sonra alınan kararlar yabancı sermayenin ülkeye girişini teşvik etmiştir.

¹⁸⁴ John P. McKay, "Foreign Entrepreneurship in Russian Industrialization, 1880-1914", *The Journal of Economic History*, V. 26, No. 4, (December 1966), s. 584

¹⁸⁵ Paul R. Gregory, 1979, s. 392

¹⁸⁶ Paul R. Gregory, 1979, s. 392

¹⁸⁷ Sontag, s. 530

Tablo 3.27: Rusya'da Ülkelerin Yabancı Sermaye Dağılımı

<i>Ülke</i>	<i>Ruble</i>	<i>Toplam yabancı yatırım yüzdesi</i>
<i>Fransa</i>	731,746,600	32.6
<i>İngiltere</i>	507,479,800	22.6
<i>Almanya</i>	441,593,200	19.7
<i>Belçika</i>	321,602,500	14.3
<i>ABD</i>	117,750,000	5.2

Kaynak: John P. Sontag, "Tsarist Debts and Tsarist Foreign Policy", *Slavic Review*, V. 27, No. 4, (December 1968), s. 531

Tablo 3.27'de görüldüğü gibi, Rusya'da yapılan yabancı yatırımların büyük bölümü Fransa tarafından yapılmıştır. Fransız yatırımcılar Rusya'ya yaklaşık 2.000.000.000 dolardan fazla yatırım yapmışlar ve 1914 yılına kadar Rusya'ya yatırılan tüm yabancı sermayenin de yaklaşık üçte birini sağlamışlardır.¹⁸⁸ Fransız sermayesi güney Rusya'da bulunan madencilik, metalurji ve maden işleme sanayilerine yatırılmıştır. 1913 yılında Rusya'da bulunan pik demir endüstrilerinin %60'ı Fransa'dan gelen yabancı sermaye ile finanse edilmekteydi.¹⁸⁹ Metalurji endüstrisi ürünlerinin çoğunun pazarlanması ve kömür dağıtımını Fransız yatırımcıların hakim olduğu ortak girişimler tarafından yapılmaktaydı. Fransız sermayesi Rusya'nın endüstriyel gelişiminde büyük rol üstlenmiş olmasına rağmen endüstriye yapılan sermaye yatırımı içindeki Fransız sermayesinin oranı ancak %15'i bulmaktaydı. Toplam Fransız sermayesinin %85'i ise devlet borçlanmasına ayrılmıştır.¹⁹⁰ Ayrıca Fransız sermayesi Moskova'da ipek sanayisine de egemendi. Büyük Britanya sermaye yatırımı Rusya'da ilk önce tekstil endüstrisinde yoğunlaşmış daha sonra petrol endüstrisi sermayesinin üçte ikisini karşılamış ve demir dışında endüstrilerde yoğunlaşmıştır. İngiliz sermaye yatırımı Fransız sermaye yatırımı gibi ortak girişim biçiminde değil, holding şirketleri biçimindedir. Alman girişimciler endüstriyel mallar üzerindeki tarifeler yüksek iken Almanya'ya ithal edilen tamamlanmış malların fabrikalarını kurmuşlardır. Alman sermaye yatırımı özellikle kimya ve elektronik endüstrilerinde yoğunlaşmıştır. Belçika

¹⁸⁸ Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay ve Osman Aydoğuş, 2.Cilt, Ankara: Teori Yayınları, 1985, s. 245

¹⁸⁹ Sontag, s. 531

¹⁹⁰ Sontag, s. 532

sermaye yatırımı ise madencilik ve metalurji alanlarında yoğunlaşırken aynı zamanda kentlerin ihtiyaçlarını finanse etmek için kullanılmıştır. A.B.D sermaye yatırımı ise Kafkaslar'da bulunan petrol kaynaklarının etkin kullanılmasını sağlamıştır.¹⁹¹ Ancak endüstrilere yapılan bu yabancı sermaye yatırımlarına rağmen yatırımların çoğu devlet borçlarına yönelikti. Yine de Rusya'ya sermaye girişi, demiryolu, liman ve gemi yapımına, maden sanayisine, demir ve dokuma üretimine hareketlilik getirirken, hızlı bir merkezleşmeyi de desteklemiş, St.Petersburg, Moskova ve Ukrayna olmak üzere üç büyük sanayi merkezinin oluşmasını sağlamıştır.¹⁹²

Rusya'da 1879 yılında 566 adet anonim ortaklık bulunmakta ve bu anonim ortaklıklar 757 milyon ruble sermayeye sahipti. 1856-1894 yılları arasında 37 adet yabancı anonim ortaklık bulunmakta ve bu kuruluşlar toplam 134 milyon ruble sermayeyi ellerinde tutmaktaydı. 1914 yılına gelindiğinde ise yine 327 adet sadece yabancı anonim ortaklıklar bulunmakta ve bu ortaklıklar toplam 1,343 milyon rubleye sahipti.¹⁹³ Yabancı sermaye yatırımlarının sektörel dağılımına bakıldığında, bu yatırımların büyük bölümünün ağır endüstrilerde toplandığı görülmektedir. Tablo 3.28'de görüldüğü gibi, 1890'lı yıllarda Rusya'ya gelen yabancı sermayenin yarısından fazlası güneyde bulunan madencilik ve metalurji endüstrilerine yatırılmıştır. Rusya'da toplam 2,242,900,000 ruble olan yabancı yatırım miktarının 1,227,000,000 ruble kadarı madencilik ve metalurji alanlarına yapılmıştır.¹⁹⁴ Ayrıca 1900 yılında makine sanayine yapılan yatırımların yine yarısından fazlası da yabancı sermayeyle karşılanmıştır. Buna rağmen dokumacılık, yiyecek maddeleri işleme ve çimento, seramik, cam endüstrilerine yatırılan yabancı sermaye miktarı ise çok düşük kalmıştır. Dolayısıyla yabancı sermaye, Rusya'da ağır sanayinin gelişiminde büyük rol oynamıştır.

¹⁹¹ Selçuk Trak, *İktisat Tarihi*, İstanbul: İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayını, 1975, s. 307

¹⁹² Server Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*, V. Cilt, İstanbul: Adam Yayınları, 1997, s. 307

¹⁹³ Ellison, s. 537

¹⁹⁴ Sontag, s. 531

Tablo 3.28: Rusya'da Endüstri Alanında Etkinlik Gösteren Anonim Ortaklıkların Sermayelerinde 1890-1915 Yılları Arasında Görülen Artışlar (milyon ruble olarak)

Sektörler	1890			1900			1915		
	Toplam	Yabancı	Yüzde	Toplam	Yabancı	Yüzde	Toplam	Yabancı	Yüzde
<i>Madencilik ve metalurji</i>	85,8	55,7	65	472,2	343,8	72	1.700,0	740,8	63
<i>Mühendislik ve makine</i>	27,8	13,9	50	177,3	125,6	71		322,7	
<i>Çimento, seramik, cam</i>	6,7	0,2	3	59,1	26,6	45	129,9	18,7	14
<i>Kereste</i>	3,3	0,2	6	17,8	7,8	44	74,4	24,3	32
<i>Kimya endüstrisi ürünleri</i>	15,6	6,4	41	93,8	29,3	31	173,2	70,8	41
<i>Yiyecek maddeleri işleme</i>	87,6	7,5	8	158,3	11,4	7	447,8	34,6	8
<i>Deri işleme</i>	7,3	3,1	43	16,5	5,9	35	54,2	14,5	26
<i>Kağıt</i>	11,4	1,1	9	31,8	6,1	20	93,2	19,9	20
<i>Dokümanlar</i>	197,6	26,0	13	373,7	71,4	20	729,2	155,0	21
Toplam	443,1	114,1	26	1.400,5	627,9	45	3.401,9	1.401,3	41

Kaynak: M. E. Falkus, Rusya'nın Endüstrileşmesi 1700-1914, Çev. Alaeddin Şenel, Ankara: V Yayınları, 1986, s. 93

Rusya'da endüstrileşmenin önündeki en büyük engellerden biri olan sermaye kıtlığı, 1897 yılında altın standardına geçilmesinin bir sonucu olarak ülkeye hem doğrudan hem de dolaylı yabancı sermaye girişiyle azalmıştır. 19. yüzyılın gerek uluslararası ekonomik gerekse siyasi koşullarına uygun olarak altın standardının benimsenmesi ve böylece rublenin istikrar kazanması, yabancıların Rus hisse senetlerine güvenle yatırım yapmalarını sağlamıştır. Ülkeye giren yabancı sermaye ise özellikle madencilik ve metalurji endüstrilerine yatırılmış ve bu endüstrilerin finanse edilmesinde önemli rol oynamışlardır. Böylece Rusya altın standardını kabul ederek dünya ekonomisinin önemli ülkelerinden biri haline gelmiştir.

BÖLÜM 4

1861 SONRASINDA RUSYA'NIN ENDÜSTRİ YAPISI

4.1. 1861-1913 DÖNEMİNDE RUSYA'NIN ENDÜSTRİ YAPISINA GENEL BAKIŞ

1861 Azatlık Yasası'nı izleyen on yılda Rusya, geri kalmış, tarımsal temellere dayanan bir ekonomik yapı sergilemeye devam etmiş, ancak Rus endüstrisi 1880'li yılların ortalarından başlayarak gözle görülür bir hızla büyümüştür. Rusya'da Azatlık Yasası ile birlikte oluşan yeni koşullara 1860'lı ve 1870'li yıllarda Rus endüstrisinin kendisini uyarlamak zorunda kalması birçok sanayi kolunda üretimin gerilemesine neden olmuştur. Çünkü özgür işgücüne değil sadece serflere dayanan girişimler, daha çok Urallar'da işletme serfleri kullanan fabrikalar ve serflerin istihdam edildiği büyük malikane topraklarında kurulan malikane girişimleri, Azatlık Yasası'nın sonuçlarından olumsuz etkilenmiştir. Bu fabrika ve girişimlerde istihdam edilen eski serflerin kendilerine özgürlük tanınunca kaçmaları, örneğin yünlü dokuma işçilerinin sayısının 1859-1863 yılları arasında 99.000'den 71.800'e ve Urallar'da bulunan girişimlerdeki işçi sayısının 1860'da 25.585 iken 1862'de 9.147'ye düşmesine neden olmuştur.¹⁹⁵ Fabrikalarda istihdam edilen serf kökenli işgücü sayısında meydana gelen azalmalar üretim miktarında da düşmelere neden olmuştur. Örneğin, bu tür işgücünün yoğunluklu olarak kullanıldığı endüstri dallarından demir sanayinde 1860'da 20,3 milyon pud olan pik demir üretimi, 1862'de 15,3 milyon pud'a düşmüştü.¹⁹⁶ Ayrıca rafine şeker çıktısı, 1860'da 3,4 milyon pud iken 1863'te 1,9 milyon pud'a düşmüş, kağıt üretimi ise 1861'de 49,8 milyon ruble değerindeyken 1863'te 38,7 milyon rubleye inmişti.¹⁹⁷

1860'lı yıllar boyunca Rus endüstrisinin Azatlık Yasası dışında karşı karşıya kaldığı diğer önemli sorun ise, Amerikan İç Savaşı nedeniyle ortaya çıkan pamuk kıtlığıdır. Rusya'nın en büyük endüstri dalını pamuklu dokuma endüstrisi oluşturmakta ve bu endüstri dalı ağırlıklı olarak A.B.D'den ithal edilen hammaddeye dayanmaktaydı.

¹⁹⁵ Falkus, s. 70

¹⁹⁶ Falkus, s. 70 ve V. Gaston Rimlinger, "Autocracy and the Factory Order in Early Russian Industrialization", *The Journal of Economic History*, V. 20, No. 1, (March 1960), s. 78

¹⁹⁷ Falkus, s. 71

Dolayısıyla iç savaş nedeniyle yaşanan hammadde kıtlığı, başta pamuklu dokuma endüstrisi olmak üzere bu alandaki gerilemeyle ülke ekonomisinin diğer dallarını da etkilemiştir. Pamuk tüketimi 1860'da 2.840.000 pud iken, 1862'de 850.000 pud'a düşmüştür.¹⁹⁸

Rusya'da özellikle 1860'lı yıllarda yaşanan bütün bu olumsuz koşullara rağmen 1870'li yıllarda ekonominin bazı dallarında büyümeler meydana gelmiş ve 1880'li yıllarda hızlı bir gelişme için ortam hazırlanmıştır. Örneğin, 1861-1865 yılları arasında toplam anonim ortaklık sayısı 44 iken, 1869-1873 yılları arasında 281'e yükselmiştir.¹⁹⁹ Ayrıca Nizhni-Novgorod panayırındaki satışların tutarı 1868'de 110,2 milyon ruble iken 1872'de 154,3 milyon rubleye yükselmiştir.²⁰⁰ Bu satış rakamları iç ticarete meydana gelen artışı açıkça gözler önüne sermektedir. Ancak 1873 yılında Rusya büyüme sonrasında bir depresyon yaşamış, 1877-1878 Türk-Rus savaşının talepte yarattığı canlanmayla ve tarımda yaşanan iyi hasat yılları neticesinde artan tahıl ihracatıyla ülkede yeniden ekonomik gelişme sağlanmıştır.

Rusya'da ağır endüstri 1880'li yıllardan itibaren gelişmeye başlamış ve ağır endüstrinin ana merkezleri özellikle Ukrayna'da ortaya çıkmıştır. Donetz bölgesinde kurulan demir döküm fabrikasının, üreteceği demir raylar için Rus hükümetinden siparişler almasıyla karının artması, 1873 yılında Ukrayna'da Lugansk bölgesinde kömür madeninin, 1882'de Krivoi Rog bölgesinde ise zengin demir cevheri yataklarının bulunması, diğer yatırımcıları da ağır sanayi kurmak üzere bu bölgeye çekmiştir. Örneğin, 1870'de Donetz bölgesinde 2,6 milyon pud kömür üretilirken, kömür üretimi 1880'de 57,1 milyon pud'a, 1890'da ise 146,8 milyon pud'a yükselmişti.²⁰¹ Artan kömürün en büyük alıcısı ise gelişen güney endüstrileri, demiryolları ve şeker pancarı endüstrileriydi. Ayrıca sermaye kaynaklarının yetersizliği ve pazarlara uzaklık nedeniyle etkin kullanılmayan Rus petrol kaynakları, 1880'li yıllardan itibaren tam olarak kullanılmıştır. 1880'li yıllarda en hızlı gelişen endüstri dalı olan petrol endüstrisinin merkezi Kafkaslar olmakla beraber, köylüler tarafından daha çok aydınlanma amacıyla kullanılan petrol hem iç pazara hem de dış pazara konu olan

¹⁹⁸ Falkus, s. 71

¹⁹⁹ Falkus, s. 72

²⁰⁰ Falkus, s. 72

²⁰¹ Falkus, s. 78

önemli bir endüstri malı haline gelmiştir. 1870 yılında petrol üretimi 1,7 milyon pud iken 1875'te 5,2 milyon pud'a, 1880'de 21,5 milyon pud'a ve 1885'te 116 milyon pud'a, 1890'da ise 242,9 milyon pud'a, 1895 yılında 384 milyon pud'a ve 1902 yılında ise 637,7 milyon pud'a yükselmiştir.²⁰² Öte yandan bu bölgede madencilik sanayindeki işçilerin sayısı da 1877 yılında 3.431 iken, 1890 yılında 17.603'e yükselmiştir.²⁰³ Kentlerin büyümesi ve kentlerin büyümesiyle ortaya çıkan konut talebi keresteye olan ihtiyacı arttırmıştı. Azatlık Yasası'ndan sonra ormanlık alanların daha çok toprak sahiplerinin denetiminde kalmasıyla birlikte kereste daha piyasaya konu olan bir meta haline gelmişti. Bunların bir sonucu olarak Rusya'da bu dönemde keresteye olan talep artmış ve sonuç olarak ülkede bu endüstri dalı hızla büyümüştür. Örneğin, kereste ihracatı 1856 yılında 5.947.000 rubleden 1881 yılında 30.153.000 rubleye ve 1894 yılında ise 39.200.000 rubleye yükselmişti.²⁰⁴

Rusya'da özellikle 1880'li yıllardan itibaren başlayan endüstrileşme süreci 1890'lı yıllarda doruk noktasına ulaşmıştır. 1890'lı yıllarda endüstride görülen %8'i aşan yıllık büyüme oranı, bu yıllarda sağlanan ekonomik gelişmeyi açıkça ortaya koymaktadır.²⁰⁵ 1890 yılında 1.5 milyar ruble olan toplam meta üretimi 1900 yılında 3 milyar rubleye çıkmıştır.²⁰⁶ Tablo 4.1'de görüldüğü gibi, tüm endüstrilerdeki çıktı değeri, 1887-1897 yılları arasında bir katından fazla artmıştır. Ayrıca 1890'lı yılların sonunda toplam işgücü sayısına demiryolları işçilerini de katarsak on yılda işgücü sayısı yaklaşık üç milyona ulaşmıştı. Rusya'da 1890'lı yıllar boyunca dokuma sektörü en hızlı gelişen endüstri dalı olmaya devam etmiştir. Nitekim, 1860 yılında pamuk tüketimi 2.8 milyon pud'dan, 1880 yılında 5.7 milyon pud'a, 1900 yılında ise 16.0 milyon pud'a yükselmiştir.²⁰⁷ Tablo 4.1'de görülen bazı endüstri dallarının çıktılarının parasal değerinde görülen yıllık artış oranları büyümeyi açıkça gözler önüne sermektedir. Örneğin, madencilik dalında çıktılarının parasal değerinde görülen yıllık artış oranı

²⁰² Lenin, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*, s. 429

²⁰³ Lenin, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*, s. 429

²⁰⁴ Lenin, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*, s. 457

²⁰⁵ Rimlinger, 1960, s. 79

²⁰⁶ Zubritski ve diğerleri, s. 154

²⁰⁷ Rimlinger, 1960, s. 79

%11,2, kimya endüstrisinde %10,7, kerestede %9,3, metalurjide % 8,4, seramikte %8,0, dokuma sektöründe % 7,8 'dir.²⁰⁸

Tablo 4.1: Rus Endüstrisinin 1887'deki ve 1897'deki Durumunun Karşılaştırılması

<i>Mallar</i>	<i>Üretilen Malların Toplam Değeri (Ruble olarak)</i>		<i>Endüstride Çalıştırılan İşçi Sayısı (İstihdam)</i>	
	<i>1887</i>	<i>1897</i>	<i>1887</i>	<i>1897</i>
<i>Dokumalar</i>	463.044.000	946.296.000	399.178	642.520
<i>Yiyecek Maddeleri</i>	375.286.000	648.116.000	205.223	255.357
<i>Hayvan Ürünleri</i>	79.495.000	132.058.000	38.876	64.418
<i>Orman Ürünleri</i>	25.688.000	102.897.000	30.703	86.273
<i>Kağıt</i>	21.030.000	45.490.000	19.491	46.190
<i>Kimya Endüstrisi Ürünleri</i>	21.509.000	59.555.000	21.134	35.320
<i>Seramik</i>	28.965.000	82.590.000	67.346	143.291
<i>Madencilik ve Metalurji</i>	156.012.000	393.749.000	390.915	544.333
<i>Metal (madeni) Eşya</i>	112.618.000	310.626.000	103.300	214.311
<i>Öteki Mallar</i>	50.852.000	117.767.000	41.882	66.249
<i>Toplam</i>	1.334.499.000	2.839.144.000	1.318.048	2.098.262

Kaynak: M. E. Falkus, *Rusya'nın Endüstrileşmesi 1700-1914*, Çev. Alaeddin Şenel, Ankara: V Yayınları, 1986, s. 86

Rusya'da 1890'lı yıllarda görülen endüstrileşmenin en önemli özelliklerinden biri, sanayileşmenin belirli bölgelerde yoğunlaşmasıydı. Örneğin kömür üretiminde Donetz Havzası, 1890'da 367,2 milyon pud'luk kömür üretiminin %50'sini karşılarken, 1900 yılında ise 995,2 milyon pud olan toplam kömür üretiminin %70'ini karşılamaktaydı.²⁰⁹ Ayrıca 1890'da toplam demir üretimi 106,3 milyon pud iken 1900'de 367,2 milyon pud'a çıkmış ve güneyin demir cevheri yatakları 1890 yılında

²⁰⁸ Falkus, s. 87

²⁰⁹ Falkus, s. 88

Rusya'nın toplam demir üretiminin %21,6'sını ve 1900 yılında ise %57,1'ini sağlamıştır.²¹⁰

1890'lı yıllarda endüstrileşmenin belirli bölgelerde yoğunlaşması özelliğine ek olarak, fabrikaların sayısının büyük ölçekli üretim birimleri lehine arttığı görülmüştür. Toplam endüstriyel mallar içinde, hızla artan büyük ölçekli girişimlerin ürettiği endüstriyel malların payı yükselmiştir. 1879 yılında Rusya'da 100'den fazla işgücü istihdam eden işletmeler tüm işletmelerin %4,4'ünü oluşturmakta, toplam fabrika işçilerinin %68,8'ini istihdam etmekte ve toplam üretimin %54,8'ini karşılamaktaydı.²¹¹ 1890 yılında ise büyük ölçekli işletmeler tüm işletmelerin %6,7'sini oluşturmakta, toplam fabrika işçilerinin %71,1'ini istihdam etmekte ve toplam üretimin %57,2'sini karşılamaktaydı.²¹² 1903 yılına gelindiğinde ise toplam sanayi işletmelerinin %76,6'sını büyük ölçekli işletmeler oluşturmakta ve bu işletmeler sanayi üretiminin büyük bir kısmını karşılamaktaydı.²¹³ Rusya'da büyük ölçekli işletmeler özellikle Ukrayna'nın madencilik ve metalurji endüstrilerinde, Bakü petrol endüstrilerinde, şeker pancarından şeker işleme ve dokuma endüstrilerinde yoğunlaşmıştır. Örneğin, 1890'lı yıllarda Rusya'da bulunan kömür ocaklarının %4'ü toplam kömür üretiminin %43'ünü üretmekte, aynı dönemde 100'ün üzerinde işçi çalıştıran pamuklu dokuma fabrikaları, toplam üretimin dörtte üçünü karşılamaktaydı.²¹⁴

Kuruluşların ölçeğindeki büyüme emek verimliliğinde de artış sağlamıştır. Büyük ölçekli işletmelerde işgücü başına düşen çıktı küçük ölçekli işletmelerden %20-40 daha fazladır.²¹⁵ Çünkü bu tür kuruluşlarda artan işgücü sayısı işbirliğini de arttırmakta, onların daha iyi araç, gereçlerle ve makinelerle donatılmış olmaları da daha yüksek emek verimliliğini olanaklı kılmaktadır. Rusya'da endüstri kuruluşlarının büyük ölçekli olması, emek verimliliği düşük olan ülkede ileri teknolojinin benimsenmesini, makineleşmeyi ve iş örgütlenmesinin hızla artmasını sağlamıştır.

²¹⁰ Falkus, s. 88

²¹¹ SSCB Ekonomi Enstitüsü Bilimler Akademisi, s. 312 ve Lenin, **Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi**, s. 448

²¹² Lenin, **Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi**, s. 448

²¹³ P. Nikitin, **Ekonomi Politikin İlkeleri**, Çev. Orhan Suda, İstanbul: Yar Yayınları, 1973, s. 208

²¹⁴ Falkus, s. 89

²¹⁵ Lenin, **Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi**, s. 310

Ayrıca Rusya’da endüstriyel gelişimin iyice hızlandığı 1890’lı yıllarda sadece büyük ölçekli endüstriyel girişimler artmakla kalmamış, küçük ölçekli endüstriyel girişimlerin önemi de varlığını korumuştur. Küçük ölçekli endüstriyel girişimler, fabrikalarla rekabet etmek durumunda kalmış olmasına rağmen Rus endüstrisinde yer almayı başararak ikili bir yapının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Dolayısıyla Rusya’da büyük ölçekli ve küçük ölçekli tüm girişimler dahil olmak üzere, 1866-1903 yılları arasında kurulan fabrikaların sayısı üç kat artarak yaklaşık 3.000’den 9.000’e yükselmiştir.²¹⁶

1899 yılında dünya çapında ortaya çıkan likidite sıkıntısının etkisi Rus ekonomisi üzerinde de hissedilmişti. Bu olumsuz ekonomik gelişmeyle dünya faiz oranları yükselmiş ve uluslararası sermaye akımı yavaşlamıştı. Dünya ekonomisinde ortaya çıkan bunalımın Rusya’da derinleşmesinin ana nedeni; iç piyasa talebinin endüstriyel büyümenin gerisinde kalmasıdır. Sanayi çıktısı ve yurtiçi piyasa arasındaki denge, köylünün ağır vergilerle azalan satın alma gücü nedeniyle bozulmuştur.²¹⁷ Ancak Rus maliye bakanı Sergei Witte ise Çar Nikola II’ye 1899 yılında sunduğu raporunda tam aksi görüşü savunmuştur. Witte’ye göre, yerli endüstri büyüyen yurtiçi talebi karşılayamadığından ülkenin ithalat miktarı 1897 yılında 62 milyon rubleye ulaşmıştır.²¹⁸ 1900-1903 yılları arasında Rusya’da bir çok endüstri dalında bunalım yaşanmış, daha sonra yeniden canlanma eğilimleri 1905 Rus-Japon Savaşı ve 1905 Devrimi ile kesintiye uğramıştır. 1909 yılından itibaren hem Rusya’da iç huzurun sağlanması hem de dünya ekonomisinin bunalımdan kurtulması yeniden endüstriyel patlamaya neden olmuştur.

1890’lı yılların sonunda Rusya’da yaşanan ekonomik bunalım, çeşitli endüstrilerin üretim ve satışını elinde tutan ve yabancı sermayenin hakim olduğu monopolistik kuruluşların gelişmesine neden olmuştur. 1902 yılından itibaren giderek artan bu tür kuruluşlar, endüstrilerin özellikle pazarlama faaliyetlerini denetlemekteydi. Örneğin, bu tür kuruluşlardan biri olan Prodamet, toplam demir-çelik çıktısının yaklaşık

²¹⁶ Ellison, s. 533

²¹⁷ Aktaran, Theodore H. Von Laue, “The High Cost and the Gamble of the Witte System: A Chapter in the Industrialization of Russia”, *The Journal of Economic History*, V. 13, No. 4, (Autumn 1953), s. 442

²¹⁸ Theodore H. Von Laue, “A Secret Memorandum of Sergei Witte on the Industrialization of Imperial Russia”, *The Journal of Modern History*, V. 26, No. 1, (March 1954), s. 68

beşte dördünü, Prodvagon demiryolları vagonlarının yaklaşık tamamını, Produgol kömür çıktısının dörtte üçünü, Med ise tüm bakır endüstrisinin üretimini pazarlamaktaydı.²¹⁹ Rusya'nın tekelci kapitalizme geçiş aşaması olarak değerlendirilen bu tür kuruluşların endüstriyel malların fiyatının belirlenmesinde etkili olduğu da bir gerçektir.

Rusya'da 1899 yılında yaşanan depresyonla birlikte özellikle ağır endüstri mallarına olan devlet talebi ve desteği azalmış, bu durum ağır sanayinin gerilemesine neden olmuştur. Ancak Rus ekonomisinde tüketim malları endüstrisi gelişmeye devam etmiş ve 1900'lü yıllarda gerçekleşen endüstriyel gelişmenin farklı bir nitelik kazanmasına neden olmuştur. Böylece 1890'lı yıllar endüstrileşmesi ağır sanayiye dayanırken 1900'lü yıllar endüstrileşmesi tüketim malları sanayileşmesine dayanmıştır. Örneğin, Rusya'da pamuklu dokuma endüstrisi 1899 bunalımından etkilenmemiş ve Tablo 4.2'de görüldüğü gibi, pamuk ipliği ve pamuklu bez üretimi artış göstermeye devam etmiştir. Birçok endüstriye göre daha istikrarlı büyüyen pamuklu dokuma endüstrisinin en hızlı büyüdüğü dönem olan 1890-1900 yılları arasında iş sayısında yıllık ortalama artış 220.000 iken, dokuma tezgahı sayısındaki yıllık ortalama artış ise 6,400 kadardır.²²⁰ Ayrıca 1890 yılında Rus pamuklu dokumacılık endüstrisi toplam 3.5 milyon işe sahipken 1900 yılında toplam iş sayısı 6.7 milyona ve 1910 yılında ise 8.3 milyona yükselmiştir.²²¹ Rusya pamuklu dokumacılık endüstrisinde sahip olduğu iş sayısı ile 1913 yılında Avrupa'da Fransa ve Almanya'nın hemen arkasında üçüncü sırada, tüm dünyada ise beşinci sırada yer almıştır. Aynı dönemde pamuklu dokumacılık endüstrisinde çalışan işgücü sayısı 214.000'den 556.000'e yükselmiştir.²²² Tüketim malları endüstrilerindeki gelişmeye bir başka örnek de şeker sanayinden verilebilir. İşlenmiş şeker pancarının ağırlığı 1875-1879 yılları arasında 12,8 milyon berkovet* iken, 1890-1894 yılları arasında 29,3 milyon ve 1898'de 35 milyon berkovet

²¹⁹ SSCB Ekonomi Enstitüsü Bilimler Akademisi, s. 314

²²⁰ Ellison, s. 533

²²¹ Kuyucuklu, s. 178

²²² Ellison, s. 533

* berkovet: 10 pud

olmuştur.²²³ Dolayısıyla şeker pancarının işlenmesi de büyük kapitalist işletmelerde gerçekleşmiş ve üretim miktarı artmıştır.

Tablo 4.2: Rusya’da Pamuk İpliği ve Pamuklu (Bez) Üretimi (milyon pud)

<i>Yıllar</i>	<i>Pamuk İpliği</i>	<i>Pamuklu (ham bez)</i>
<i>1890</i>	7.14	6.7
<i>1900</i>	14.6	11.7
<i>1910</i>	20.2	17.1

Kaynak: Nazif Kuyucuklu, *İktisadi Olaylar Tarihi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayını, 1982, s. 183

Ayrıca Rusya’da demiryolu yapımında doyumluğa ulaşılmasının da bir sonucu olarak, 1899-1913 yılları arasında demiryolu ile ilgili hammaddelere olan talebin azalması madencilik ve metalurji endüstrilerinin gerilemesine neden olmuştur. Örneğin, 1896-1900 yılları arasında Rusya’da demiryolu ağı uzunluğu yaklaşık 10.000 mil artarken, 1905-1913 yılları arasında yalnızca 4700 mil artmıştır.²²⁴ Dolayısıyla gerçekten demiryolu yapımının ülkenin endüstriyel gelişimini itici gücü çok azalmıştır. Demiryolları yapımı için gerçekleştirilen devlet sözleşmelerinin azalması ve 1907’den itibaren sermaye mallarına olan talebin tüketim mallarına yönelmesi ağır endüstrilerin ekonomi içindeki yerini tüketim malı endüstrilerinin almasına neden olmuştur. Tablo 4.3’de görüldüğü gibi, endüstri yapısı içinde pik demir, kömür ve çelik gibi ağır endüstri mallarının rolü azalırken, şeker, pamuk, tütün gibi tüketim mallarının önemi artmıştır. Rusya’da 1913 yılında toplam endüstriyel üretimin %33.3’ünü ağır endüstri üretimi ve %66.7’sini ise tüketim malları endüstrisi oluşturmaktaydı.²²⁵

²²³ Lenin, *Rusya’da Kapitalizmin Gelişmesi*, s. 260

²²⁴ Alexander Gerschenkron, *The Journal of Economic History*, s. 153

²²⁵ Gerschenkron, *The Journal of Economic History*, s. 166

Tablo 4.3: Seçilen Bazı Endüstrilerde 1890-1900 ve 1905-1913 Dönemlerinde Görülen Gelişme Oranları

<i>Endüstriler</i>	<i>1890</i>	<i>1900</i>	<i>1905</i>	<i>1913</i>
<i>Pik Demir</i>	100	314	100	169
<i>Kömür</i>	100	269	100	193
<i>Çelik</i>	100	586	100	213
<i>Petrol</i>	100	275	100	122
<i>Şeker Tüketimi</i>	100	197	100	144
<i>Pamuk Tüketimi</i>	100	193	100	155
<i>Düşük Kalite Tütün</i>	100	119	100	147

Kaynak: M. E. Falkus, *Rusya'nın Endüstrileşmesi 1700-1914*, Çev. Alaeddin Şenel, Ankara: V Yayınları, 1986, s. 98

Rusya'da 1907-1913 yılları arasında endüstriyel etkinliklerde görülen hızlanma, endüstriyel altyapının niteliği ve ileri teknolojinin kullanılması açısından da 1890'lı yılların endüstri yapısından farklılık göstermektedir. Ayrıca bu dönemde tarımsal ürünlerin özellikle de tahıl fiyatlarının yükselmesi, 1905 yılında Azatlık Yasası'nın bir kalıntısı olan kurtarma ödemelerinin kaldırılması, 1906 ve 1910 yıllarında tarımsal reformlar yapılması köylünün ekonomik koşullarının iyileşmesini sağlamıştır.

Bununla birlikte Rusya'da 1907-1913 yılları arasında görülen ekonomik patlama, endüstriyel üretimin belirli bölgelerde yoğunlaşması ve yabancı sermayenin yerli sermayeye oranla sanayinin gelişiminde daha büyük rol oynaması açısından 1890'lı yıllarda yaşanan ekonomik patlamaya benzerdir. Ayrıca bu dönemde, Rus endüstri yapısında sanayi üretiminin büyük ölçekli işletmelerde yoğunlaşması daha belirgin hale gelmiştir. 1913 yılında Rusya'da ray üretiminin yaklaşık 9/10'unu yedi, petrol üretiminin ise 2/3'ünü altı sanayi kuruluşu karşılamaktaydı.²²⁶ Tablo 4.4'de görüldüğü gibi, 1901 yılında 100 işçiden az işçi çalıştıran işletmeler toplam işletmelerin yaklaşık %84'ünü oluştururken, 1914 yılında bu oran yaklaşık %78'e gerilemiştir. 1901 yılında 1000'in üzerinde işçi çalıştıran işletmelerin sayısı 243 iken 1914'te 344'e yükselmiş ve bu tür işletmeler toplam işletmelerin %2.4'ünü oluşturmuştur. Dolayısıyla toplam işletmeler içinde küçük ölçekli işletmelerin göreceli ağırlığı azalırken büyük

²²⁶ Dobb, s. 44

ölçekli işletmelerin ağırlığı ise artmaktadır. Örneğin, Rusya'da pamuklu dokuma endüstrisinde toplam işçilerin %77.9'u 1000'in üzerinde işçi çalıştıran fabrikalarda istihdam edilmekte iken A.B.D'de ise aynı endüstri dalında toplam işçilerin %35.2'si 1000'in üzerinde işçi çalıştıran fabrikalarda istihdam edilmekteydi. Ayrıca Rusya'da 1914 yılında toplam işgücünün %56.5'i, 500'ün üzerinde işçi istihdam eden işletmelerde çalışırken bu oran A.B.D'de sadece %31'di.²²⁷ Aynı şekilde 1913 yılında maden ve makine endüstrilerinde çalışan toplam işgücünün %43'ü 1000'in üzerinde işçi çalıştıran fabrikalarda istihdam edilmekte iken, ülkenin güney bölgelerinde özellikle yabancı sermayeyle yeni kurulan maden endüstrisinde çalışan toplam işgücünün %97.4'ü 1000'in üzerinde işçi çalıştıran fabrikalarda istihdam edilmekteydi.²²⁸

Tablo 4.4: Rus Endüstrisinde 1901-1914 Yılları Arasında Görülen Yoğunlaşma

<i>İşletmenin büyüklüğü</i>	<i>1901</i>				<i>1914</i>			
	<i>Girişim sayısı</i>	<i>Yüzdesi</i>	<i>İşçi sayısı</i>	<i>Yüzdesi</i>	<i>Girişim sayısı</i>	<i>Yüzdesi</i>	<i>İşçi sayısı</i>	<i>Yüzdesi</i>
<i>100 işçiden az</i>	15.168	83,9	414.785	24,4	11.117	78,4	348.876	17,8
<i>101-500 arası</i>	2.288	12,6	492.095	28,9	2.253	16,1	504.440	25,7
<i>501-1000 arası</i>	403	2,2	269.133	15,8	432	3,1	296.347	15,1
<i>1000'in üzerinde</i>	243	1,3	525.637	30,9	344	2,4	811.197	41,4
<i>Toplam</i>	18.102	100	1.701.650	100	14.146	100	1.960.860	100

Kaynak: M. E. Falkus, *Rusya'nın Endüstrileşmesi 1700-1914*, Çev. Alaeddin Şenel, Ankara: V Yayınları, 1986, s. 106

²²⁷ Dobb, s. 44

²²⁸ Rimlinger, 1961, s. 210

4.2. 1861-1913 DÖNEMİNDE RUSYA’NIN SOSYO-EKONOMİK YAPISI

Rusya’nın sosyo-ekonomik açıdan meydana gelen değişmelere genel açıdan bakıldığında, ülkenin ekonomik göstergeleri endüstriyel dönüşümü açıkça yansıtır niteliktedir. 1861’den önce Rusya’da %11 olan nüfus artış oranı 1861’den sonra %18’e yükselmiştir. Rusya’nın nüfus artış oranı, Paul Gregory tarafından önerilen %6-%25 nüfusla ilgili ekonomik büyüme göstergeleri olan %6-%25 ile uyum içerisindedir.²²⁹ Ayrıca bu oran, Batı Avrupa ülkelerinin nüfus artış oranlarıyla paralellik göstermektedir. Rusya’da ekonomik gelişmeyle birlikte ölüm oranları 1890’lı yılların sonundan itibaren azalmıştır. Ülkede ölüm oranlarında meydana gelen azalmaların özellikle bebek ölüm oranlarında görülmesi, genç nüfus artışını hızlandırmış ve uzun vadede endüstriler için potansiyel işgücü kaynağı oluşmasını sağlamıştır. Tablo 4.5’de görüldüğü gibi, Rusya’da ölüm oranı 1896-1900 döneminde %32’ye, 1901-1905 döneminde %31’ye ve 1910-1913 döneminde ise %27’ye düşmüştür.

²²⁹ Paul Gregory, “Economic Growth and Structural Change in Tsarist Russia: A Case of Modern Economic Growth”, *Soviet Studies*, V. 23, No. 3, (January 1972), s. 419

Tablo 4.5: Avrupa Rusya'sının 50 Bölgesinde Doğum, Ölüm ve Doğal Nüfus Artış Oranları, 1861-1913 ('000)

<i>Yıllar</i>	<i>Doğum Oranı</i>	<i>Ölüm Oranı</i>	<i>Doğal Nüfus Artış Oranı</i>
<i>1861-1865</i>	51	37	14
<i>1866-1870</i>	50	37	12
<i>1871-1875</i>	51	37	14
<i>1876-1880</i>	50	36	14
<i>1881-1885</i>	51	36	14
<i>1886-1890</i>	50	35	16
<i>1891-1895</i>	49	36	13
<i>1896-1900</i>	50	32	17
<i>1901-1905</i>	48	31	17
<i>1906-1910</i>	46	30	16
<i>1910-1913</i>	44	27	17

Kaynak: Paul Gregory, "Economic Growth and Structural Change in Tsarist Russia: A Case of Modern Economic Growth", *Soviet Studies*, V. 23, No. 3, (January 1972), s. 420

Endüstriyel ve ticari açıdan çağdaşlaşmanın en önemli göstergelerinden biri olan şehirleşme oranı ise 1890'lı yıllardan itibaren giderek yükselmektedir. Rusya'da büyüyen kentli nüfus oranı nüfusun tarımdan ayrılıp, ticari ve sınai faaliyetlere yöneldiğinin kanıtıdır. 1890'lı yıllarda St.Petersburg, Moskova ve diğer büyük kentlerin çevresinde kurulan tekstil, kimya ve elektrik endüstrileri girişimleri ile silah fabrikalarında birçok işçinin istihdam edilmesi, bu kentlerde bulunan nüfusun Rusya'daki genel kent nüfusundan daha hızlı büyümesine neden olmuş ve böylece ülkede şehirleşme oranının yükselmesini sağlamıştır. Örneğin, St.Petersburg'da bulunan fabrikalarda çalışan işgücünün %84'ü bu kent merkezinde yaşamaktaydı.²³⁰ Tablo 4.6'da görüldüğü gibi, 1890 yılında Rusya'da toplam 4.3 milyon kişi kentlerde yaşarken 1913 yılında bu rakam 12.3 milyon kişiye yükselmiştir. Aynı dönemde İngiltere'de 15.8 milyon, Fransa'da toplam 5.9 milyon, İtalya'da ise 4.1 milyon kişi kentlerde yaşamaktaydı. Bir başka açıdan bakıldığında, 1890 yılında Rusya'da toplam nüfusun

²³⁰ Rimlinger, 1961, s. 212

%3.6'sını kentsel nüfus oluştururken, 1913 yılında bu oran %7'ye çıkmıştır. Ayrıca kırsal kesimde devam eden komün sistemi nedeniyle köylülerin ödemek durumunda oldukları vergiler ve özellikle St.Petersburg ile Moskova dışında Rusya'da fabrikaların kırsal kesimler etrafında dağılması şehirleşme oranındaki artışı sınırlandırmıştır. Bütün bunlara ek olarak, Rusya'nın toplam nüfusu göz önüne alındığında şehirleşme oranı, diğer ülkelere göre düşük kalsa da endüstrileşmenin patlak verdiği 1890'lı yıllardan itibaren artan oranları inkar etmek mümkün değildir. 1861 Azatlık Yasası'ndan sonra büyük sanayi merkezlerindeki gelişme ve çok sayıda yeni sanayi merkezlerinin doğuşu, Rusya'nın tipik özelliği olarak karşımıza çıkmıştır.

Tablo 4.6: Rusya ve Başlıca Sanayileşmiş Ülkelerin Kentsel Kesim Nüfusları (milyon olarak) ve Bu Nüfusların Toplam Nüfuslar İçindeki Yüzdesi, 1890-1913

<i>Ülkeler</i>	<i>1890</i>	<i>1900</i>	<i>1910</i>	<i>1913</i>
<i>İngiltere</i>	11.2 (%29.9)	13.5 (%32.8)	15.3 (%34.9)	15.8 (%34.6)
<i>A.B.D</i>	9.6 (%15.3)	14.2 (%18.7)	20.3 (%22.0)	22.5 (%23.1)
<i>Almanya</i>	5.6 (%11.3)	8.7 (%15.5)	12.9 (%20.0)	14.1 (%21.0)
<i>Fransa</i>	4.5 (%11.7)	5.2 (%13.3)	5.7 (%14.4)	5.9 (%14.8)
<i>Rusya</i>	4.3 (%3.6)	6.6 (%4.8)	10.2 (%6.4)	12.3 (%7.0)
<i>İtalya</i>	2.7 (%9.0)	3.1 (%9.6)	3.8 (%11.0)	4.1 (%11.6)
<i>Japonya</i>	2.5 (%6.3)	3.8 (%8.6)	5.8 (%10.3)	6.6 (%12.8)
<i>Avusturya-Macaristan</i>	2.4 (%5.6)	3.1 (%6.6)	4.2 (%8.2)	4.6 (%8.8)

Kaynak: Paul Kennedy, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri**, Çev. Birtane Karanakçı, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1990, s. 233

4.3. RUSYA’NIN ENDÜSTRİ YAPISININ DEĞİŞİMİ

Ekonomik büyümenin en önemli göstergelerinden bir diğeri ise nüfus artış oranında ve kişi başına düşen üretimde birbirine koşut olarak meydana gelen hızlı büyüme oranlarıdır. Tablo 4.7’de görüldüğü gibi, Rusya’da endüstrileşmenin patlak verdiği yılları kapsayan 1881-1883 döneminden 1911-1913 dönemine, kişi başına üretim %5.1’den %12’ye çıkmıştır. Üstelik kişi başına üretimin düşük görülmesine neden olan nüfus artışının da bu dönemde Rusya’da hızlı olduğu ve nüfusun %16.5 oranında arttığı görülmüştür. Aynı dönemde ülkede işgücü başına çıktı %0.6’dan %10.3’e yükselmiş, endüstrileşme sürecinin önemli göstergelerinden biri olan emek verimliliğinde artış gözlemlenmiştir.

Tablo 4.7: Rusya’nın Temel Büyüme Göstergelerindeki Değişimler
(her on yıl için % oranlar)

<i>Yıllar</i>	<i>Toplam Üretim</i>	<i>Nüfus</i>	<i>Kişi başına üretim</i>	<i>İşgücü</i>	<i>İşgücü başına çıktı</i>
1861-1863 döneminden 1881-1883 dönemine	19.6	14.5	5.1	21.0	0.6
1881-1883 döneminden 1911-1913 dönemine	28.5	16.5	12.0	18.2	10.3
1861-1863 döneminden 1911-1913 dönemine	24.5	15.4	9.1	19.4	5.1

Kaynak: : Paul Gregory, “Economic Growth and Structural Change in Tsarist Russia: A Case of Modern Economic Growth”, *Soviet Studies*, V. 23, No. 3, (January 1972), s. 422

Rusya’da nüfus artış hızının yüksek olması nedeniyle görece olarak düşük gözükürken üretim, aslında geç endüstrileşen bir ülkenin gerçek durumunu gözler önüne sermekte yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle gerçek bir karşılaştırma için endüstriyel çıktı büyüme oranlarına bakmak yararlı olacaktır. Rusya’nın yıllık endüstriyel çıktı büyüme oranları İngiltere, Fransa gibi endüstrileşmesini gerçekleştiren ülkelerle kıyaslandığında gözle görülür büyüme dikkati çekmektedir. Tablo 4.8’de görüldüğü gibi, erken endüstrileşen İngiltere, geç endüstrileşen ülkeler Japonya, İsveç ve Rusya’dan görece

olarak daha düşük büyüme oranlarına sahiptir. Almanya ve A.B.D ise daha ortalama büyüme oranlarına sahiptir. Rusya'nın 1885-1889 yılları arasında yıllık endüstriyel çıktı büyüme oranı %6.10 iken, bu oran 1890-1899 yılları arasında %8.03'e yükselmiş ve İngiltere'nin büyüme oranı ise ancak %1.80'i bulmuştur. Ayrıca 1890-1899 döneminin sadece 1894-1899 yılları arasında bulunan zaman dilimi ele alınırsa yıllık endüstriyel çıktı büyüme oranı Rusya'da %9'a yakın bir oranı bulmaktadır.²³¹ Aslında Rusya'da endüstriyel devrim, bürokraside yolsuzlukların olması, tarımsal kesimde feodal kalıntıların devam etmesi, devletin yozlaşan eğitim politikaları ve anayasal reformların yokluğu nedeniyle olabileceğinin daha altında kalmıştır. 1900-1906 döneminde hem Rusya'da hem de dünyada yaşanan likidite sıkıntıları büyüme oranının aşırı azalmasına neden olmuştur. Bu dönem, devletin mali baskısının ve ekonomik sorunların bir sonucu olan şiddetli köylü ve işçi isyanlarıyla şekillenmiştir. 1903 yılından itibaren fiyatlar genel düzeyi yükselmeye başlamış ve ücretlerde meydana gelen %10-15 oranındaki artışlar reel ücretlerin negatif olmasıyla sonuçlanmıştır.²³²

Tablo 4.8: Ülkelere Göre Ortalama Yıllık Endüstriyel Çıktı Büyüme Oranları (%)

Yıllar	A.B.D	İngiltere	Almanya	İsveç	Japonya	Rusya
1870-1884	4.65	1.98	4.22	6.16
1885-1889	8.75	4.56	5.15	6.55	6.10
1890-1899	5.47	1.80	5.44	9.62	8.03
1900-1906	1.43
1907-1913	3.52	2.72	3.90	3.30	8.59	6.25
(1910-1913)	(7.50)
1885-1913	5.26	2.11	4.49	6.17	5.72

Kaynak: Alexander Gerschenkron, "The Rate of Growth in Russia: The Rate of Industrial Growth in Russia, since 1885", *The Journal of Economic History*, V. 7, Supplement: Economic Growth: A Symposium, (1947), s. 146 ve s. 156

Rusya'da endüstriyel üretim hacmindeki artışlar 1860-1885 yılları arasında 1873 ve 1882 yılları olmak üzere iki kez konjonktürel bunalımlarla kesintiye uğramıştır. 1873 krizi nedeniyle azalan endüstriyel üretim Rusya'da dört yıl süren ekonomik durgunluğa

²³¹ Gerschenkron, *The Journal of Economic History*, s. 150

²³² Gerschenkron, *The Journal of Economic History*, s. 150

neden olmuştur. 1882 yılında yaşanan ekonomik bunalım ise 1873 yılında yaşanan durgunluktan daha farklı bir yapı sergilemekle birlikte bu bunalımın en büyük etkisi demiryolları yapımında meydana getirdiği azalışlar olmuştur. Bu iki bunalıma rağmen Rusya’da 1862-1882 arasında yıllık ortalama endüstriyel büyüme oranı %3.5 olarak gerçekleşmiştir. Tablo 4.9’da görüldüğü gibi, Rusya’da endüstriyel üretim hacmi 1885 yılından itibaren istikrarlı ve giderek artmıştır. 1885 yılında 20.57 olan endüstriyel üretim hacmi 1900’de 61.05 ve 1912’de ise 93.16 olmuştur. Sadece 1905 yılında hem ülke içi siyasal sorunların hem de Rus-Japon savaşının bir sonucu olarak endüstriyel üretim hacmi bir önceki yıla göre azalmıştır.

Tablo 4.9: Rusya’da Endüstriyel Üretim Endeksi, 1885-1913 (1913=100)

<i>Yıllar</i>	<i>Endüstriyel Üretim Hacmi</i>	<i>Yıllar</i>	<i>Endüstriyel Üretim Hacmi</i>
1885	20.57	1900	61.05
1886	21.18	1901	61.11
1887	24.24	1902	61.60
1888	22.65	1903	63.80
1889	26.74	1904	66.97
1890	27.29	1905	61.97
1891	29.30	1906	67.09
1892	31.14	1907	70.88
1893	35.29	1908	73.08
1894	36.26	1909	74.66
1895	39.38	1910	83.88
1896	41.94	1911	89.26
1897	45.85	1912	93.16
1898	50.24	1913	100.00
1899	55.80		

Kaynak: Alexander Gerschenkron, “The Rate of Growth in Russia: The Rate of Industrial Growth in Russia, since 1885”, **The Journal of Economic History**, V. 7, Supplement: Economic Growth: A Symposium, (1947), s. 146

Bir ekonominin sanayileştiğini ve ekonomik büyüme sürecinin başladığını gösteren ölçütlerden biri de, ileri enerji üretim teknolojileri kullanarak yaptıkları enerji

tüketimidir. Sanayileşme sürecinde olan bir ülkenin kullandığı enerji biçimi, hem ülkenin teknoloji seviyesinin hem de ekonomik büyüme eğiliminin bir göstergesidir. Tablo 4.10'da görüldüğü gibi, Rusya'da 1890 yılında kömür tüketimi 10.9 milyon metrik ton iken 1900 yılında 30 milyon metrik tona, 1910 yılında 41 milyon metrik tona ve 1913 yılında ise 54 milyon metrik tona yükselmiştir.

Tablo 4.10: Rusya ve Endüstrileşmiş Ülkelerin Enerji Tüketimleri, 1890-1913
(kömür eşdeğeri milyon metrik ton olarak)

<i>Ülkeler</i>	<i>1890</i>	<i>1900</i>	<i>1910</i>	<i>1913</i>
<i>A.B.D</i>	147	248	483	541
<i>İngiltere</i>	145	171	185	195
<i>Almanya</i>	71	112	158	187
<i>Fransa</i>	36	47.9	55	62.5
<i>Avusturya-Macaristan</i>	19.7	29	40	49.4
<i>Rusya</i>	10.9	30	41	54
<i>Japonya</i>	4.6	4.6	15.4	23
<i>İtalya</i>	4.5	5	9.6	11

Kaynak: Paul Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, Çev. Birtane Karanakçı, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1990, s. 234

Rusya'da tarımsal üretimdeki yıllık değişim oranları açısından bakıldığında ise en iyi büyüme oranı 1890-1900 yılları arasında ortaya çıkmıştır. Bu dönem 1891 kıtlığını kapsayan dönem olmasına rağmen Tablo 4.11'de görüldüğü gibi, tarımsal üretimde meydana gelen büyüme oranı, bir önceki dönemin büyüme oranı %2.1'den %3.7'ye yükselmiştir. 1890-1900 yılları arasında Tablo 4.11'de görülen dış ticaret rakamları açısından bakıldığında ise 1890-1900 yılları arasındaki artış oranı, tarımsal üretimdeki artış oranını destekler niteliktedir. İhracattaki gelişme açısından bakıldığında ise, 1880-1890 döneminde ihracattaki yıllık ortalama değişim oranı %3.3 iken 1892-1903 döneminde %7 olmuştur. Rusya'da 1880-1890 döneminden %-4.2 olan ithalat büyüme oranı 1890-1900 döneminde yaşanacak olan endüstriyel hamleye işaret olmuştur.

Tablo 4.11: Rusya’da Endüstriyel Gelişme Döneminde Temel Göstergeler

(Yıllık Ortalama Değişim Oranları: %)

<i>Yıllar</i>	<i>Nüfus</i>	<i>Tarımsal Üretim</i>	<i>İhracat</i>	<i>İthalat</i>	<i>Net Milli Gelir</i>
<i>1860-1903</i>	1.6	1.8	4.1	3.4
<i>1880-1903</i>	1.3	2.5	3.1	0.4
<i>1880-1890</i>	2.1	3.3	-4.2
<i>1890-1900</i>	3.7	0.3	4.2
<i>1892-1903</i>	2.4	7.0	5.0
<i>1904-1913</i>	1.9	1.9	4.7	8.6	3.1

Kaynak: Haim Barkai, “The Macro-Economics of Tsarist Russia in the Industrialization Era: Monetary Developments, the Balance of Payments and the Gold Standard”, *The Journal of Economic History*, V. 33, No. 2, (June 1973), s. 340

1861 Azatlık Yasası’ndan sonra bir süre Rusya’da köylülerin toprağa bağlılığı devam etmiş ve bazı fabrikalarda köylülerine giden köylüler nedeniyle yazın üretimin yavaşladığı görülmüştür. Ancak 1913’e kadar geçen sürede Rusya’da tüm endüstriler için yıl boyunca çalışanların ortalaması artmış ve proleterya sınıfı doğmuştur. Örneğin, yıl boyunca çalışanların ortalaması St.Petersburg’da %90, Vladimir ve Moskova’da ise %80’dir. Rusya’da tüm endüstriler için yıl boyunca çalışanların ortalaması ise %72’dir. Ayrıca fabrikalarda çalışanların çoğunlukla ikinci nesil olması bunların köylülerden şehirlere göç eden işgücüne dayandığının bir kanıtıdır. St.Petersburg’da çalışanların %18’ini, Moskova’da %56’sını ve Vladimir’de ise %38’ini ikinci nesil çalışanlar oluşturmuştur. Rusya’da 1890’lı yıllar boyunca işgücü sürekli artmıştır. Örneğin, 1897-1899 yılları arasında maden sanayinde istihdam edilen işgücü oranı %87’den %97’ye yükselmiştir.²³³ Rusya’da 1865 yılında büyük ölçekli fabrikalarda, demiryollarında ve madencilik endüstrisinde toplam 706.000 işçi istihdam edilirken, 1890’da bu rakam 1.433.000 işçiye ve 1890’lı yılların sonunda ise 2.792.000 kişiye çıkmıştır. Aynı dönemde Fransa’da istihdam edilen toplam işgücü 3,8 milyon kişi ve Almanya’da ise 5 milyon kişidir.²³⁴ 1880’li yıllarda Rusya’da fabrikalarda istihdam edilen işgücünün artış

²³³ Von Laue, 1961, s. 62

²³⁴ SSCB Ekonomi Enstitüsü Bilimler Akademisi, s. 139

hızı, A.B.D'nin eriştiği en yüksek artış hızına eşit yada daha yüksekti.²³⁵ Dolayısıyla endüstri devrimini gerçekleştiren ülkelerle kıyaslandığında ülkede istihdam edilen işgücü sayısının azımsanamayacak kadar fazla olduğu görülmektedir. Ayrıca Rusya'da 1890 yılında fabrika işçilerinin artış hızı, nüfusun büyüme hızından daha yüksektir. Dolayısıyla bu durum ülkede nüfusun giderek tarımdan koptuğunu ve iç pazarın büyüdüğünü göstermektedir.

Tablo 4.12: Rusya'da Ücretli İşgücü Sayısında Artış, 1860-1913

Gruplar	Çalışan İşgücü Sayısı ('000)		1913 için endeks
	1860	1913	1860=100
Toplam Ücretli İşgücü	3960	17,815	450
Endüstriyel işgücü			
Madencilik endüstrisinde ve fabrikalarda çalışan işgücü	800	3100	390
Fabrikalar dışında manüfaktürlerde çalışan işgücü	800	3000	375
Yapı endüstrisinde çalışan işgücü	350	1500	430
Toplam	1950	7600	390
Taşımacılık hizmetinde çalışan işgücü			
Demiryollarında çalışan işgücü	11	815	7400
Gemilerde çalışan işgücü	500	500	100
Toplam	511	1315	260
Tarımsal işgücü	700	4500	640
Diğer ücretli işgücü (gündelik işgücü, vasıfsız işgücü)	800	4065	510

Kaynak: Gaston V. Rimlinger, "The Expansion of the Labor Market in Capitalist Russia: 1861-1917", *The Journal of Economic History*, V. 21, No. 2, (June 1961), s. 209

Rusya'da sanayi üretiminde kullanılan buharlı makinelerin düzeyi endüstrileşmedeki mekanizasyonun göstergelerinden biridir. Tablo 4.13'te görüldüğü gibi, Rusya'da 1875-1892 yılları arasında buharlı makinelerin beygirgücü kapasitesi üç

²³⁵ Paul R. Gregory, "The Role of State in Promoting Economic Development: The Russian Case and its General Implications", *Patterns of European Industrialization, The Nineteenth Century*, Ed. R. Sylla and G. Toniolo, London: Routledge, s. 71

kat artmıştır. Hızla makineleşen sanayi kuruluşları eski tip sanayi kuruluşlarının yerine geçmiştir. Böylece madencilik ve metalurji sanayilerinde hızlı gelişmeler ve bu endüstrilerin üretkenliklerinde artışlar görülmüştür. Ayrıca 1875-78 yılları arasında sanayi kuruluşları toplam 22.966 beygirgücünde 1.040 buharlı makine kullanırken, 1890 yılında ise toplam 74.204 beygir gücünde 1.960 buharlı makine kullanılmıştır.²³⁶ Rusya'da 1890'lı yıllarda makineleşmiş fabrikaların sayısı, toplam fabrika sayısından daha hızlı büyümüştür. Özellikle endüstriyel üretimin büyük ölçekli girişimlerde yoğunlaşması, buharlı makine kullanımına geçişi ve makineleşmeyi daha elverişli kılmıştır.

Tablo 4.13: Rus Sanayinde Buharlı Makine Sayısı

<i>Bölgeler</i>	<i>1875-1878</i>			<i>1892</i>		
	<i>Buharlı kazanlar</i>	<i>Buharlı makineler</i>	<i>Beygirgücü kapasitesi</i>	<i>Buharlı kazanlar</i>	<i>Buharlı makineler</i>	<i>Beygirgücü kapasitesi</i>
Avrupa						
Rusyası (50 eyalet)	7.224	5.440	98.888	11.272	10.458	256.469
Polonya	1.071	787	14.480	2.328	1.978	81.346
Kafkasya	115	51	583	514	514	5.283
Sibirya ve Türkistan	100	75	1.026	134	135	2.111
Toplam	8.510	6.353	114.977	14.248	13.085	345.209

Kaynak: V. İ. Lenin, *Kapitalizmin Gelişmesi*, Çev. Seyhan Erdoğan, Ankara: Sol Yayınları, 1988, s. 445

Rusya'da 1860'lı yıllardan sonra hızlanan demiryolu yapımıyla birlikte artan demir, çelik üretiminin, 1900'lü yıllarda artış hızı tüketim mallarının gerisinde kalmış olmasına rağmen ülkenin bu endüstri dalındaki görelî önemi ortadan kalkmamıştır. Örneğin, 1913 yılında Rusya'da toplam demir çıktısı 562 milyon pud, pik demir üretimi ise 283 milyon pud, olmuştur.²³⁷ Ayrıca Rusya 1890 yılında dünya pik demir üretiminin

²³⁶ Lenin, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*, s. 444

²³⁷ Ellison, s. 534

%2,9'unu, 1894 yılında ise %5,1'ini karşılar duruma gelmiştir.²³⁸ Yine Rusya on yılda pik demir üretimini üç katına çıkardığı halde Fransa ancak 28 yılda, A.B.D 23 yılda üretimdeki bu artış düzeyini elde edebilmiştir. Rusya'da demir üretimiyle birlikte çelik üretimi de artmış Tablo 4.14'te görüldüğü gibi, 1900 yılında 2.2 milyon ton olan çelik üretimi 1910 yılında 3.5 milyon tona ve 1913 yılında 4.8 milyon tona yükselmiştir. Bununla birlikte 1894-1914 yılları arasında toplam kömür üretimi 534 milyon pud'dan 2,198 milyon pud'a yükselmiştir.²³⁹ Kömür üretiminde meydana gelen artışlar 1913 yılında 33 milyon ton kömür üretimine rağmen hala kömür tüketiminin %17'sini ithalatla karşılayan Rusya'nın kömür ithalat hacmini azaltmıştır.²⁴⁰

Tablo 4.14: Rusya ve Endüstrileşmiş Ülkelerin Demir/Çelik Üretimleri, 1890-1913
(milyon ton olarak; 1890'da pik demir, sonrasında çelik üretimi)

Ülkeler	1890	1900	1910	1913
<i>A.B.D</i>	9.3	10.3	26.5	31.8
<i>İngiltere</i>	8.0	5.0	6.5	7.7
<i>Almanya</i>	4.1	6.3	13.6	17.6
<i>Fransa</i>	1.9	1.5	3.4	4.6
<i>Avusturya-Macaristan</i>	0.97	1.1	2.1	2.6
<i>Rusya</i>	0.95	2.2	3.5	4.8
<i>Japonya</i>	0.02	0.16	0.25
<i>İtalya</i>	0.01	0.11	0.73	0.93

Kaynak: Paul Kennedy, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri**, Çev. Birtane Karanakçı, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1990, s. 234

Tablo 4.15'de görüldüğü gibi, erken endüstrileşen ülkelerden İngiltere'nin dünya sanayi üretimindeki payı 1870 yılında %32 iken bu paylar giderek azalmış ve nihayet 1913 yılında %14'e kadar gerilemiştir. Bu arada Rusya'nın dünya sanayi üretimindeki payı ise 1881-1885 döneminden itibaren giderek artmıştır. 1881-1885 yılları arasında Rusya'nın dünya sanayi üretimindeki payı %3 iken 1896-1900 yılları arasında %5'e ve

²³⁸ Lenin, **Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi**, s. 428

²³⁹ Ellison, s. 534

²⁴⁰ Ellison, s. 535 ve Herbert Heaton, **Avrupa İktisat Tarihi**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay ve Osman Aydoğuş, 2.Cilt, Ankara: Teori Yayınları, 1985, s. 128

1906-1920 yılları arasında %6'ya yükselmiştir. Dünya sanayi üretimindeki payı itibariyle Rusya incelenen dönemde Japonya'nın önünde beşinci sıradadır.

Tablo 4.15: Rusya ve Başlıca Sanayileşmiş Ülkelerin Dünya Sanayi Üretimindeki Payları (%)

<i>Yıllar</i>	<i>İngiltere</i>	<i>Fransa</i>	<i>Almanya</i>	<i>Rusya</i>	<i>A.B.D</i>	<i>Japonya</i>	<i>Dünyanın geri kalanı</i>
<i>1870</i>	32	10	13	4	23	18
<i>1881-1885</i>	27	9	14	3	29	18
<i>1896-1900</i>	20	7	17	5	30	1	20
<i>1906-1910</i>	15	6	16	6	38	3	23
<i>1913</i>	14	6	16	6	38	1	19

Kaynak: Michel Beaud, *Kapitalizmin Tarihi*, Çev. Fikret Başkaya, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2003, s. 160

Sonuç olarak, yukarıda ele alınan verilerden de görüldüğü gibi, Rusya'nın 1890'lı yıllarda dünyada endüstrileşen ülkeler kervanına katılmış bir ülke konumuna geldiği söylenebilir.

SONUÇ

Rusya, Gerschenkron'un deyişiiyle geç endüstrileşen ülkeler arasına yada Rostow'un deyişiiyle kalkışa geçen ülkeler arasına 1890 yılından başlayarak geçmiştir. Rusya, bu dönemde dünyanın yedi sanayileşmiş ülkesinden biri konumuna gelmişti. Ancak Rusya'nın endüstrileşmesi, Sanayi Devrimi'ni gerçekleştiren İngiltere, Fransa gibi ülkelerdeki endüstrileşmeyle aynı çizgiyi izlememiştir. Rusya'nın endüstrileşmesi, temelde devletin 1861 yılından sonra bizzat izlediği endüstrileşme politikasının bir ürünüdür.

1861 öncesinde Rusya'daki endüstrileşme çabaları farklı özellikler taşımaktadır. Bu dönemdeki endüstriyel gelişim ne devlet girişimlerine dayanmaktadır ne de bilinçli bir devlet zorlamasının sonucudur. Büyük Petro'yla başlayan ve II.Katerina döneminde devam eden gelişmeler, temelde ülkenin modernleşmesini amaçlamakta ve bu çerçevede devletin bürokratik ve askeri yapısının sağlamlaştırılmasına, dolayısıyla devletin ihtiyaçlarının karşılanmasına yöneliktir. 1800'lü yıllarda belirgin olarak ortaya çıkan endüstriyel gelişim, planlı bir devlet politikalarının bir sonucu olmaktan daha çok, askeri nitelik taşıyan girişimlerin yarattığı planlanmamış piyasa etkisinin bir sonucudur. Örneğin, bu dönemde kurulan tüm fabrikaların silah, savaş malzemesine yönelik olması ve seyrekte olsa demiryollarına yapılan yatırımların yine askeri malzemeleri taşıma maksatlı olması, 1861 öncesinde devletin bilinçli bir endüstrileşme politikası izlemesinin görelî olarak geri planda kaldığını göstermektedir. Yine de özellikle 1830'lu yıllarda Rusya'da bu dönemde başta dokuma endüstrisinde olmak üzere, mekanizasyonun uygulandığı ve belli ölçülerde özel sektörce gerçekleştirilen "özgür" işgücünün kullanıldığı bir fabrikalaşmanın ortaya çıktığı görülmektedir. Özellikle tekstil sanayinde bu dönemde önemli bir gelişme olduğu kuşkusuzdur. Ne varki 1861 öncesindeki Rus endüstri işletmelerinin sayısı artmakla birlikte bunların ölçek yapısı büyümemiştir. Öte yandan, Rusya'da bu dönemde kişi başına düşen sanayileşme düzeyi de Sanayi Devrimi'ni gerçekleştiren ülkelerle karşılaştırıldığında çok düşük düzeyde kalmıştır. Ancak bu dönemde serflik sisteminin sürmesi, ücretli işgücünün artmasının en büyük engeli olarak durmaktaydı. Ayrıca bu dönemde endüstride kullanılan sabit buharlı makine gücü, artmakla birlikte, aynı dönemde Sanayi Devrimi'ni gerçekleştiren ülkelerdeki sabit buharlı makine gücüne göre çok düşük

düzeyde kalmıştır. Yine bu dönemde devletin bilinçli endüstrileşme politikaları izlemediğinin bir kanıtı da, uygulanan düşük liberal gümrük tarife politikasıdır. Bunun bir sonucu olarak ihracat daha çok tarım malları ağırlıklı iken ithalat ise sanayi malları ağırlıklı olmuştur. Dolayısıyla 1861 öncesinde endüstrileşmenin ilk belirtilerinin gözüktüğü söylenebilir.

Ne varki 1861 öncesinde Rusya'da tam bir endüstrileşmenin ortaya çıkmamasının nedenleri araştırıldığında, devletin bilinçli bir endüstri politikası izlemekten çok bilinçli bir endüstrileşmeme politikası izlediği söylenebilir. Bu dönemde devlet bürokrasisi, endüstrileşmenin toplumsal yapıda kendi aleyhine yaratabileceği huzursuzluklardan çekinerek tam endüstrileşmeye sıcak bakmamıştır. 1820'li yıllardan başlayarak Çarlık hükümetlerinin, endüstrileşmenin kentlerde yaşayan işgücünü toplumsal dönüşüme zorlayacağını, demiryolu yatırımlarının işçileri mobilize edeceğini ve eğitimin halk arasında monarşiye karşı bir direniş yaratacağına olan inancı, onları endüstrileşme karşıtı bir tavır içine girmesine neden olmuştur. Dolayısıyla Rusya'da 1800'lü yılların ilk yarısında görülen endüstriyel gelişmeleri, devletin bilinçli endüstrileşme amaçlı politikaları olarak değerlendirmek yanlış olacaktır.

Ancak 1861 yılında çıkan Azatlık Yasası sonrasında devlet planlı ve bilinçli politikalarla endüstrileşmede temel bir rol oynamıştır. Bu dönemde endüstrileşme için gerekli koşullardan yoksun olan Rusya'da devlet, temelde üç şekilde bu koşulları ikame edecek sistematik unsurları harekete geçirmiştir. Birincisi; ekonomik gelişme amacıyla kurumsal değişikliklerle mülkiyet hakları sağlanmaya çalışılmıştır. İkincisi; endüstrileşme için gerekli ticari ve finansal ortamın yaratılması için devletçe izlenecek maliye ve para politikaları oluşturulmuştur. Üçüncüsü ise devlet bizzat girişimci olarak karşımıza çıkmaktadır.

Rusya'da 1861 Azatlık Yasası'yla birlikte Rusya'nın endüstrileşmesini geciktiren kurumsal yapısının değişimiyle ilgili ilk adım atılmıştır. Serfleri özgür köylü haline getiren bu yasanın çıkartılmasının ardında devletin askeri ve mali beklentileri bulunmaktaydı. Özellikle devletin tarımdan topladığı vergilerin sürekliliğinin sağlanması, serflerin özgür köylü konumuna getirilmesini gerektirmekteydi. Ancak bu yasayla birlikte köylüler yasal özgürlüklerine kavuşurken, tarımsal topraklar üzerinde özel mülkiyet hakkı elde edememişlerdir. Üstelik köylüler ekonomik özgürlüklerine

kavuşamadıkları gibi, komün sistemiyle toprağa daha bağlı hale gelmişlerdir. Ancak zamanla köy komünlerinin istikrarlı yapısını koruyamaması ve komün içinde zengin köylülerin fakir köylülerin topraklarını kiralayarak yada satın alarak ele geçirmesi, çoğu köylünün topraksızlaşmasına neden olmuştur. Bu ise, köylülerin kırsal kesimden şehirlere göç etmesini ve sınai işletmeler için potansiyel işgücü kaynağı olmasını yaratmıştır. Dolayısıyla serflerin özgür bırakılarak feodalizmin ortadan kaldırılmasının, Rusya'da fabrika sisteminin doğmasında ve endüstriyel kapitalizme geçilmesinde etkili olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Nitekim 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde fabrikalarda çalışan ücretli işgücü sayısındaki yüksek düzey de bunu kanıtlamaktadır. Bir başka açıdan bakıldığında, serfliğin kaldırılması köylülükte bir farklılaşma yaratmıştır. Bu farklılaşma, beraberinde gelir farklılaşmasını da getirmiştir. Böylece kapitalizm için bir iç pazar yaratılmasının koşullarından biri sağlanmış olmaktadır.

Rusya'da tarımsal alanlarda makine kullanımı özellikle 1890'lı yıllarda yüksek boyutlara ulaşmıştır. Makine kullanımının yaygınlaşmasında Azatlık Yasası'nın beklenmeyen sonuçlarından biri olarak, tarımsal toprakların zamanla zengin köylülerin eline geçmesi büyük etken olmuştur. Bunun da bir sonucu olarak, 19. yüzyılın sonuna gelinirken Rusya'nın tarımsal ürün ihracı artmıştır. O sırada dünya tarımsal mal fiyatlarındaki artışın da etkisiyle Rusya ihraç gelirlerinde büyük artışlar gözlenmiştir.

1860'ın ikinci yarısından itibaren stratejik olarak Rusya'da endüstrileşme için gerekli koşulları oluşturmaya çalışan devlet, ülkenin endüstrileşmesinde geriye ve ileriye doğru bağlantılarla etkili olacak demiryolları yapımına ağırlık vermiştir. Çünkü taşımacılık alanında ortaya çıkan güçlükler, 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde demiryolu inşasından önce toprakları çok geniş olan Rusya'da başa çıkılmaz bir engeldi. 1880'li yıllara kadar demiryollarının çoğuna sahip olan özel şirketlere borç vermeyi taahhüt eden Rus hükümeti, bu tarihten itibaren özel şirketler tarafından işletilen demiryollarını da satın alarak, ülkede demiryolu inşasını bizzat kendi üstlenmiştir. Özellikle pazarlara ve yerleşim bölgelerine uzak verimli tarımsal alanların ve endüstriyel bölgelerin birbirine bağlanmasını sağlayan demiryolları, Rus endüstrileşmesinde temel rol oynayan itici kuvvetlerden biridir. Demiryollarının inşasıyla birlikte mal ticareti artmış ve bir pazar ekonomisi doğarak malların piyasa fiyatlarının birbirine yaklaşması mümkün olmuştur. Dolayısıyla demiryollarının gelişimi, Rusya'da piyasa ekonomisinin

oluşmasına katkıda bulunmuştur. Ayrıca demiryollarının gereksinim duyduğu sermaye donanımının büyük ölçüde yurt içinden sağlanması gayesi, ülkede ağır sanayinin gelişmesini sağlamıştır. Geriye doğru bağlantı etkisinin bir yansıması olarak, 1890'lı yıllarda Rusya'da elde edilen, demir, çelik ve kömür çıktısının büyük kısmı demiryolu yapımında kullanılırken, bu endüstriler de artan talebin etkisiyle giderek gelişmiştir.

Rusya'nın endüstrileşmesinde etkili olan sistematik unsurlardan biri de devletin izlediği gümrük tarife politikasıdır. Daha önce düşük gümrük vergileri uygulanan Rusya'da, 1877 yılında ilk kez olarak gümrük vergilerinde bir yükselme gerçekleştirilmiştir. Ancak bu tarife sadece tüketim mallarını kapsamakta, hammadde ve yarı mamul malları içine almamaktaydı. Gümrük tarifeleri 1885 ve 1890 yılında tekrar arttırılmış, 1891 yılında ise en yüksek ve en korumacı niteliğine kavuşmuştur. Nitekim Rusya bu dönemde Avrupa'da gümrük tarifesi en yüksek ikinci ülke konumuna ulaşmıştır. Bilinçli olarak izlenen gümrük tarife politikalarıyla devlet, başta mali gelirlerini arttırmayı amaçlamaktadır. Bir türev yarar olarak da, ülkedeki özellikle ağır sanayi yapısının korunması amaçlanmaktadır. Witte döneminde ise bu amaçlara ödemeler dengesi fazlası oluşturularak altın standardına geçişin kolaylaştırılması amacı eklenmiştir. Yüksek gümrük tarifeleri politikası, özellikle petrol gibi bazı ağır sanayi dallarında önemli gelişmeleri tetiklemiş dolayısıyla Rusya'nın endüstrileşmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Rusya'da 1850'li yılların ikinci yarısından itibaren izlenen para ve maliye politikalarına da endüstrileşme amacı damgasını vurmuştur. Rusya'da maliye bakanları, uluslararası para piyasasında rubleyi istikrarlı kılabilmek amacıyla bütçe fazlası yaratan mali tedbirler almış ve bu yönde politikalar izlemişlerdir. Devletin izlediği zorunlu tasarruf politikası, düşük gelir düzeyli sınıflardan toplanan gelirlerin aktif bir biçimde yatırımlara aktarılması anlamına gelmekteydi. Bir zorunlu tasarruf politikası olarak artan vergiler, zaman zaman endüstriyel mallara olan yurtiçi talebin azalmasına neden olduysa da bu vergi gelirlerinin ağır sanayi de ve özellikle demiryolu yapımında kullanılması endüstrileşme sürecini hızlandırmıştır.

Rusya'nın endüstrileşmesindeki bir diğer sistematik unsur ise, ülkenin 1897 yılında altın standardına geçmesidir. Her şeyden önce Rusya altın standardına geçerek dünya ülkeleri içinde itibarlı bir ülke konumu elde etmiştir. Bu konum ülke parası olan

rublenin istikrar kazanması anlamına gelmekteydi. Rublenin istikrar kazanmasıyla birlikte hem dolaylı hem de doğrudan yatırımlar anlamında yabancı sermayenin ülkeye girişinde önemli artışlar gözlenmiştir. Bu da sermaye kıtlığı çeken bir ülke için önemli bir avantaj anlamına gelmektedir. Örneğin, 1890'da Rusya'da endüstriyel alanda etkinlik gösteren anonim ortaklıkların sermayelerindeki yabancıların payı %26 iken, altın standardına geçilmesiyle birlikte, 1900 yılında bu oran %45'e yükselmiştir. Altın standardına geçilebilmesi sıkı para politikalarının izlenmesini zorunlu kılmıştır. Sıkı para politikalarının getirdiği olumsuzluklara karşın altın standardına geçilmesinin başarılması, Rusya'nın dünya ekonomisi içinde önemli bir konuma gelmesinde etkin bir rol oynamıştır.

Rusya, devletin izlediği bu endüstrileşme politikalarıyla hem gelişmiş bir endüstriyel yapıya kavuşmuş hem de dünya ülkeleri arasında endüstriyel gelişmişlik açısından önemli bir konuma ulaşmıştır. Nitekim 1890'lı yıllarda endüstride görülen %8'i aşan büyüme oranı, bu yıllarda sağlanan ekonomik gelişmeyi açıkça ortaya koymaktadır. Yine 1890 yılında 1,5 milyar ruble olan toplam meta üretimi 1900 yılında 3 milyar rubleye çıkmıştır. Aynı şekilde, 1900 yılına gelindiğinde sanayideki işgücü sayısı yaklaşık 3 milyona ulaşmıştır. Diğer yandan Rusya'daki endüstrileşme fabrika ölçeğindeki büyümeyle paralel olmuştur. Bu açıdan bakıldığında, 1879 yılında 100'den fazla işgücü istihdam eden büyük ölçekli işletmeler tüm işletmelerin %4.4'ünü oluştururken, 1903 yılına gelindiğinde bu oran %76.6'ya yükselmiştir. Öte yandan Rusya, ulaştığı bu endüstriyel gelişmişlik düzeyiyle aynı dönemdeki gelişmiş ülkeler arasında önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir. Örneğin, 1885-1913 döneminde yıllık ortalama endüstriyel çıktı büyüme oranları İngiltere'de %2.11, Almanya'da %4.49, A.B.D'de %5.26 iken, bu oran Rusya'da %5.72'ye ulaşmıştır. Başlıca endüstrileşmiş ülkelerin dünya sanayi üretimindeki payları açısından bakıldığında ise, 1913 yılında A.B.D'nin payı %38, Almanya'nın payı %16, İngiltere'nin payı %14, Fransa'nın payı %6, Japonya'nın payı %1 iken, Rusya'nın payı %6 idi. Bu oran Rusya'nın 1913 yılında dünya ülkeleri arasında, sanayi üretimi açısından Fransa'yla birlikte dördüncü sırada yer aldığını açık bir biçimde göstermektedir.

KAYNAKÇA

Ames, Edward, "A Century of Russian Railroad Construction: 1837-1936", **American Slavic and East European Review**, V. 6, No. 3/4, (December 1947)

f Aslanoğlu, Mehmet, "II.Abdülhamid'in İktisadi ve Mali Politikalar Üzerindeki Etkisi, **Toplumsal Tarih Dergisi**, Sayı 63, (Mart 1999)

Barkai, Haim, "The Macro-Economics of Tsarist Russia in the Industrialization Era: Monetary Developments, the Balance of Payments and the Gold Standard", **The Journal of Economic History**, V. 33, No. 2, (June 1973)

Baykov, Alexander "The Economic Development of Russia", **The Economic History Review**, V. 7, No. 2, (1954)

Beaud, Michel, **Kapitalizmin Tarihi**, Çev. Fikret Başkaya, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2003

Brinton, Crane ve diğerleri, **1453'ten Bugüne Dünya Tarihi ve Çağdaş Uygarlık**, Çev. Mete Tuncay, 2.Cilt, İstanbul: Cem Yayınevi, 1982

Buharin, N., **Dünya Ekonomisi ve Emperyalizm**, Çev. Şehsuvar Barlas, İstanbul: Özgün Yayınları, 1975

f Clough, Shepard B., **European Economic History: The Economic Development of Western Civilization**, NewYork: McGraw-Hill Book Company, 1968

Crisp, Olga, "Russian Financial Policy and the Gold Standard at the End of the Nineteenth Century", **The Economic History Review**, V. 6, No. 2, (1953)

Crisp, Olga, "Russia", **Patterns of European Industrialization, The Nineteenth Century**, Ed. Sylla, Richard and Gianni, Toniolo, London: Routledge, 1991

D'Encausse, H. C., **Tamamlanmamış Rusya**, Çev. Reşat Uzmen, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2003

Dobb, Maurice, **1917'den Bu Yana Sovyet Ekonomisinin Gelişimi**, Çev. Metin Aktan, İstanbul, 1968

Drummond, Ian M., "The Russian Gold Standard, 1897-1914", **The Journal of Economic History**, V. 36, No. 3, (September 1976)

Dülgeroğlu, Ercan, **Kalkınma Ekonomisi**, Bursa: Vıpaş, 2000

- Ellison, Herbert J., "Economic Modernization in Imperial Russia: Purposes and Achievements", **The Journal of Economic History**, V. 25, No. 4, (December 1965)
- Falkus, M. E., **Rusya'nın Endüstrileşmesi 1700-1914**, Çev. Alaeddin Şenel, Ankara: V Yayınları, 1986
- Gerschenkron, Alexander, "The Beginnings of Russian Industrialization?", **Soviet Studies**, V. 21, No. 4, (April 1970)
- Gerschenkron, Alexander, "The Rate of Growth in Russia: The Rate of Industrial Growth in Russia, since 1885", **The Journal of Economic History**, V. 7, Supplement: Economic Growth: A Symposium, (1947)
- Gerschenkron, Alexander, **Economic Backwardness in Historical Perspective**, 1962
- Gregory Paul and Sailors, Joel W., "Russian Monetary Policy and Industrialization, 1861-1913", **The Journal of Economic History**, V. 36, No. 4, (December 1976)
- Gregory, Paul R., "Economic Growth and Structural Change in Tsarist Russia: A Case of Modern Economic Growth", **Soviet Studies**, V. 23, No. 3, (January 1972)
- Gregory, Paul R., "The Russian Balance of Payments, the Gold Standard, and Monetary Policy: A Historical Example of Foreign Capital Movements", **The Journal of Economic History**, V. 39, No. 2, (June 1979)
- Güran, Tevfik, **İktisat Tarihi**, İstanbul, 1999
- Heaton, Herbert, **Avrupa İktisat Tarihi**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay ve Osman Aydoğuş, 2.Cilt, Ankara: Teori Yayınları, 1985
- Hobsbown, Eric, **İmparatorluk Çağı 1875-1914**, Çev. Vedat Aslan, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1999
- İşgüden, Tamer "Gelişme Kuramları", **Gelişme İktisadı**, Der. T. İşgüden ve diğerleri İstanbul: Beta Yayınları. 1995
- Kahan, Arcadius, "Government Policies and the Industrialization of Russia", **The Journal of Economic History**, V. 27, No. 4, (December 1967)
- Kennedy, Paul, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri**, Çev. Birtane Karanakçı, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1990
- Keyder, Çağlar, **Toplumsal Tarih Çalışmaları**, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1983

f

- Kuyucuklu, Nazif, **İktisadi Olaylar Tarihi**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayını, 1982
- Lee, Stephen J., **Avrupa tarihinden kesitler 1494-1789**, Çev. Ertürk Demirel, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2002
- Lenin, V. İ., **İşçi Sınıfı ve Köylülük**, Çev. Muzaffer Dost, Ankara: Sol Yayınları, 1996
- Lenin, V.İ., **Kapitalizmin Gelişmesi**, Çev. Seyhan Erdoğan, Ankara: Sol Yayınları, 1988
- Lincoln, Bruce W., **Vahşi Batı Sibiryası ve Ruslar**, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Sabah Kitapları, 1996
- Madariaga, Isabel de, **Çariçe Katerina**, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Sabah Kitapları, 1996
- Marx, Karl ve Engels, Frederich, **Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri**, Çev. Mihri Belli, Ankara: Sol Yayınları, 1995
- McKay, John P., "Foreign Entrepreneurship in Russian Industrialization, 1880-1914", **The Journal of Economic History**, V. 26, No. 4, (December 1966)
- Metzer, Jacob, "Railroad Development and Market Integration: The Case of Tsarist Russia", **The Journal of Economic History**, V. 34, No. 3, (September 1974)
- Nikitin, P., **Ekonomi Politikasının İlkeleri**, Çev. Orhan Suda, İstanbul: Yar Yayınları, 1973
- Owen, Thomas C., "The Russian Industrial Society and Tsarist Economic Policy, 1867-1905", **The Journal of Economic History**, V. 45, No. 3, (September 1985)
- Paul R. Gregory, "The Role of State in Promoting Economic Development: The Russian Case and its General Implications", **Patterns of European Industrialization, The Nineteenth Century**, Ed. R. Sylla and G. Toniolo, London: Routledge
- Pirene, Jacques, **Büyük Dünya Tarihi**, Çev. Nihal Önal ve Beslan Cankat, 2.Cilt, İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1967
- R. W. Rostow, **İktisadi Gelişmenin Merhaleleri**, Çev. Erol Güngör, İstanbul: Kalem Yayıncılık, 1980
- Rimlinger, Gaston V., "Autocracy and the Factory Order in Early Russian Industrialization", **The Journal of Economic History**, V. 20, No. 1, (March 1960)

- Rimlinger, Gaston V., "The Expansion of the Labor Market in Capitalist Russia: 1861-1917", **The Journal of Economic History**, V. 21, No. 2, (June 1961)
- Rioux, Jean Pierre, **La Revolution Industrielle 1780-1880**, Paris: Editions du Seuil, 1971
- Rudolph, Richard L., "Family Structure and Proto-industrialization in Russia", **The Journal of Economic History**, V. 40, No. 1, (March 1980)
- See, Henri, **Modern Kapitalizmin Doęuđu**, Çev. Turgut Erim, İstanbul: Turan Veşriyat Yurdu Yayını, 1970
- Simms, James Y., "The Crisis in Russian Agriculture at the End of the Nineteenth Century: A Different View", **Slavic Review**, V. 36, No. 3, (September 1977)
- Simms, James Y., "The Crop Failure of 1891: Soil Exhaustion, Technological Backwardness and Russia's Agrarian Crisis", **Slavic Review**, V. 41, No. 2, (Summer 1982)
- Skocpol, Theda, **Devletler ve Toplumsal Devrimler**, Çev. S. Erdem Türközü, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2004
- Sontag, John P., "Tsarist Debts and Tsarist Foreign Policy", **Slavic Review**, V. 27, No. 4, (December 1968)
- SSCB Ekonomi Enstitüsü Bilimler Akademisi, **Politik Ekonomi Ders Kitabı**, Çev. İsmail Yarkın, Ankara: İnter Yayınları, 1996
- Tanilli, Server, **Yüzyılların Gerçeği ve Mirası**, V. Cilt, İstanbul: Adam Yayınları, 1997
- Trak, Selçuk, **İktisat Tarihi**, İstanbul: İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayını, 1975
- Trebilcock, Clive, **The Industrialization of the Continental Powers 1780-1914**, NewYork: Addison Wesley Longman, 1998
- Von Laue, Theodore H., "A Secret Memorandum of Sergei Witte on the Industrialization of Imperial Russia", **The Journal of Modern History**, V. 26, No. 1, (March 1954)
- Von Laue, Theodore H., "Russian Peasants in the Factory 1892-1904", **The Journal of Economic History**, V. 21, No. 1, (March 1961)

Von Laue, Theodore H., “The High Cost and the Gamble of the Witte system: A Chapter in the Industrialization of Russia”, **The Journal of Economic History**, V.13, No. 4, (Autumn 1953)

Weiss, Linda ve Hobson, John M., **Devletler ve Ekonomik Kalkınma**, Çev. Kıvanç Dündar, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1999

Wilbur, Elvira M., “Was Russian Peasant Agriculture Really That Impoverished? New Evidence from a Case Study from the Impoverished Center at the End of the Nineteenth Century”, **The Journal of Economic History**, V. 43, No. 1, (March 1983)

Zubritski ve diğerleri, **Kapitalist Toplum**, Çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, 1995

[http:// www.antiessays.com/essay.php?eid=1629](http://www.antiessays.com/essay.php?eid=1629), (01.04.2004)

[http:// assets.cambridge.org/0521814138/sample/0521814138ws.pdf](http://assets.cambridge.org/0521814138/sample/0521814138ws.pdf), (15.02.2004)

[http:// nt2.fas.nus.edu.sg/ecs/pub/wp/wp0208.pdf](http://nt2.fas.nus.edu.sg/ecs/pub/wp/wp0208.pdf), (21.11.2003)

[http:// encyclopedia.thefreedictionary.com\ Russian %20 Economic%20 Development %20 in %20 the % 19th %20 century](http://encyclopedia.thefreedictionary.com/Russian+Economic+Development+in+the+19th+century), (10.06.2004)